

Ніжинський державний педагогічний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 14

*Полісся в історичному та культурологічному
контексті: до 195-річчя заснування
Ніжинської вищої школи*

Ніжин - 2000

ББК Щ 5 / 4 Укр/ Я 54

ББК Ч II / 4 Укр/ Я 54

С 17

Збірник друкується за рішенням вченої ради Ніжинського державного педагогічного університету ім.Миколи Гоголя
Протокол № 10 від 29.06. 2000р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з філології (Бюлетень ВАК України. - 1999. - № 4.- С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. - 2000. - № 2.- С. 73)

Збірник засновано у 1990р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:

докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко (відп. ред. і упорядник), докт.філол.н., проф. Н.М.Арват, докт. істор. н., проф. М.К.Бойко, канд. філол. н., доц. Н.І.Бойко, докт. істор. н., проф. А.О.Буравченков, канд. мистецтвозн., доц. Г.І.Веселовська, докт. філол. н., акад., проф. А.Л.Грищенко, докт. істор. н., проф. В.М.Даниленко, докт. істор. н., проф. В.О.Дятлов, докт. філол. н., проф.З.В.Кирилюк, канд. філол. н., доцент П.В.Михед, докт. філол. н., проф. А.Я.Мойсієнко, докт. мистецтв., проф. В.В.Рубан, докт. мистецтвозн., проф. С.В.Тишко, канд. мистецтвозн., доц. Ю.І.Чекан, докт. істор. н., проф. Ю.І.Шаповал.

С 17 Література та культура Полісся. Вип.14. Полісся в історичному та культурологічному контексті: до 195-річчя заснування Ніжинської вищої школи. / Відп.ред. і упорядник Г.В.Самойленко. - Ніжин, НДПУ, 2000.

У збірнику друкуються статті з філології, історії, теорії та історії культури, архівні матеріали, які присвячені життю і творчості письменників та науковців М.Гоголя, В.Кукольника, М.Максимовича, М.Коцюбинського, С.Єфремова, В.Резанова, О.Лотоцького, В.Липинського, Є.Гуцала та ін. історикам Ніжинської вищої школи, а також окремим питанням розвитку науки, культури в Поліському краї.

ББК Щ 5 / 4 Укр/ Я 54

ББК Ч II / 4 Укр/ Я 54

© Самойленко Г.В.

© Ніжинський пед. університет

**НІЖИНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ
ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ - 195 РОКІВ**

Вітальні телеграми

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

**Колективу Ніжинського державного
педагогічного університету
імені Миколи Гоголя**

Сердечно вітаю професорів, викладачів, студентів і співробітників з 195-річчям від дня заснування знаного осередку освіти, провідника прогресивних ідей.

Упродовж років у Гоголівському університеті запроваджуються і плідно розвиваються кращі національно-історичні та педагогічні традиції українського народу.

Упевнений: високий професіоналізм, просвітницька і громадська діяльність вашого колективу сприятимуть піднесенню престижу вітчизняної освіти і в новому тисячолітті.

Бажаю всім здоров'я і щастя, наснаги у добрих справах на благо нашої держави.

Л. КУЧМА

**Колективу Ніжинського державного
педагогічного університету
імені Миколи Гоголя**

Шановні колеги!

Виповнюється 195 років з часу заснування і 180 років з дня відкриття в Ніжині Гімназії вищих наук князя Безбородька, яка започаткувала історію відомої в Україні та за її межами Ніжинської вищої школи. Їй судилося стати “альма-матір’ю” для багатьох видатних людей, які уславили свою батьківщину, - вчених, письменників, громадсько-культурних діячів, серед них Микола Гоголь, Євген Гребінка, Леонід Глібов, Олександр Афанасьєв-Чужбинський та інші.

Але найбільше досягнення Ніжинської вищої школи в тому, що вона завжди була справжнім вогнищем передової педагогічної думки, подвижництва на освітній ниві. Понад 50 тисяч висококваліфікованих учителів, які здобули вищу освіту в Ніжинському історико-філологічному, а потім – педагогічному інститутах зробили неоціненний внесок у справу становлення й розвитку національної освіти і педагогічної науки, були й залишаються взірцем відданості професійному обов’язку. Своєю творчою самовідданою працею вони наближали час нинішньої державності та національного відродження.

Гідно продовжують і збагачують традиції своїх попередників викладачі, студенти і співробітники Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Тут, як і раніше, невід’ємними складовими навчання й виховання нових поколінь педагогів-новаторів є високий професіоналізм, атмосфера творчості, гуманістичний пафос і патріотизм. Багаті духовні традиції навчального закладу спонукають Вас глибше відчувати нерозривний зв’язок з нашою історією і сьогодні ще шляхетніше, ще самовідданіше працювати заради добра і процвітання України.

Щиро вітаю ректорат, професорсько-викладацький колектив, студентів і співробітників університету із знаменним етапом на історичному шляху. Бажаю всім міцного здоров’я, щастя, добра і злагоди, нових вагомих звершень у справі підготовки високоосвічених фахівців для народної освіти України.

З повагою
Міністр освіти і науки України

Василь Кремень

10 жовтня 2000 року в Ніжинському державному педагогічному університеті імені Миколи Гоголя відбулося виїздне засідання Президії Академії педагогічних наук України, на якому з доповідями виступили академіки М.Б.Євтух, І.А.Зязюн, Н.Г.Ничкало, заступник міністра освіти і науки України В.О.Огнів'юк та ін. Подаємо доповідь на засіданні Президії АПН України ректора Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя, доктора фіз-мат. наук, професора В.П.Яковця.

Про реалізацію комплексної цільової програми “Вчитель” у Ніжинському державному педагогічному університеті імені Миколи Гоголя

У Посланні Президента України Л.Д.Кучми до Верховної Ради від 22 лютого 2000 р. говориться: “До найвищих національних пріоритетів має бути віднесено всебічний розвиток освіти, примноження наукового та інтелектуального потенціалу суспільства”.

Місце будь-якої держави в сучасному глобалізованому й інформатизованому світі, – як відзначив у своїй доповіді Міністр освіти й науки В.Г.Кремень на засіданні колегії міністерства 17 серпня нинішнього року, – все більше визначатиметься не запасами корисних копалин, іншими матеріальними критеріями, а рівнем людського розвитку, інтелектуалізацією нації.

Центральною фігурою в процесі реалізації цього стратегічного завдання, яке неминуче постало сьогодні перед українською державою, – є вчитель. Від того, яким шляхом піде реформування системи освіти в нашій державі – від початкової до вищої, якого вчителя ми підготуємо для загальноосвітньої середньої школи, яким чином спрямуємо його роботу, яким буде навчально-методичне забезпечення його професійної діяльності, у великій мірі залежить майбутнє нашої держави.

Основні напрямки реформування системи підготовки педагогічних кадрів для загальноосвітніх шкіл, формування нового покоління вчителів, які мають працювати в новому соціумі, закладено в державній національній програмі “Освіта”, комплексній цільовій програмі “Вчитель”, Концепції педагогічної освіти, схваленої Колегією Міністерства освіти України в 1998 р., та Концепції розвитку загальної середньої освіти, затвердженій нещодавно Колегією Міністерства освіти і науки.

У Ніжинському державному педагогічному університеті імені Миколи Гоголя протягом останніх років проведена певна робота в напрямку реалізації завдань комплексної цільової програми “Вчитель”

та інших перелічених концептуальних документів.

Одним з основних завдань цільової комплексної програми “Вчитель” є професійна орієнтація учнівської молоді на педагогічну професію, її допрофесійна підготовка, відбір на навчання у вищі педагогічні навчальні заклади найбільш підготовлених випускників середніх шкіл, які мають педагогічні здібності і можуть стати гарними фахівцями своєї справи. Адже загальновідомо, що педагогом може бути далеко не кожний. Для цього треба мати особливий хист і прагнення сповна його реалізувати в процесі навчання й виховання учнів.

Дуже гострою в нинішній час є проблема підготовки вчителя для сільської школи. Зрозуміло, що в нинішніх кризових умовах жителі міст навряд чи залишаться працювати на селі, хоч вони й змушені відпрацювати там кілька років за державним розподілом. Водночас випускники сільських шкіл не можуть конкурувати з випускниками міських на вступних екзаменах, оскільки з об’єктивних причин не мають можливості отримати такі ж глибокі знання, як жителі міст. Спільно з Чернігівським, Сумським та Житомирським обласними управліннями освіти нами було вивчено потребу в педагогічних кадрах цих регіонів. Виявлено, що в сільських школах багатьох районів цих областей з року в рік не вистачає вчителів іноземної мови, української мови і літератури, математики та інших предметів. Зокрема, тільки на Чернігівщині в сільських школах працюють понад 1500 учителів-пенсіонерів. І не тільки через те, що вони не бажають іти на пенсію через її низький рівень, а й через те, що їх ніким замінити.

Тому в університеті протягом останніх 3-х років запроваджена цілеспрямована система заходів щодо профорієнтації та довузівської підготовки учнівської молоді, особливо сільської, і відбору її до вступу в університет. Ця система включає п’ять напрямів:

1. Відбір і підготовка сільської учнівської молоді через обласний педагогічний ліцей, який було відкрито в 1997-у році рішенням Чернігівської обласної держадміністрації. У нього щороку приймається на навчання за цільовими направленнями обласного управління освіти на основі конкурсного відбору 60 випускників 9-х класів з сільських регіонів області, які проходять тут ґрунтовну підготовку за обраними профілями: англійська мова, німецька мова, українська мова і література, музика.

Крім поглибленого вивчення профільних дисциплін, ліцеїсти також вивчають основи педагогіки і психології, проходять ранню адаптацію до педагогічної професії. Важливо, що ліцей є структурним підрозділом університету і навчальний процес у ньому забезпечують і контролюють відповідні кафедри. Нинішнього року нам вдалося суттєво поліпшити умови для навчання і відпочинку учнів ліцею, переселивши його в окреме

приміщення після капітального ремонту та реконструкції гуртожитку № 1. Тепер ліцеїсти і навчаються, і проживають в одному приміщенні.

Випускники ліцею зараховуються до університету на пільгових умовах і після його закінчення направлятимуться у ті сільські регіони, з яких вони прибули на навчання. Зазначимо, що такий же ліцей відкрито і при Чернігівському педуніверситеті ім. Т.Г.Шевченка, де ведеться поглиблена підготовка ліцеїстів за іншими профілями: фізико-математичним, хіміко-біологічним та історичним. Цим самим в області реалізується цільова програма підготовки висококваліфікованих учителів-предметників для сільських шкіл. Слід відмітити, що, незважаючи на фінансові труднощі нинішнього перехідного періоду, обласна держадміністрація фінансує не тільки навчання, а й харчування учнів обох ліцеїв.

2. На допомогу молоді, яка прагне здобути педагогічну освіту, але не може подолати бар'єр вступних випробувань через недостатню шкільну підготовку, причому часто з об'єктивних причин, в 1996 р. при університеті було відкрито денне підготовче відділення, на якому щороку навчається в середньому 80-90 слухачів, переважна більшість з яких – випускники сільських шкіл. Після закінчення навчання вони зараховуються до університету за результатами випускних іспитів. Як правило, вони стають гарними студентами і мають велике бажання отримати професію вчителя.

3. З метою професійної орієнтації учнів-старшокласників на педагогічну професію та надання їм дієвої допомоги в цілеспрямованій підготовці до вступних випробувань при університеті вже багато років діє заочне підготовче відділення – школа майбутнього педагога. У ній щороку навчаються 250-300 учнів випускних класів з усіх навколишніх регіонів. Двічі на місяць у вихідні дні вони з'їжджаються до університету, де під керівництвом досвідчених викладачів проходять відповідну підготовку, а в травні місяці складають випускні іспити з профільюючих дисциплін, результати яких зараховуються при вступі.

4. Університет має угоди про співробітництво з Новгород-Сіверською та Ічнянською гімназіями, а також Прилуцьким педучилищем, кращі випускники яких зараховуються до університету на пільгових умовах за рекомендаціями педагогічних рад цих навчальних закладів та виїзних відбіркових комісій. Особливо плідною є співпраця з Прилуцьким педучилищем, випускники якого отримують кваліфікацію вчителя української мови і літератури за скороченим 3-річним терміном навчання. Важливо, що переважна більшість з них – постійні жителі сільської місцевості, які чітко визначилися у виборі своєї майбутньої професії.

5. Щороку здійснюється цільовий прийом сільської молоді згідно

з постановою Кабінету Міністрів України від 29.06.99 р. № 1159 “Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості”. При цьому більше половини цільовиків – це сільська молодь, яка пройшла перелічені вище форми довузівської підготовки і, отже, добре підготовлена до навчання в університеті.

В результаті реалізації переліченої системи заходів відсоток студентів-першокурсників, які пройшли різні форми довузівської підготовки та профорієнтації, за останні 5 років зріс із 23 % до 50 %. Із 30% до 60% зросла й кількість сільської молоді, яка вступає до університету. Відрадно, що різко зросла доля сільських студентів (50%) на факультетах іноземних мов та музичному, куди раніше вони не витримували конкурсу.

У комплексній цільовій програмі “Вчитель” та концепції педагогічної освіти сформульовано нові вимоги до змісту та якості педагогічної освіти. Саме ці вимоги, а також накопичений в університеті багаторічний досвід з підготовки фахівців було покладено за основу при складанні нових навчальних планів для денної і заочної форм навчання, які запроваджено в навчальний процес з 1 вересня 1999 року. Основними принциповими засадами, на яких побудовані ці навчальні плани, є:

1. Поглиблення психолого-педагогічної підготовки студентів. У нових навчальних планах не тільки збільшено питому вагу психолого-педагогічних дисциплін (13,5% від обсягу всіх годин, без урахування педагогічних практик), а й значно розширено їх перелік. Крім педагогіки, історії педагогіки та психології, які традиційно викладались у вищих педагогічних навчальних закладах, введено такі дисципліни як вступ до спеціальності, основи педагогічної майстерності, сучасні педагогічні технології, порівняльна педагогіка, соціальна педагогіка, історія психології, психологія професійної діяльності та ін. З метою належного забезпечення навчального процесу з цих дисциплін у 1999 р. створено кафедру педагогічної майстерності.

2. Посилення прикладної спрямованості та методичної підготовки студентів. З цією метою запроваджено неперервну педагогічну практику від першого й до останнього курсу: ознайомча (на базі районного та міського відділів освіти) – протягом місяця на I курсі, навчальна психолого-педагогічна (у загальноосвітніх школах) – протягом тижня на II курсі, виховна (в літніх оздоровчих таборах, шкільних майданчиках, позашкільних закладах) – протягом 4-х тижнів на третьому курсі, педагогічна (у 5-9-х класах загальноосвітньої школи) – протягом 9 тижнів на IV курсі і, нарешті, стажувальна (у 10-11-х класах загальноосвітньої школи) – протягом 10-и тижнів на п'ятому курсі. Магістри проходять педагогічну практику у закладах освіти нового типу (6 тижнів), зокрема у нашому ліцеї та при фахових кафедрах університету (4 тижні).

Грунтовна психолого-педагогічна підготовка та неперервність педагогічної практики студентів – невід’ємна складова система професійного становлення сучасного вчителя, якому належить реалізувати нові принципи у своїй професійній діяльності: педагогіку толерантності і співробітництва на зміну авторитарній педагогіці, навчати учнів вчитися, добувати знання і використовувати їх в житті на зміну репродуктивності навчання, виховання активного громадянина-патріота, розвиток індивідуальних здібностей кожної дитини, підготовка її до активної реалізації своєї особистості в нових ринкових умовах замість формування слухняного “гвинтика” в тоталітарній суспільній системі.

3. Широка гуманітарна загальнокультурна підготовка студентів, яка забезпечується блоком соціально-гуманітарних дисциплін, що складає 23% навчального часу. Важливого значення в цьому блокові надається вивченню української мови, історії України, іноземної мови, філософії, соціології, політології, економічної теорії, історії культури, правознавства, екології, введена нова дисципліна – українознавство. Посилено увагу до викладання курсу основ інформатики (не тільки збільшено кількість годин, а й ведеться робота по забезпеченню навчального процесу сучасними комп’ютерами, під’єднаними до систем “Інтернет”, створена нова кафедра – прикладної математики, яка забезпечує викладання цієї дисципліни). Основним завданням викладання навчальних дисциплін цього блоку є формування майбутнього вчителя як людини високої культури й духовності, широкої ерудиції, з активною громадянською позицією, патріота своєї держави, який був би зразком для наслідування в своїх учнів, зміг би сформувані в них найкращі людські якості.

Слід зазначити, що посилення ролі психолого-педагогічних та соціально-гуманітарних дисциплін не впливає суттєво на визначальну роль фахових фундаментальних дисциплін. На вивчення дисциплін цього блоку відводиться 63,5% навчального часу, причому при формуванні нових навчальних планів ми намагались наблизити перелік цих дисциплін до рівня класичних університетів, особливо при підготовці магістрів.

4. У швидко змінюваному постіндустріальному світі, лавинному зростанні потоку інформації особливого значення набуває вироблення в студентів навичок до постійної самоосвіти, уміння самим здобувати нові знання і використовувати їх у своїй професійній діяльності. Тому в навчальних планах посилено роль самостійної роботи студентів, перенесено акцент з трансляції знань пасивним слухачам на активне навчання. Не менше 1/3 навчального часу відведено на самостійну роботу студентів, знято надмірне їх перевантаження аудиторними заняттями,

заліками та екзаменами. З цією метою чітко визначена кількість навчальних тижнів (147), обмежено число заліків і екзаменів у кожному семестрі (не більше 4-х екзаменів і 7 заліків у сесію), зменшено кількість лекцій і збільшено кількість практичних та лабораторних занять. Велика увага приділяється й дослідницькій роботі через написання курсових, дипломних, кваліфікаційних і магістерських робіт, залучення студентів до роботи в творчих проблемних групах під керівництвом досвідчених викладачів-науковців.

5. Запроваджена нова система підсумкової атестації студентів, яка визначилась у процесі багаторічного експерименту, що проводився в університеті. Згідно з новими навчальними планами студенти вже на третьому або четвертому курсі складають підсумковий державний екзамен з фахової дисципліни першої спеціальності, на четвертому або п'ятому курсі – з другої спеціальності чи спеціалізації, а на заключному етапі – єдиний кваліфікаційний екзамен з теорії і практики навчання й виховання та методики викладання основної фахової дисципліни. Заміна на заключному етапі навчання кількох державних екзаменів, що практикувалося раніше, одним кваліфікаційним не тільки економить час викладачів і студентів, зменшує фізичне, психічне і емоційне навантаження випускника, а й дозволяє оцінити в комплексі рівень психолого-педагогічної та методичної підготовки спеціаліста. Підсумковий державний екзамен з фахової дисципліни при відповідних умовах може бути замінено захистом дипломної роботи з фаху, а кваліфікаційний екзамен – захистом кваліфікаційної роботи, тематика якої повинна обов'язково мати професійне спрямування.

6. Навчальні плани передбачають можливість ступеневості освіти і складені так, що фахова фундаментальна підготовка з подвійних спеціальностей здійснюється паралельно і на освітньо-кваліфікаційному рівні “бакалавр” в основному завершується із першої спеціальності. П'ятий курс розвантажено таким чином, щоб студенти могли паралельно здобувати кваліфікацію спеціаліста або магістра.

Проте лише запровадження нових навчальних планів без належного організаційного та науково-методичного забезпечення навчального процесу не принесе бажаних результатів. Тому наступним етапом реформування системи підготовки педагогічних кадрів у нашому вузі стала розробка внутрішніх нормативних документів, які б чітко регламентували організацію навчального процесу, а також залучення кафедр університету до написання навчальних і методичних посібників на допомогу студентам.

У цьому напрямку нам вже вдалося чимало зробити. Зокрема, кафедрами університету розроблено та вдосконалено навчальні програми для всіх спеціальностей, програми підсумкових та квалі-

фікаційних екзаменів. Нові та оновлені програми, представлені кафедрами і затверджені вченою радою університету, відображають сучасні тенденції в освіті й науці, позбавлені ідеологічних догм та стереотипів. Усі вони містять вимоги до знань та умінь студентів, норми оцінювання, рекомендовану літературу.

Навчальним та навчально-методичним відділами університету розроблено положення про організацію підсумкового контролю знань студентів в університеті, про дипломну, кваліфікаційну та магістерську роботи, про екстернатуру та магістратуру. Під керівництвом кафедри педагогічної майстерності розроблено положення про неперервну педагогічну практику студентів університету та наскрізна програма цієї практики.

Зараз кафедри університету інтенсивно працюють над підготовкою і виданням навчально-методичних посібників нового типу для денного і заочного відділень, спеціально зорієнтованих на допомогу студентам у самостійній роботі, диференційований та індивідуальний підхід, розвиток і саморозвиток особистості. Це, зокрема, тексти лекцій, посібники для самоосвіти, методичні рекомендації для підготовки до практичних, семінарських і лабораторних занять, написання курсових робіт.

Під керівництвом навчально-методичного відділу розроблено перспективний план науково-методичного забезпечення навчального процесу, з року в рік зростає кількість виданих навчальних та навчально-методичних посібників (у 1999 р. їх було 83 загальним обсягом 293,8 др. арк., за 9 місяців 2000 р. – 71, загальним обсягом 200,5 др. арк., що вдвічі перевищує відповідні показники 1996 р.). Проте в подальшому нам доведеться ще дуже багато зробити в цьому напрямку. Ідеальною буде ситуація, коли всі лекційні курси будуть забезпечені розтиражованими текстами, і з усіх дисциплін буде розроблено пакет навчально-методичних україномовних посібників на допомогу самостійній роботі студентів.

З метою забезпечення належних умов для видавничої діяльності в університеті створено редакційно-видавничий комплекс, який включає в себе лабораторію офсетного друку, різнографію, редакційно-видавничий відділ та відділ тиражування і реалізації друкованої продукції, які забезпечені сучасною комп'ютерною і множильною технікою.

Не менш важливим напрямом діяльності колективу університету по реалізації завдань, поставлених у комплексній цільовій програмі “Вчитель”, є впровадження в навчальний процес сучасних методик, освітніх технологій та проведення пошукових наукових досліджень у цьому напрямку. Кафедри університету проводять дослідження з

комплексної наукової теми “Шляхи удосконалення професійної підготовки вчителя в сучасних умовах”, результати виконання якої щороку обговорюються на загальноуніверситетській науково-методичній конференції. Наслідком пошукових досліджень з цієї теми стало широке впровадження в практику навчального процесу модульно-рейтингової системи оцінювання знань студентів, використання комп’ютерних технологій навчання, запровадження активних форм проведення семінарських та практичних занять у вигляді ділових ігор, круглих столів, диспутів тощо.

Педагогічні кафедри беруть активну участь у розробці актуальних проблем педагогічної науки. Зокрема, викладачі цих кафедр залучались до розробки першої концепції національного виховання та концепції родинно-сімейного виховання, яка відображена в підготовленій великим авторським колективом “Родинно-сімейній енциклопедії”. Інтенсивно досліджується багата наукова спадщина відомих українських учених-педагогів Софії Русової, Григорія Ващенка, Миколи Лавровського, Михайла Демкова та ін. В результаті цих досліджень при фінансовій підтримці Чернігівського обласного управління освіти видано 2-томник “Вибрані педагогічні твори С.Русової” та монографію “Освітня діяльність і педагогічні погляди С.Русової” (за загальною редакцією доц. Коваленко Є.І.). При кафедрі педагогічної майстерності спільно з Інститутом педагогіки і психології професійної освіти створено проблемну лабораторію з порівняльної педагогіки, де працюють аспіранти і викладачі не лише педагогічних кафедр, а й з усіх факультетів. На кафедрі музичної педагогіки під керівництвом проф. Ростовського О.Я. проводяться дослідження з питань музичного та естетичного виховання учнів.

Разом із університетом штату Айова (США) нещодавно розпочато реалізацію наукового проекту, розрахованого на три роки, – “Реформа та оновлення педагогічної освіти”, який фінансує Державний департамент освіти США. Мета проекту – сприяти реформі педагогічної освіти в Україні і США, найголовніші напрямки яких – впровадження нових інформаційних технологій у навчальний процес, зокрема, дистанційного навчання, створення і використання в університеті комп’ютеризованої комунікативної мережі, підвищення кваліфікації викладачів університетів-партнерів, перетворення цих університетів на центри новаторських підходів до шкільного навчання, написання нових підручників. До участі в проекті передбачається залучення учителів шкіл області. Налагоджується також перспективна співпраця із Професійною академією з м. Гайденгайм (Німеччина) щодо вивчення досвіду підготовки соціальних педагогів, з Британською Радою та корпусом миру США щодо впровадження новаторських підходів у підготовці

вчителів англійської мови, з вищими навчальними закладами Республіки Польща.

“Загальноосвітні тенденції і власний досвід підводять до принципового висновку: індустріальний, промисловий та економічний поступ значно більше залежать від духовної, культурної складової, ніж від суто технічних нововведень”, – говориться у посланні Президента України Л.Д.Кучми до Верховної Ради. Цей висновок чи не в найбільшій мірі стосується вчителя, особливо сільського, де він часто є єдиним представником інтелігенції, яка й покликана нести цю духовність і культуру.

Колектив університету сповна усвідомлює важливість і складність справи виховання вчителя нової генерації, національно-свідомого і духовно багатого інтелігента.

Можливість для національної освіти і виховання, професійного вдосконалення належно закладені в навчальних планах і передбачені розробленими навчальними програмами, про що вже говорилося. Крім того, в університеті склалася система виховної роботи з студентами, спрямована на виховання професійних якостей сучасного вчителя національної школи, формування моральності і високої духовності, національної свідомості і громадянської позиції. Ця система включає інститут кураторства й наставництва, наявність соціально-гуманітарного відділу, який очолює проректор з гуманітарних питань та виховної роботи, заступників деканів з виховної роботи на всіх факультетах, мережу творчих студентських колективів та клубів за інтересами, розгалужену структуру студентського самоврядування.

Зокрема, важливу роль у формуванні загальної культури студентів відіграють літературна й театральна студії, діяльність художніх колективів, таких як аматорський студентський хор “Світич”, який під керівництвом Л.Шумської та Л.Костенко за 5 років свого існування здобував звання лауреата на найпрестижніших міжнародних конкурсах (остання перемога – золота медаль на першій Всесвітній хорovій олімпіаді в Австрії), ансамбль народних інструментів (керівник – заслужений артист України М.Шумський). Минулого року з метою розвитку художньої самодіяльності створено духовий оркестр, відроджено загальноуніверситетський огляд художньої самодіяльності “Студентська весна”. З цією метою на кожному факультеті введено посади організаторів художньої самодіяльності.

Вихованню інтелігентності, духовності й патріотизму сприяє і сама аура університету, закладена його засновниками, велика майже 200-літня історія Ніжинської вищої школи та її культурні цінності: музеї, картинна галерея, унікальна бібліотека, Всіхсвятська церква та героїчне минуле рідного краю, які уміло використовуються в навчальному процесі.

Немалу роль у цьому відіграє й кафедра історії культури, одна з небагатьох в Україні, яка під керівництвом відомого вченого професора Самойленка Г.В. проводить велику дослідницьку роботу з історії культури рідного краю і використовує їх результати в навчальному процесі.

Ефективна підготовка вчителя неможлива без тісної співпраці з органами освіти, конкретними школами, особливо, коли поставлено завдання посилення практичної спрямованості навчального процесу. Ця співпраця іде взаємно: не тільки школи допомагають у підготовці вчителя, а й колектив університету надає допомогу органам освіти в становленні справжніх педагогів-професіоналів, впроваджуючи в практику результати наукових досліджень.

Традиційними стали виступи викладачів університету в школах, круглі столи, виїзні засідання кафедр, розширені засідання вченої ради університету за участю представників освітянських установ, підготовка навчально-методичних посібників для вчителів, допомога у проведенні олімпіад тощо. Зокрема, нещодавно авторським колективом кафедри географії при безпосередньому сприянні і за загальною редакцією голови Чернігівської обласної адміністрації М.П.Бутка підготовлено унікальний навчальний посібник з географії Чернігівщини, який розіслано в усі школи регіону. Викладачами кафедри хімії доцентами Лукашовою Н.І. та Лукашовим С.М. підготовлено підручник з органічної хімії, за яким зараз навчаються учні в усіх школах України. Багато методичних посібників на допомогу вчителям української мови і літератури підготовлено кафедрою методики викладання української мови і літератури. На базі ліцею при університеті створено обласний науково-методичний центр по впровадженню нових технологій навчання і виховання та ефективного педагогічного досвіду в школах області. Спільно з кафедрами університету започатковано видання серії навчально-методичних матеріалів на допомогу вчителів.

Факультет іноземних мов за фінансової підтримки фонду “Відродження” реалізував дворічну програму підвищення кваліфікації вчителів іноземних мов сільських шкіл Чернігівської області.

На закінчення зупинюсь на кількох гострих проблемах, від вирішення яких у великій мірі залежить напрям подальшого реформування педагогічної освіти.

Перша проблема – це запровадження ступеневості підготовки педагогічних кадрів, особливо в умовах навчання за подвійними та потрійними спеціальностями і спеціалізаціями, що ми робимо, виходячи з потреб сільських шкіл.

Слід чітко визначитись, яким буде правовий статус бакалавра, що проходить підготовку за подвійною спеціальністю, наприклад,

“математика і фізика”. Можливо, надати йому право викладання тільки в основній середній школі. У такому разі для його підготовки вистачить і 4-х років. Для повноцінної ж підготовки вчителя повної середньої школи навіть за однією спеціальністю, особливо за умови зростання ролі психолого-педагогічної і методичної підготовки та профільності старшої школи, на наш погляд, необхідно 5 років.

Друга проблема стосується функціонування малокомплектних сільських шкіл, яких чи не найбільше саме в Чернігівській області, де до того ж невелика густина населення і села розмішені на значних відстанях одне від одного. Існують різні підходи до вирішення цієї проблеми. Одна з них полягає в створенні комплексних окружних шкіл, куди б дітей щодня підвозили. Інші вважають за необхідне зберегти малокомплектні сільські школи, навіть якщо в них навчається кілька учнів, перетворивши їх у комплекси дитячий садок – школа, і готувати до роботи в них багатопрофільних учителів-гувернантів, які б могли навчати дітей невеликими групами або індивідуально.

Нам видається, що істина десь посередині. Там, де є умови, можна створювати великі окружні школи, а там, де їх немає, зберегти хоча б початкові школи в комплексі з дитячими садками. Можливий і такий варіант, коли один учитель проживає в селі і навчає дітей індивідуально, приходячи до них додому.

Нарешті хочу привернути увагу до проблеми шкільних підручників. На наш погляд, у всіх школах з усіх предметів повинні бути єдині добротні підручники, схвалені Міністерством освіти і науки. Тоді до цих підручників можна буде підготувати пакети методичних рекомендацій на допомогу вчителю, забезпечити його відповідними наочними посібниками та й методисти педагогічних вузів зможуть ефективніше підготувати вчителя до викладання свого предмету за конкретним підручником. Досвід функціонування загальноосвітніх шкіл у радянські часи підтвердив ефективність такого підходу і його не можна відкидати. Інша справа – підручники для профільних класів та для роботи з обдарованими дітьми. Тут не тільки можлива, а й доцільна варіативність підручників і навчальних посібників.

В.А.Воропаев

Гоголь и Государь Николай Павлович

Бога бойтесь, Царя чтите

1 Петр. 2, 17.

1

В письме “Исторический живописец Иванов” (1846), адресованном графу Матвею Юрьевичу Виельгорскому и вошедшем в книгу “Выбранные места из переписки с друзьями”, Гоголь рассказал о помощи, оказанной ему однажды Государем Николаем Павловичем: “... я очутился в городе, где не было почти ни души мне близкой, без всяких средств, рискуя умереть не только от болезни и страданий душевных, но даже от голода. <...> Спасен я был Государем. Нежданно ко мне пришла от него помощь. Услышал ли он сердцем, что бедный подданный его на своем неслужащем и незаметном поприще помышлял сослужить ему такую же честную службу, какую сослужили ему другие на своих служащих и заметных поприщах, или это было просто обычное движение милости его. Но эта помощь меня подняла вдруг. Мне было приятно в эту минуту быть обязану ему, а не кому-либо другому. К причинам, побудившим взяться с новою силою за труд, присоединилась еще и мысль, - если удостоит меня Бог сделаться, точно, человеком близким для многих людей и достойным, точно, любви всех тех, которых люблю, - сказать им: “Не забывайте же, меня бы не было, может быть, на свете, если б не Государь” [1].

Недавно Игорь Виноградов опубликовал письмо Гоголя к Императору Николаю Павловичу от 18 апреля (н. ст.) 1837 года, проясняющее этот эпизод биографии писателя и неопровержимо свидетельствующее о его монархических убеждениях. “Всемиловитивейший Государь, - писал Гоголь, - простите великодушно смелость Вашему бедному подданному, дерзающему возносить к Вам незнаемый голос. Находясь в чужой земле, среди людей лишенных участия ко мне, к кому прибегну я, как не к своему Государю? Участь поэтов печальна на земле: им нет пристанища, им не прощают бедную крупицу таланта, их гонят, - но венценосные властители становились их великодушными заступниками. Вы склонили Ваше царское внимание к слабому труду моему, тогда как против него неправо восставало мнение многих. Глубокое чувство благодарности кипело тогда в сердце Вашего подданного и слезы, невыразимые слезы, каких человеку редко дается вкушать на земле, струились по челу его. Бессильный выразить мою благодарность, я дал клятву в душе своей собрать все, что имею,

что даровано на долю мою Богом, и произвести творение, достойное Вашего внимания. Мои силы телесные не сравнились с душевными. Несчастное здоровье мое заставило меня оставить родину, - и не совершивши предначертанного, я должен прибегнуть к Вашему великодушию, Монарх!”

И далее: “Я болен, я в чужой земле, я не имею ничего - и молю Вашей милости, Государь: ниспошлите мне возможность продлить бедный остаток моего существования до тех пор, пока совершу начатые мною труды и таким образом заплачу свой долг отечеству, чтобы оно не произнесло мне тяжелого и невыносимого упрека за бесполезность моего существования. Клянусь, это одна только причина, понудившая меня прибегнуть к стопам Вашим”[2].

Письмо написано в Риме, куда Гоголь приехал в марте 1837 года (это было его первое посещение “вечного города”). Спустя три недели он писал Василию Андреевичу Жуковскому, имея в виду работу над “Мертвыми душами”: “Я должен продолжать мною начатый большой труд, который писать с меня взял слово Пушкин, которого мысль есть его создание и который обратился для меня с этих пор в священное завещание. Я дорожу теперь минутами моей жизни, потому что не думаю, чтобы она была долговечна, а между тем... я начинаю верить тому, что прежде считал басней, что писатели в наше время могут умирать с голоду. <...> Я думал, думал, и ничего не мог придумать лучше, как прибегнуть к Государю. Он милостив, мне памятно до гроба то внимание, которое он оказал моему “Ревизору”. Я написал письмо, которое прилагаю; если вы найдете его написанным как следует, будьте моим предстателем, вручите; если же оно написано не так, как следует, то - он милостив, он извинит бедному своему подданному. Скажите, что я невежа, не знающий, как писать к его высокой особе, но что я исполнен весь такой любви к нему, как может быть исполнен один только русский подданный, и что осмелился потому только беспокоить его просьбою, что знал, что мы все ему дороги, как дети” (XI, 97 - 98).

В этом же письме Гоголь просил Жуковского найти случай указать Царю на два его произведения: “Старосветские помещики” и “Тарас Бульба”: “Это те две счастливые повести, которые нравились совершенно всем вкусам и всем различным темпераментам. <...> Если бы их прочел Государь! Он же так расположен ко всему, где есть теплота чувств и что пишется прямо от души...”.

Письмо Гоголя было передано Царю, который распорядился выслать ему через русскую миссию 500 червонцев.

Государю Императору памятна была история с постановкой комедии “Ревизор” на сцене. Вскоре после премьеры, 29 апреля 1836 года, Гоголь писал Михаилу Щепкину: “Если бы не высокое заступничество Государя, пьеса моя не была бы ни за что на сцене, и

уже находились люди, хлопотавшие о запрещении ее” (XI, 38). Император Николай Павлович не только сам был на спектакле, но велел и министрам смотреть “Ревизора”. Во время представления он хлопал и много смеялся, а выходя из ложи, сказал: “Ну, пьеска! Всем досталось, а мне более всех!” [3].

Гоголь надеялся встретить поддержку Царя и не ошибся. Вскоре после постановки комедии он отвечал в “Театральном разъезде” своим недоброжелателям: “Великодушное правительство глубже вас прозрело высоким разумом цель писавшего” (V, 387).

Все свои книги, начиная с “Вечеров на хуторе близ Диканьки”, Гоголь преподносил членам Царствующего Дома и самому Императору. Это было данью от чистого сердца русского подданного, убежденного монархиста, не изменившего своему убеждению до конца жизни.

В статье “О преподавании всеобщей истории”, опубликованной в “Арабесках” (1835) и датированной самим Гоголем 1832 годом, Николай Павлович назван “Великим Государем”. Здесь же Гоголь писал, что цель его - образовать сердца юных слушателей, чтобы “не изменили они своему долгу, своей Вере, своей благородной чести и своей клятве быть верными своему Отечеству и Государю” (VIII, 39). Именно эти строки Гоголь, по всей видимости, зачитывал Ивану Сергеевичу Тургеневу в октябре 1851 года в доказательство неизменности своих взглядов, вопреки обвинениям Герцена в “отступничестве”. “Помнится, речь зашла о необходимости строгого порядка, безусловного повиновения властям и т. п., - вспоминал Тургенев, неприязненно относившийся как к ранним статьям Гоголя в “Арабесках”, так и к “Выбранным местам из переписки с друзьями”. “Вот видите, - говорил Гоголь, - я и прежде всегда то же думал, точно такие же высказывал убеждения, как и теперь!.. С какой же стати упрекать меня в измене, в отступничестве...” [4]. “Преданность к Религии и привязанность к Отечеству и Государю” Гоголь называл “священными словами”.

В декабре 1845 года Государь Николай Павлович был в Риме, где во время свидания с папой Григорием XVI договорился о заключении Римской церковью конкордата (соглашения) с Россией. В связи с этим Гоголь писал графу Александру Петровичу Толстому 2 января (н. ст.) 1846 года из Рима: “О Государе вам мало скажу. Я его видел раза два-три мельком. Его наружность была прекрасна, и ею он произвел впечатление большое в римлянах. Его повсюду в народе называли просто Imperatore, без прибавления: (di Russia, так что иностранец мог подумать, что это был законный государь здешней земли. <...> К художествам и к искусствам Государь был благосклонен. Показал вкус в выборах и в заказах и даже в том, что заказал немного. Помощь, оказанная бедным, тоже сделана с рассмотрением. Бог да спасет его и да внушит ему все, что ему нужно, что нужно истинно для доставления

счастья его подданным! Если он молится и если молится так сильно и искренно, как он действительно молится, то, верно, Бог внушит ему весь ход и надлежащий закон действий. “Сердце Царя в руке Божией”, - говорит нам Божий же глагол. И если медлит когда исходить от Царя всем очевидное благо, то, верно, так нужно; верно, мы стоим того за грехи наши...” (XIII, 24).

Вскоре, в письме к Александре Осиповне Смирновой от 27 января (н. ст.), говоря о пребывании Государя в Риме, Гоголь заметил: “Я не представлялся к нему потому, что стало стыдно и совестно, не сделавши почти ничего еще доброго и достойного благоволения, напоминать о своем существовании. <...> Государь должен увидеть меня тогда, когда я на своем скромном поприще сослужу ему такую службу, какую совершают другие на государственных поприщах” (XIII, 33 - 34). А в письме к Жуковскому от 6 февраля (н. ст.) Гоголь приводит новые подробности посещения Государем Рима: “Был очень ласков с художниками. Весьма похвалил Иванова, которого картина ему очень понравилась. <...> Бывши в куполе Петра, он достигнул самого яблока и написал в нем: “Здесь был Император Николай и молился о благоденствии матушки России” (XIII, 37).

В связи с хлопотами друзей Гоголя по поводу назначения ему государственного пособия Жуковский писал Смирновой в январе 1845 года: “Вам бы надо о нем позаботиться у Царя и Царицы. Ему необходимо иметь что-нибудь верное в год. Сочинения ему мало приносят, и он в беспрестанной зависимости от завтрашнего дня. Подумайте об этом; вы лучше других можете охарактеризовать Гоголя с его настоящей, лучшей стороны” [5]. И вот Гоголь получает от Государя “пенсия” по тысяче рублей в год на три года. Такую же сумму прибавил ему наследник, великий князь Александр Николаевич (в будущем Император II).

В дневнике Смирновой есть любопытные детали: “Государь перебил разговор. Я ему напомнила о Гоголе, он был благосклонен. “У него есть много таланту драматического, но я не прощаю ему выражения и обороты слишком грубые и низкие”. - “Читали вы “Мертвые души”? - спросила я. - Да разве они его? Я думал, что это Соллогуба”. Я советовала их прочесть и заметить те страницы, где выражается глубокое чувство народности и патриотизма” [6].

Многих смущает, что Государь спутал Гоголя с графом Владимиром Соллогубом. На самом деле в этом нет ничего удивительного. Известность Гоголя как писателя еще не проявилась в полной мере. Между тем в 1845 году вышла повесть Соллогуба “Тарантас”, которая произвела благоприятное впечатление на многих. Летом того же года Смирнова писала Гоголю: “Кстати о книгах: “Тарантас” очень понравился Государю, он очень часто о нем говорил...” [7].

В феврале 1847 года Гоголь сообщал графу Александру Петровичу Толстому из Неаполя о той заботливости, которую проявил по отношению к нему Николай Павлович в связи с его паломничеством в Иерусалим: “Государь был так милостив ко мне и еще месяц тому назад, узнавши о моем путешествии, мной предпринимаемом, расспрашивал с участием обо мне у Михаила Юрьевича Виельгорского и дал приказание канцлеру написать во все посольства, миссии и начальства тех земель на Востоке, где ни буду проходить, оказывать мне особое покровительство” (XIII, 207).

У нас нет свидетельств о личном знакомстве Гоголя с Государем. Но оно, без сомнения, состоялось. Это следует из письма Гоголю неустановленного лица из Одессы от 8 мая 1848 года, опубликованного В.И.Шенроком в четвертом томе “Материалов для биографии Гоголя”. Неизвестный корреспондент обращается к Гоголю, выехавшему из Одессы в Васильевку, со следующей просьбой: “В Петербурге, если будешь видеть Государя Императора, то скажи ему, что я живу в Одессе, расскажи ему о моем семейном быте и что есть ему надежда со мной повидаться в Петербурге в июле месяце. Исполнением этой моей просьбы ты задушевно меня обяжешь” [8].

2

В статье “О лиризме наших поэтов” (1846), опубликованной в книге “Выбранные места из переписки с друзьями”, Гоголь говорит о двух предметах, которые вызвали у русских поэтов высокое лирическое одушевление, близкое к библейскому. Первый из них - Россия, второй - любовь граждан к своему Монарху. “От множества гимнов и од Царям, - пишет Гоголь, - поэзия наша, уже со времен Ломоносова и Державина, получила какое-то величественно-царственное выражение. Что их чувства искренни - об этом нечего и говорить. Только тот, кто наделен мелочным остроумием, способным на одни мгновенные, легкие соображенья, увидит здесь лесть и желанье получить что-нибудь...” (VIII, 251).

Размышляя о значении самодержавия для России, Гоголь приводит следующие слова Пушкина. “Зачем нужно, - говорил он, - чтобы один из нас стал выше всех и даже выше самого закона? Затем, что закон - дерево; в законе слышит человек что-то жесткое и небратское. С одним буквальным исполнением закона не далеко уйдешь; нарушить же или не исполнить его никто из нас не должен; для этого-то и нужна высшая милость, умягчающая закон, который может явиться людям только в одной полномочной власти. Государство без полномочного Монарха - автомат: много-много, если оно достигнет того, до чего достигнули Соединенные Штаты. А что такое Соединенные штаты? Мертвечина; человек в них выветрился до того, что и выеденного яйца не стоит. Государство без полномочного Монарха то же, что оркестр без

капельмейстера: как ни хороши будь все музыканты, но, если нет среди них одного такого, который бы движеньем палочки всему подавал знак, никуда не пойдет концерт. А кажется, он сам ничего не делает, не играет ни на каком инструменте, только слегка помахивает палочкой да поглядывает на всех, и уже один взгляд его достаточен на то, чтобы умягчить, в том и другом месте, какой-нибудь шершавый звук, который испустил бы иной дурак-барабан или неуклюжий тулумбас. При нем и мастерская скрипка не смеет слишком разгуляться на счет других: блюдет он общий строй, всего оживитель, верховодец верховного согласия!” Как метко выразался Пушкин! Как понимал он значенье великих истин!” (VIII, 253).

В недавно вышедшем в свет новом издании “Пушкин в воспоминаниях современников” утверждается, что в “Выбранных местах из переписки с друзьями” Гоголь создает “консервативную легенду” о Пушкине. Факты, однако, свидетельствуют об обратном. Суждения Пушкина, приводимые Гоголем, подтверждаются по другим источникам. Так, например, слова Пушкина о Соединенных Штатах, сказанные, видимо, в личной беседе, находят подтверждение в мемуарах Веры Ивановны Анненковой, видевшей Пушкина в январе 1837 года у великой княгини Елены Павловны: “Разговор был всеобщим, говорили об Америке. И Пушкин сказал: “Мне мешает восхищаться этой страной, которой теперь принято очаровываться, то, что там слишком забывают, что человек жив не единым хлебом” [9].

В другом месте Гоголь называет стихотворение Пушкина “Странник” (опубликованное в 1841 году в посмертном собрании сочинений поэта под заглавием “Отрывок”) *тайнственным побегом из города*. Издатель “Русского Архива” Петр Иванович Бартенев пишет по этому поводу: “Припомним также загадочное стихотворение “Отрывок”, которое Гоголь в статье о лиризме наших поэтов назвал тайнственным побегом из города. По словам Гоголя, которые удалось узнать мне частным образом, Пушкин за год до смерти действительно хотел бежать из Петербурга в деревню; но жена не пустила” [10]. Это свидетельство подтверждается записью в дневнике Екатерины Александровны Хитрово, передавшей слова Гоголя о Пушкине: “Он хотел оставить Петербург и уехать в деревню; жена и родные уговорили остаться” [11].

Слова Пушкина о “высшей милости, умягчающей закон”, отозвались в финале первоначальной редакции “Повести о капитане Копейкине” в “Мертвых душах”. Копейкин после своих разбойничьих походов бежит за границу, в Соединенные Штаты, и пишет оттуда Государю письмо, в котором объясняет мотивы своих поступков. Царь прощает его и повелевает учредить комитет по обеспечению раненых воинов. “Ну, Государь, понимаете, был тронут. Действительно его

монаршему сердцу было прискорбно: хотя он, точно, был преступник и достоин, в некотором роде, смертельного наказания, но, видя, так сказать, как может невинный иногда произойти - подобное упущение <...> Государь изволил на этот раз оказать беспримерное великодушие: повелел остановить преследование виновных, а в то же время издал строжайшее предписание составить комитет исключительно с тем, чтобы заняться улучшением участи всех, то есть раненых...” (VI, 830).

В подтверждение монархических убеждений Пушкина Гоголь приводит его стихотворение “С Гомером долго ты беседовал один...”, впервые напечатанное в 1841 году под названием “К Н***”. Обращаясь к Василию Андреевичу Жуковскому, он говорит: “Это внутреннее существо - силу самодержавного Монарха он (Пушкин. - В.В.) даже отчасти выразил в одном своем стихотворении, которое между прочим ты сам напечатал в посмертном собрание его сочинений, выправил даже в нем стих, а смысла не угадал. Тайну его теперь открою. Я говорю об оде Императору Николаю, появившейся в печати под скромным именем: “К н***”. Вот ее происхождение. Был вечер в Аничковом дворце, один из тех вечеров, к которым, как известно, приглашались одни избранные из нашего общества. Между ними был тогда и Пушкин. Все в залах уже собралось; но Государь долго не выходил. Отдалившись от всех в другую половину дворца и воспользовавшись первой досужей от дел минутой, он развернул “Илиаду” и увлекся нечувствительно ее чтением во все то время, когда в залах давно уже гремела музыка и кипели танцы. Сошел он на бал уже несколько поздно, принесся на лице своем следы иных впечатлений. Сближение этих двух противоположностей скользнуло незамеченным для всех, но в душе Пушкина оно оставило сильное впечатленье, и плодом его была следующая величественная ода...” (VIII, 253 - 254).

И далее Гоголь цитирует стихотворение в том виде, как оно было опубликовано Жуковским:

С Гомером долго ты беседовал один,
Тебя мы долго ожидали.
И светел ты сошел с таинственных вершин
И вынес нам свои скрыжали.
И что ж? Ты нас обрел в пустыне под шатром,
В безумстве суетного пира,
Поющих буйну песнь и скачущих кругом
От нас созданного кумира.
Смутились мы, твоих чуждаяся лучей.
В порыве гнева и печали
Ты проклял нас, бессмысленных детей,
Разбив листы своей скрыжали.

Нет! Ты не проклял нас. Ты любишь с высоты
Сходить под тень долины малой,
Ты любишь гром небес, и также внемлешь ты
Журчанью пчел над розой алой.

Процитировав стихи Пушкина, Гоголь говорит: “Оставим личность Императора Николая и разберем, что такое Монарх вообще, как Божий помазанник, обязанный стремиться вверенный ему народ к тому свету, в котором обитает Бог, и вправе ли был Пушкин уподобить его древнему Боговидцу Моисею?” (VIII, 254). И далее, сказав о богоустановленности Царской власти, ведущей свое происхождение от ветхозаветных пророков, Гоголь замечает: “Кажется, как бы в этом стихотворении Пушкин, задавши вопрос себе самому, что такое эта власть, сам же упал во прах перед величием возникнувшего в душе его ответа” (VIII, 255).

Впоследствии биографом Пушкина Павлом Васильевичем Анненковым была обнаружена и напечатана еще одна строфа из этого стихотворения:

[Таков прямой поэт. Он сетует душой
На пышных играх Мельпомены,
И улыбается забаве площадной
И вольности лубочной сцены,]
То Рим его зовет, то гордый Илион,
То скалы старца Оссиана,
И с дивной легкостью меж тем летает он
Во след Бовы иль Еруслана.

Первые четыре строки (от слов: “Таков прямой поэт”) зачеркнуты в автографе, что говорит о том, что Пушкин испытывал какие-то сомнения в отношении их смысла, - они не подтверждают всего предыдущего.

История написания пушкинского послания (эпизод о том, как Император Николай Павлович читал “Илиаду”) в первом и единственном прижизненном издании “Выбранных мест из переписки с друзьями” была исключена цензурой, что привело к недоумениям и кривотолкам. Современники считали адресатом стихотворения Николая Гнедича. Так, Белинский в пятой статье пушкинского цикла (Отечественные Записки, 1844) упоминает его под заглавием “К Гнедичу”. Поэт и литературный критик Степан Петрович Шевырев писал Гоголю 30 января 1847 года: “Как мог ты сделать ошибку, нашел в послании Пушкина к Гнедичу совершенно иной смысл, смысл неприличный даже? Не знаю, как Плетнев не поправил тебя. Послание адресовано к Гнедичу: как же бы Пушкин мог сказать кому другому “ты проклял нас”?” [12].

Замечание Шевырева несправедливо. Во-первых, смысл стихотворения прямо противоположный:

Ты проклял нас, бессмысленных детей,
Разбив листы своей скрижали.
Нет, ты не проклял нас...

Во-вторых, Шевырев, как и Гоголь, цитирует стихи Пушкина по первой публикации. Ни тот ни другой не видели автографа, - а в нем указанная строка читается иначе: “Ты проклял ли, пророк, бессмысленных детей...”

В ответ Гоголь посылает Шевыреву исключенный цензурой отрывок статьи и в приписке сообщает: “Слух о том, что это стихотворение Гнедичу, распустил я. С моих слов повторили это “Отечественные Записки”” [13].

Так или иначе, первые издатели Пушкина в комментариях указывали, что послание “С Гомером долго ты беседовал один...” адресовано Императору Николаю Павловичу. И здесь, помимо авторитета Гоголя, имел значение тот факт, что стихотворение датировалось 1834 годом, в то время как Гнедич умер в 1833 году. Маловероятно, что Пушкин стал бы писать почти панегирик Гнедичу, обращаясь к нему как к живому (“Ты любишь с высоты /Сходить под тень долины малой, /Ты любишь гром небес...”). Последняя палеографическая экспертиза, подтвердила, что дата “1834” в черновом автографе написана рукой Пушкина [14].

В советском литературоведении утвердилось мнение, что это стихотворение обращено к Гнедичу как переводчику “Илиады” [15]. Тем не менее многие вопросы остаются без ответов. Если Пушкин имел в виду Гнедича, то почему Жуковский не назвал адресата? Кто написал “К Н***” в белой рукописи и кто скрыт под этим названием? Откуда Белинский мог знать то, чего не знали Плетнев и Жуковский? Зачем Гоголь распространял слух, что стихотворение адресовано Гнедичу?

Создается впечатление, что Гоголь знал нечто такое, чего не знали друзья Пушкина. История, рассказанная в статье “О лиризме наших поэтов”, находит подтверждение в “Записках А.О.Смирновой”, изданных ее дочерью Ольгой Николаевной Смирновой. Вот уже более ста лет они вызывают споры в отношении подлинности [16]. Здесь, в частности, упоминаются поэмы и стихотворения Пушкина, которые Александра Осиповна передавала на прочтение Императору Николаю Павловичу. Среди них - “стихи Н., когда Государь читал “Илиаду” перед балом”. “Этот последний факт, - говорил Пушкин, - я рассказал Гоголю, который записал его, так он был им поражен” [17]. На вопрос поэта, почему она настаивала на том, чтобы тотчас показать Государю эти стихи, Смирнова сказала: “Потому что они прекрасны и доставили ему

удовольствие, да вы и сами отлично знаете, что он мне ответил”. Ответил же Государь, по ее словам, следующее: “Я и не подозревал, чтобы Пушкин до такой степени за мною наблюдал и чтобы это даже могло поразить его. Это не поразило никого более из бывших на бале” [18].

Но все-таки мы не можем отбросить Гнедича как хотя бы привходящего адресата послания. Нельзя не признать, что смысл стихотворения не может быть объяснен до конца. Возможно, что Пушкин имел в виду и великий труд Гнедича, и Государя Николая Павловича (его, может быть, более), читавшего “Илиаду”, которая и была ему посвящена от переводчика.

3

В “Выбранных местах из переписки с друзьями” Гоголь во всеуслышание высказал свои взгляды на веру, Церковь, царскую власть, Россию, слово писателя, поэзию. Собственно говоря, для тех, кто знал Гоголя и кому адресованы письма, взгляды эти были не новы. Новыми они оказались для публики и критиков. Белинский в своем известном письме из Зальцбрунна от 15 июля (н. ст.) 1847 года объявил, что Гоголь изменил своему дарованию и убеждениям, бросил ему обвинения в лицемерии и даже корысти, утверждая, что “гимны властям предрержащим хорошо устраивают набожного автора” и что книга написана с целью попасть в наставники к сыну наследника престола.

“Не буду распространяться о вашем дифирамбе любовной связи русского народа с его владыками, - писал, в частности, Белинский. - Скажу прямо: этот дифирамб ни в ком не встретил себе сочувствия <...> Что касается до меня лично, предоставляю вашей совести упиваться созерцанием божественной красоты самодержавия (оно покойно, да, говорят, и выгодно для вас); только продолжайте благоразумно созерцать ее из вашего прекрасного далека...” [19].

Гоголь, не принимая в расчет либеральных убеждений Белинского, отвечал ему (в черновом письме): “Вам показались ложью слова мои Государю, напоминающие ему о святости его званья и его высоких обязанностей. Вы называете их лестью. Нет, каждому из нас следует напоминать, что званье его свято, и тем более Государю. Пусть вспомнит, какой строгий ответ потребуется от него. Но если каждого из нас званье свято, то тем более званье того, кому достался трудный и страшный удел заботиться о миллионах” (XIII, 437 - 438).

В записной книжке Гоголя 1846 - 1851 годов содержится отрывок, который, по всей видимости, представляет собой один из набросков ответа Белинскому: “А вы думаете, легко воров выгнать? Царь, который только и думает о том, как их выгнать, да и тот не может, - Царь, у которого и войско, и вся сила есть. Как же вы хотите, без всякой силы и власти, это сделать? Что спяна передушите всех, думаете поправить? Думаете, лучше будет погибнуть? Те, которых шеи потолще, останутся.

Что, те святые, что ль. Еще больше станут допекать друг друга” (VII, 382).

Упрек Белинского в том, что Гоголь намеревался получить место воспитателя при сыне наследника, был основан на слухах, которые критик предвзято истолковал. Подобное намерение, кстати сказать, вполне благородное, у Гоголя действительно существовало - перед его глазами был пример Жуковского. Художник Михаил Железнов, ученик Карла Брюллова, вспоминает, как однажды в конце декабря 1851 года он вместе со своим другом Алексеем Чернышевым, тоже живописцем, обедал у московского генерала Сергея Францевича Фон-Брина, начальника штаба 6-го Пехотного корпуса. После осмотра нового Кремлевского дворца, рассказывает Железнов, “Фон-Брин привез нас в свою квартиру. Его встретил в зале какой-то полковник, высокий, плотный красивый мужчина, товарищ Гоголя по лицу, который объявил, что Гоголь обещался приехать к обеду, если будет хорошо себя чувствовать, а потом, обратясь к Чернышеву, присовокупил: “Алексей Филиппович, если Гоголь, паче чаяния, к обеду не явится, то сегодня вечером попросите Мокрицкого (профессора живописи в Московском училище живописи и ваяния) [20] передать ему, что место, которое он желает получить при детях наследника, уже занято и что ему нельзя получить этого места”. Чернышеву не было нужды передавать Мокрицкому слова полковника, потому что Гоголь сдержал слово и к четырем часам приехал к Фон-Брину” [21].

Об особых чувствах, которые испытывал Гоголь к монархии, говорят, например, следующие строки из статьи “О лиризме наших поэтов”: “Поэты наши прозревали значение высшее Монарха, слыша, что он неминуемо должен наконец сделаться весь одна *любовь*, и таким образом станет видно всем, почему Государь есть образ Божий, как это признает, покуда чутьем, вся земля наша <...> Там только исцелится вполне народ, где постигнет Монарх высшее значенье свое - быть образом Того на земле, Который Сам есть любовь” (VIII, 255 - 256).

Власть Государя - от Бога. В один узел сходятся у Гоголя судьбы России, Церкви и Самодержавия. “...Страницы нашей истории слишком явно говорят о воле Промысла: да образуется в России эта власть в ее полном и совершенном виде”. То есть Царство помазанника - Царство Божие.

“Все события в нашем отечестве, - пишет Гоголь, - начиная от порабощенья татарского, видимо клонятся к тому, чтобы собрать могущество в руки одного, дабы один был в силах произвести этот знаменитый переворот всего в государстве (имеется в виду Петр I. - *В.В.*), все потрясти и, всех разбудивши, вооружить каждого из нас тем высшим взглядом на самого себя, без которого невозможно человеку разобрать, осудить самого себя и воздвигнуть в самом себе ту же брань всему

невежественному и темному, какую воздвигнул Царь в своем государстве; чтобы потом, когда загорится уже каждый этою святою бранью и все придет в сознание сил своих, мог бы также один, всех впереди, с светильником в руке, устремить как одну душу, весь народ свой к тому верховному свету, к которому просится Россия” (VIII, 257).

Гоголь твердо верил, что Царь русский неминуемо делается весь одна *любовь*.

18 февраля 1855 года, приобщившись во время предсмертной болезни Святых Тайн и простившись с Императрицей, со всеми членами царской семьи, бывшими в то время в Петербурге, с приближенными и слугами, Государь Император Николай Павлович скончался. Его последние слова наследнику цесаревичу были: “Мне хотелось, приняв на себя все трудное, все тяжкое, оставить тебе царство мирное, устроенное и счастливое. Провидение судило иначе. Теперь иду молиться за Россию и за вас. После России я вас любил более всего на свете. Служи России” [22].

Далеко не случайно Гоголь был любимым писателем правнука Императора Николая Павловича Государя-мученика Николая II Александровича. Перед своим последним отъездом в ставку, 21 февраля 1917 года, в день смерти Гоголя, он читал вслух в Царском селе “Вечера на хуторе близ Диканьки” [23].

Литература:

1. Гоголь Н.В. Полн. собр. соч.: В 14 т. <Л.>: Изд-во АН СССР, 1952. - Т. 8. - С. 333 - 334. В дальнейшем ссылки на это издание даются в тексте с указанием тома (римской цифрой) и страницы (арабской цифрой).

2. Виноградов И. “Спасен я был государем”. Неизвестное письмо Н.В.Гоголя к Императору Николаю Павловичу и его отношение к монархии // Лит. в школе. - М., 1998. - № 7. - С. 7 - 8.

3. Исторический Вестник. - 1883. - № 9. - С. 736 (запись П.П.Каратыгина со слов своего отца, актера П.А.Каратыгина). См. также: Вольф А. Хроника Петербургских театров. - СПб., 1877. - Т. 1. - С. 50.

4. Гоголь в воспоминаниях современников. - Без м. изд., 1952. - С. 534.

5. Жуковский В.А. Собр. соч.: В 4 т. - М.-Л., 1960. - Т. 4. - С. 644.

6. Смирнова-Россет А.О. Дневник. Воспоминания. - М., 1994. - С. 11.

7. Переписка Н.В.Гоголя: В 2 т. - М., 1988. - Т. 2. - С. 345.

8. Шенрок В.И. Материалы для биографии Гоголя. - М., 1898. - Т. 4. - С. 698.

9. Андроников И. Лермонтов: Исследования и находки. - М., 1964.

- С. 175.

10. Цит. по: Зайцев А.Д. Петр Иванович Бартенев. - М., 1989. - С. 78.

11. Гоголь в Одессе. 1850- 1851 //Русский Архив. - 1902. -№3.- С. 554.

12. Переписка Н.В.Гоголя. - Т. 2. - С. 345.

13. Миллер О.Ф. Неизданные письма Гоголя // Русская Старина. - 1875. -№ 12.-С. 661.

14. Соловьева О.С. Рукописи Пушкина, поступившие в Пушкинский Дом после 1837 г. - М.-Л., 1964. - С. 25, 91.

15. Историю вопроса см.: Мейлах Б.С. “С Гомером долго ты беседовал один...” // Стихотворения Пушкина 1820 - 1830-х годов. -Л., 1974.

16. В последнее время этот вопрос был поднят снова. В 1999 году издательства “Московский рабочий” и НПК “Интелвак” выпустили “Записки А.О.Смирновой, урожденной Россет (с 1825 по 1845 гг.)” в сопровождении статей Л.Крестовой и А.Пьянова с противоположными оценками их подлинности. Однако вопреки утверждению, что “Записки А.О.Смирновой”, опубликованные ее дочерью О.Н.Смирновой, воспроизводятся полностью, новое издание представляет собой лишь текст, печатавшийся в журнале “Северный Вестник” за 1893 год (отдельное издание СПб., 1894). Между тем “Записки” продолжались печататься и в 1894 году, а затем были изданы отдельно (Ч. 1. - СПб., 1895; Ч. 2. - СПб., 1897). Таким образом вне поля зрения составителя К.Ковальджи осталась половина текста. В этом смысле попытку восстановления авторитета названных мемуаров нельзя признать удачной в связи с ошибкой публикатора.

17. Записки А.О.Смирновой. Издание редакции журнала “Северный Вестник”. - СПб., 1895. - С. 320.

18. Там же. - С. 321.

19. Белинский В.Г. Собр. соч.: В 9 т. - М., 1982. - Т. 8. - С. 284 - 285.

20. Имеется в виду Аполлон Николаевич Мокрицкий, соученик Гоголя по Нежинской гимназии, впоследствии академик живописи.

21. Заметка о К.П.Брюллове (из воспоминаний М.И.Железнова) // Живописное Обозрение. - 1898. - № 32. - С. 643.

22. Полиевктов М.А. Николай I Павлович // Русский биографический словарь. Николай I - Новиков. - М., 1998. - С. 154.

23. См.: Дуплицкий С. Охрана царской семьи и революция 17-го года. Дневник русского офицера /Вступл. и публ. проф. О.Чубайса // Москва. — 1997. -№3. -С. 151.

**Гоголь и Н. Н. Шереметева в их отношении к
декабристам**

Ко времени знакомства Гоголя с Надеждой Николаевной Шереметевой – “возлюбленной Богом старицей”, как называл ее архиепископ Филарет (Гумилевский) [1], – срок ее земной жизни давно перевалил за половину: в ту пору ей исполнилось шестьдесят пять лет. По свидетельству С. Т. Аксакова, это знакомство началось в начале 1840 года, когда Гоголь, забрав из петербургского Патриотического института благородных девиц окончивших курс сестер, Анну и Елисавету, был озабочен их дальнейшей судьбой. Одну из них, Елисавету, Гоголь решил тогда оставить в Москве в каком-нибудь частном доме, где бы ее воспитание было продолжено. При этом Гоголь не просто заботился о том, чтобы поместить свою сестру в какое-либо “хорошее” место, но стремился оставить ее в семье глубоко верующей и церковной. Гоголю предлагали тогда свои услуги М.П.Погодин, С.Т.Аксаков, но он, через посредство Шереметевой, выбрал Прасковью Ивановну Раевскую, известную в Москве своим благочестием. Позднее Елисавета Васильевна Гоголь (в замужестве Быкова) писала о Раевской: “Это была благочестивая и добрая женщина, желавшая провести свою жизнь в монастыре и даже уже жившая в нем, но любовь к ее маленькой племяннице заставила ее выйти оттуда и снова поселиться в Москве в своем небольшом домике, – она была строгая постница и уж 10 лет как не ела ничего скромного” [2].

Гоголь, несомненно, был весьма благодарен Шереметевой, помогшей ему устроить сестру к Раевской. Однако переписка с Шереметевой в 1840 году не завязалась. Более тесные отношения установились между ними с новым пребыванием Гоголя в Москве осенью 1841 – весной 1842 года. После этого пребывания в первопрестольной письма Шереметевой из Москвы или из села Покровского под Рузой, в восьмидесяти верстах от столицы, стали для Гоголя одной из сокровенных духовных нитей, связывавших его с православной Москвой. Однако в многолетнем общении Гоголя с Шереметевой была и другая сторона, – связанная с событиями 1825 года. По словам современника, даже сам Государь Николай Павлович “не забывал”, что к семье Шереметевой “были прикосновенны многие декабристы” [3].

В 1826 году по делу о декабристах были арестованы и заключены в Петропавловскую крепость оба зятя Шереметевой. Первый – муж старшей дочери Пелагеи Васильевны Михаил Николаевич Муравьев был вскоре отпущен и впоследствии проявил себя как верный поборник государственных интересов России (защите его от либеральных нападков Ф.И.Тютчев – приходившийся Шереметевой родным племянником –

посвятил в 1863 году стихотворное послание “Его светлости князю А.А.Суворову”; в 1865 году М.Н.Муравьев был удостоен графского достоинства). Не менее известен другой зять Шереметевой – декабрист Иван Дмитриевич Якушкин. Именно о нем упоминал Пушкин в десятой главе “Евгения Онегина”: “...Меланхолический Якушкин, Казалось, молча обнажал Цареубийственный кинжал”. Якушкин был приговорен к смертной казни с заменой каторжными работами на двадцатилетний срок. Его жена Анастасия Васильевна Якушкина, дочь Шереметевой, девятнадцати лет оставшаяся без мужа с двумя детьми на руках, долгое время безуспешно стремилась соединиться с супругом, намереваясь по примеру других жен декабристов отправиться в Сибирь, в чем она встретила полную поддержку у матери, – помнившей, несомненно, о христианском долге супругов не покидать друг друга в несчастье.

Замешанным в декабристском заговоре оказался и сын Шереметевой Алексей Васильевич, чье участие в тайном обществе в 1825 году Якушкин на следствии скрыл [4]. Шереметев остался на свободе, и в 1827 году вышел в отставку.

Безусловно, непростая судьба Шереметевой – и ее переживания от постигшего несчастья – были известны Гоголю. Об этом, в частности, может свидетельствовать ее упоминание в одном из писем к Гоголю о матери декабристов Е.Ф.Муравьевой, – “близкой”, как выражалась сама Надежда Николаевна, ей по душе “своими скорбями” – с ней Шереметева познакомилась в памятном 1826-м*. “Я <...> приезжала к сороковому дню на поминание одной знакомой и близкой мне по душе своими скорбями, – писала Шереметева Гоголю 4 июня 1848 года. – Я в 22 года нашего знакомства не видала для нее ни одного часу радостного, а горе кругом ее облегло так, что никогда не прояснялось что-нибудь похожее на радость. А со всем тем жаль ее и очень жаль, зная ее сострадание и благотворительность, с какою любовью спешила на помощь нуждающим<ся>, охотно делила их горе, которым сама была так богата, как никто. Вы, может быть, в “Московских Ведомостях” читали сочинение Погодина, кажется, 27 апреля, на смерть Катерины Федоровны Муравьевой [5]. Дай Бог ей Царствие Небесное, а нам память смертную, чтобы думать о вечности и для нее жить. Боже, милостив нам буди!” [6].

В одном из первых посланий к Шереметевой Гоголь писал: “Еще одна душевная просьба. Ваша жизнь так прекрасна, она отдана вся благодеяниям, вы бываете часто свидетелем многих прекрасных движений человека: извещайте же меня обо всех христианских подвигах,

---

* Сыновья Б.Ф.Муравьевой (рожд. баронессы Колокольцевой) Никита и Александр Муравьевы в 1826 г. были осуждены в каторжную работу на длительные сроки (на 15 и 8 лет).

высоких душевных подвигах, кем бы ни были они произведены” (письмо от ноября 1842 года) [7]. Сохранившаяся переписка Гоголя с Шереметевой позволяет предполагать, что на эту просьбу Надежда Николаевна (как, впрочем, большинство гоголевских корреспондентов) не откликнулась (возможно, какой-то материал на эту тему Гоголь почерпнул в устных беседах с Шереметевой).

Однако писательский интерес Гоголя к личности Надежды Николаевны не исчерпывался одной этой, высказанной тогда просьбой. Именно в период общения с Шереметевой Гоголь обнаруживает пристальное внимание к теме декабристского восстания.

В записной книжке Гоголя 1846-1851 годов сохранилось несколько записей с именами декабристов, с которыми непосредственно была знакома Шереметева. “Фон-Визин на Малой Дмитровке свой дом. Иван Александрович” (VII, 382). – Имеется в виду декабрист И.А.Фонвизин, брат декабриста М.А.Фонвизина, друг И.Д.Якушкина и Шереметевой, который лишь в 1846 году был освобожден от полицейского надзора. О декабристе И.А.Фонвизине Гоголь говорил в 1850 году А.О.Смирновой, сообщая о смерти Шереметевой: “...вы знаете, как мы с ней и с Фонвизиним жили душа в душу” [8]. В письме от 19 марта 1849 года Гоголь, в частности, писал самой Шереметевой: “Доброго Ивана Алекс<андровича> Фон-Визина я успел удовольствие ви<деть> два раза и вам благодарен от души за это знакомство” [9].

Еще две заметки в записной книжке Гоголя посвящены декабристу М.М.Нарышкину – брату основательницы Спасо-Бородинской общины игуменьи Марии (Тучковой), давнему приятелю Ивана Якушкина и Алексея Шереметева*: “Нарышкин на Пречистенке, в собств<енном>доме, Михал Мих<айлович> Нарышкин, бывший в Сибири” (VII, 382); “Михал Михалыч Нарышкин, село Высокое, 7 верст от Тулы” (VII, 387). Иван Сергеевич Аксаков, познакомившийся в те годы с Нарышкиным, так, в частности, передавал свои впечатления от встречи с бывшим декабристом: “...Познакомился с Нарышкиным, бывшим 12 лет на каторге! Человек этот, видно, так сделался мягок и кроток и тих, так проникнут верою и любовью, что хоть он меня и не убедил (мы рассуждали о вере), но мне отрадно было на него смотреть. Не имея сам много веры, я люблю смотреть на людей верующих...” (письмо к родным из Калуги от 25 января 1847 года) [10]. Несомненно, религиозность Нарышкина была особенно дорога Гоголю. По свидетельству Веры Аксаковой, в начале февраля 1852 года писатель предполагал “повидаться” с Нарышкиным в Москве у О.Ф.Кошелевой [11].

---

* В свою очередь Шереметева была знакома с игуменьей Марией (см.: *Осмоловская В. И. Письма А.В.Якушкиной и Н.Н.Шереметевой к И.Д.Якушкину (1826-1832) // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник. 1995. - М., 1996. С. - 78, 85).*

Не обошел вниманием Гоголь и сына Шереметевой – Алексея. 26 октября 1848 года он писал Надежде Николаевне: “Сделайте одолжение, передайте поклон мой вашему достойному сыну, с которым мне очень желательно познакомиться” (XIV, 91).

В 1850 году в записной книжке Гоголя появляется также имя Владимира Осиповича Шервуда, архитектора, младшего современника Гоголя, родного племянника И. В. Шервуда-Верного (см.: IX, 574). С Владимиром Шервудом, который хорошо знал подробности участия своего дяди в разоблачении декабристского заговора, Гоголь познакомился на вечерах у Шевырева и впоследствии не раз приглашал его к себе [12]. Добавим к этому, что в “Учебной книге словесности для русского юношества” (1845) Гоголь упоминает о думе К. Ф. Рыльева “Петр Великий в Острогжске” (1823; VIII, 487) (что явилось в 1856 году одной из причин запрещения рукописи в цензуре), а в статье “О Современнике” (1846) – автора рассказов “о временах до Петра и при Петре” декабриста А.О.Корниловича (VIII, 425). Кстати сказать, Шереметева до последних дней поддерживала переписку и с своим ссыльным зятем Якушкиным, почти каждую неделю сообщая ему известия о всех близких. Возможно, в содержание этой переписки был посвящен и Гоголь.

Знаком был, вероятно, Гоголь и с духовником декабристов, другом семьи Шереметевой, протоиереем петербургского Казанского собора П.Н.Мысловским. Начиная с 1829 года до самой кончины отец Петр Мысловский (1777-1846) был законоучителем Патриотического института, где в 1831-1835 годах преподавал историю Гоголь. К тому же времени относится еще одно “напоминание” Гоголю о декабристах, которое послужило воспитанию сострадания и “милости к падшим” в самих его юных подопечных. Возможно, не без участия отца Петра в начале 1830-х годов в Патриотический институт была принята дочь К.Ф.Рыльева Анастасия (1823-1890). По воспоминаниям одной из учениц, большинство воспитанниц (“патриоток”, как называл их сам Император) поначалу встретили Анастасию Рылееву даже враждебно – и считали себя “несчастливыми” оттого, что она будет с ними учиться: “И действительно, мы считали себя такими – к нам, патриоткам, отдали дочь бунтовщика!”. Безвестная мемуаристка писала: “...М^{<ademois>}elle М.* принялась уговаривать нас и дивиться нашему жестокосердию. – “Да ее отец покушался на жизнь Государя!” – закричали мы в негодовании. – “Ее отца судили, и закон присудил его к смерти, – теперь же Рылеев перед Богом, Который простил кающегося разбойника!” –

---

* Вероятно, М. А. Мелентьева, классная дама в Патриотическом институте в 1829-1844 гг. В 1829-1831 гг., до прихода в институт Гоголя, она, в частности, преподавала здесь историю.

М<ademois>elle М. волновалась, ее лицо горело, в голосе и на глазах дрожали слезы. – “Царь милосерд, он простил, принял сироту на свое попечение, вверил ее нам, – а вы что делаете? грех и стыд! Вы обижаете ребенка-сироту ни в чем не виноватую!” Еще много говорила она, многое вызвала, осмыслила и развила в нас; после этой беседы Настенька вошла в общую колею, ее полюбили не из одной жалости, но из-за личных ее достоинств: добра была, замечательно добра, тиха и услужлива” [13]. Впоследствии Анастасия Кондратьевна Рылеева (в замужестве Пушкина) стала издательницей сочинений своего отца: в 1861 году, с помощью внука Шереметевой Евгения Якушкина, она издала их в Лейпциге, а затем и в России (1872, 1874). В 1878 году с А.К.Рылеевой-Пушиной встречался Л.Н.Толстой, работавший над романом о декабристах [14].

Интерес Гоголя к декабристскому восстанию был вполне “профессиональным”. В 1840-1841 годах, одновременно с завершением первого тома “Мертвых душ”, он начинает работу над вторым томом поэмы, в первой главе которого выведен помещик с “декабристским” прошлым Андрей Иванович Тентетников (в первоначальной редакции Дерпенников) (добавим, что и само действие “Мертвых душ” Гоголь, предположительно, намеревался перенести в Сибирь [15]). В заключительной главе второго тома генерал-губернатор говорит, что Дерпенников, сосланный в Сибирь, был осужден за “преступление против коренных государственных законов, равное измене земле своей” (VII, 119). Другой герой поэмы на это замечает, что юноша “по неопытности своей был обольщен и сманен другими” (VII, 119). “Декабристские” реминисценции встречаются у Гоголя и в первом томе поэмы – во вставной “Повести о капитане Копейкине” в десятой главе.

В переписке с Шереметевой Гоголь предпочитал не касаться этой темы, очевидно, опасаясь лишних разговоров о содержании второго тома “Мертвых душ”. Шевыреву, например, – которому Гоголь читал в 1851 году в обстановке полной секретности не дошедшие до нас главы поэмы – и, в частности, главу о том, как Тентетникова неожиданно “арестовывают и отправляют в Сибирь” [16], он писал: “Убедительно прошу тебя не сказывать никому о прочитанном, ни даже называть мелких сцен и лиц героев. Случились истории. Очень рад, что две последние главы кроме тебя, никому неизвестны. Ради Бога, никому” (XIV, 241-242; письмо 25-26 июля 1851 года)*.

---

* Шевырев отвечал тогда Гоголю: “Успокойся. Даже и жене я ни одного имени не называл, не упомянул ни об одном событии. Только раз при тебе же назвал штабс-капитана Ильина, но и только. Тайна твоя для меня дорога, поверь. С нетерпением жду 7-й и 8-й главы. Ты меня освежил и упоил этим чтением” (письмо от 27 июля 1851 г.) (Переписка Н.В.Гоголя. - М., 1988. - Т. 2. - С. 368).

Можно предположить, что общий язык с Шереметевой в понимании мотивов декабристского восстания Гоголь нашел в сходном отношении их к развращающей европейской роскоши – окружавшей в ту пору Императорский Двор. “Другую, другую жизнь нужно повести, – обращался, в частности, Гоголь в письме к родным 4 марта 1851 года, – простую, простую <...> Для жизни евангельской, какую любит Христос, немного издержек” (XIV, 223). Как известно, одним из прототипов старосветской помещицы Пульхерии Ивановны в первой из повестей “Миргорода” стала для Гоголя именно его мать, Мария Ивановна Гоголь-Яновская. Во многом такой же, как и мать Гоголя, “старосветской помещицей” была и Надежда Николаевна Шереметьева, -кстати сказать, сразу по знакомству в 1842 году завязавшая с Марией Ивановной непринужденную переписку. Столь же естественным было и общение Надежды Николаевны с кругом московских друзей Гоголя: Аксаковыми, Шевыревым...

Патриархальная “простота” Надежды Николаевны Шереметевой была хорошо известна в Москве и подчас даже воспринималась как “странность”, юродство. Барон А. И. Дельвиг, например, вспоминал: “Н.Н.Шереметева была женщина умная, добрая, но странная. Она в то время, когда дамы не ездили иначе, как в каретах и колясках, разъезжала по Москве в простых дрожках. Костюм ее был очень своеобразен. Она носила остриженные, хотя довольно длинные седые волосы и имела всегда костыль в руках” [17]. Сенатор Е.Ф.фон-Брадке, сообщая о новейших обычаях, распространившихся в ту пору в Москве, в свою очередь замечал: “Можно было, конечно, ходить пешком, и прийти в знакомый дом, но тогда в передней прислуга не подымалась с места, и вы сами должны снимать с себя верхнее платье. Мужчина еще мог ездить в открытом экипаже в две лошади, но даму непременно должна была везти четверня. Одна богатая и знатная дама, госпожа Шереметева, утратила всякое к себе уважение за то, что ездила в дрожках, обрезала себе волосы и одевалась просто” [18]. Безусловно, эта исповедническая “простота” в характере Надежды Николаевны не могла пройти мимо внимания Гоголя и должна была быть оценена по достоинству.

В 1847 году, в неотправленном письме к В. Г. Белинскому Гоголь замечал: “С Государя у нас все берут пример. Стоит только ему, не коверкая ничего, <править> хорошо, так и все пойдет само собою. Почему знать, может быть придет ему мысль жить в остальное время от дел скромно, в уединении, <в>дали от развращающего двора, <от> всего этого накопленья. И все обернется само собою просто. Сумасшедш<ую> жизнь захотят> бросить. Владельцы разъедутся по поместьям, станут

заниматься делом. Чиновники увидят, что не нужно жить богато, перестанут красть” (XIII, 444)*.

Эти строки прямо перекликаются с описанием роскошного петербургского здания – “дома на Дворцовой набережной” – в “Повести о капитане Копейкине” первого тома “Мертвых душ”: “Избенка, понимаете, мужичья: стеклушки в окнах <...> полуторасаженные зеркала <...> драгоценные мраморы на стенах, металлические галантереи <...> словом: лаки на всем такие – в некотором роде, ума помрачение” (VI, 201). Судя по выражению, употребленному в этом отрывке применительно к роскошному зданию, – “избенка”, в создании настоящего образа Гоголь воспользовался стихотворением княгини З.А. Волконской “Песнь Невская”, которое было написано в Риме на пожар Зимнего дворца, случившийся 17 декабря 1837 года (Гоголь переписал для себя это стихотворение в начале 1838 года [19]):

А причина всему изба ветхая:
Изба ветхая на Неве видна.
.....
Стены крыты все тканью шелковой;
Зеркала на стенах исполину в рост;
А под ними столы ведь сибирские
Малахитные, изумрудные;
А в окнах цветы кашемирские,
Итальянские и голландские [20].

Волконская видела в воспетой ею петербургской роскоши отрадное свидетельство успехов католического – и в целом западного – влияния в России. В отличие от Волконской, образ роскошной “избенки” в “Мертвых душах” Гоголь представил как средоточие губительных европейских соблазнов, которым подвергается его герой – отважный капитан, участник Отечественной войны 1812 года, ставший впоследствии – по неводержности к чужеземным соблазнам и вследствие “распеканья” важного генерала – прямым врагом Отечества – опустошающим “казенный карман” разбойником. О том, что судьба Копейкина была для Гоголя неким подобием участи декабристов – бесстрашных русских офицеров, героев войны 1812 года, ставших спустя несколько лет участниками противоправительственного заговора, – свидетельствует в “Повести...” характерное замечание героя,

---

* Очевидно, Гоголь исходил в данном случае из того представления о монархе, которое высказал ранее, в 1846г., в статье “О лиризме наших поэтов”: “Там только исцелится вполне народ, где постигнет монарх высшее значение свое быть образом Того на земле, Который Сам есть любовь” (VIII, 256); “Власть государя есть явление бессмысленное, если он не почувствует, что должен быть образом Божиим на земле” (VIII, 679).

определенного разгневанным петербургским генералом для препровождения “на место жительства”: “...по крайней мере не нужно платить прогонов...” (VI, 204)*. Существовал указ от 13 июля 1826 года “О выдавании прогонов на одну лошадь арестантам из дворян и отставным офицерам, не имеющим состояния, при пересылке их под караулом”. В “Полном собрании законов Российской Империи” (СПб., 1830. - Т. 1) этот указ следует за Именным указом по делу о декабристах и манифестом “О совершении приговора над государственными преступниками”, которые датированы тем же числом.

Дальнейшее осмысление Гоголем темы декабристского заговора – получившее отражение в образе помещика Тентетникова во втором томе “Мертвых душ” – связано в основном с темой тщетности и бесплодности движения декабристов. На это указывает само фамильное прозвище гоголевского героя. По наблюдению исследователя Л. Васильева [21], фамилия Тентетников образована Гоголем от содержащегося в словаре гоголевского “Миргорода” 1842 года слова “Тендитный – слабосильный, нежный” [22]. Это слово встречается в “Старосветских помещиках” – в реплике помещицы Пульхерии Ивановны: “...я знаю вашего кучера, он такой тендитный да маленький...” (в черновой редакции: “...он такой хилый...”; II, 25, 469). В этом свете обе фамилии героя второго тома – и Тентетников и Дерпенников – прямо перекликаются с гоголевской характеристикой в “Выбранных местах из переписки с друзьями” поэта Н. М. Языкова, автора цитируемого Гоголем – в связи с этой характеристикой стихотворения “Дерпт”: “Его язык <...> был на тощих мыслях и бедном содержании, как панцырь богатыря на хилом теле карлика” (VIII, 389; курсив наш. – И.В.). Стихотворение Языкова “Дерпт”, написанное в 1825 году, представляет собой образец юношеского подражательного вольнодумства и включает в себе строки резко оппозиционного характера (стихотворение впервые опубликовано за границей А.И.Герценом в 1859 году в “Полярной Звезде”).

Среди заметок Гоголя в записной книжке 1846-1851 годов, которые были частично использованы во втором томе “Мертвых душ” в описании окрестностей имения Тентетникова-Дерпенникова (между которыми находится, кстати, и сама фамилия героя: “Тентетников”; VII, 381), встречается запись, представляющая собой как бы “продолжение” ответа на письмо Белинского 1847 года**, – где тот заявлял, что в России “нет

---

* Прогоны – здесь: установленная плата за проезд на казенных почтовых лошадях.

** Как позволяет судить автограф, указанные записи были сделаны в дороге. Об этом свидетельствует своеобразный неразборчивый (“прыгающий”) почерк, которым они написаны. Записи, очевидно, относятся к тому времени, когда Гоголь вернулся в Россию из-за границы; по всей вероятности, их следует датировать 1849 г. (см.: ОР РГБ. Ф. 74. К. 6. Ед. хр. 7; и коммент. в изд.: *Гоголь Н.В. Собр. соч.*: В 9 т. - М., 1994. - Т. 5. - С. 558, 564).

даже и полицейского порядка, а есть только огромные корпорации разных служебных воров и грабителей” [23]. Судя по содержанию, гоголевская заметка является отрывком диалога – своеобразной полемики как с Белинским, так и с его предшественниками декабристами, – диалога, который Гоголь намеревался включить в свою поэму. Запись эта в свою очередь перекликается с “говорящей” фамилией героя. “А вы думаете, легко воров выгнать? – пишет Гоголь в этом наброске. – Царь, который только и думает о том, как их выгнать, да и тот не может, – Царь, у которого и войско, и вся сила есть. Как же вы хотите, без всякой силы и власти, это сделать? Что спяна передушите всех, думаете поправить? Думаете, лучше будет погибнуть? Те, которых шеи потолще, останутся. Что, те святые, что ль? Еще больше станут допекать друг друга” (VII, 382).

Во втором томе “Мертвых душ” Гоголь вкратце пересказывает и историю “вольнодумства” Дерпенникова-Тентетникова – которая хорошо отражает отношение писателя к тайным обществам. “Надобно сказать, что в молодости своей он было замешался в одно неразумное дело. Два философа из гусар, начитавшиеся всяких брошюр, да [недоучившийся студент] недокончивший учебного курса эстетик*, да промотавшийся игрок затеяли какое-то филантропическое общество, под верховным распоряженьем старого плута и масона, и тоже карточного игрока, но красноречивейшего человека” (VII, 26, 149).

О двух приятелях, “огорченных людях”, втянувших Тентетникова в тайное общество, Гоголь также замечал: “Это были те беспокойно-странные характеры, которые не могут переносить равнодушно не только несправедливостей, но даже и всего того, что кажется в их глазах несправедливостью. Добрые поначалу, но беспорядочные сами в своих действиях, они исполнены нетерпимости к другим” (VII, 137). – Это, по сути, прямо повторяет то, о чем писал Гоголь еще в 1836 году в статье “Петербургская сцена в 1835-36 г.”, говоря о людях, “какими производятся мятежи в обществах”: “Они видят несвойственные формы, несоответствующие нравам и обычаям правила и ломаются напролом чрез все. Они не видят границ, ломают без рассуждения все и всегда, и, желая исправить несправедливость, они в обратном количестве наносят столько же зла” (VIII, 554). “Что до политических событий, – замечал позднее Гоголь в неотправленном письме к Белинскому 1847 года, – само собою умирилось бы общество, если бы примиренье было в духе тех, которые имеют влияние на общество” (XIII, 435).

На протяжении всей своей жизни Гоголь скептически относился к мысли о возможности исправить мир с помощью всевозможных внешних “ревизий” – от полицейского государственного надзора до революционной “чистки”. Его отношение к той или иной форме

---

* Намек на В. Г. Белинского.

радикальной политической деятельности – деятельности в “декабристском” духе – было всегда отрицательным: помимо ее бесплодности, писатель видел в этом прямую угрозу русской государственности.

Весьма характерно в этом отношении общение Гоголя весной 1838 года в Риме, через княгиню Волконскую, с польскими эмигрантами, участниками польского восстания 1830-1831 годов, католическими ксендзами П.Семененко и И.Кайсевичем, которые питали какие-то надежды на его “обращение” (не подозревая, что имеют дело с создателем “Тараса Бульбы”) [24]. 25 мая 1838 года П.Семененко писал из Рима своему патрону Б. Яньскому о Гоголе: “Он подробнейшим образом рассказывал нам о перемене, которая произошла в мыслях русских за последние два года. Находящиеся здесь офицеры лейб-гвардии, два года назад русские энтузиасты, теперь обвиняют Царя в невероятнейших вещах, и это те, которые осыпаны почестями, привилегиями, благодеяниями. И удивительна та откровенность, которая господствует между русскими: демагоги в Париже осторожнее, чем эти недовольные” [25].

В словах Гоголя И. Кайсевич и П. Семененко слышали прежде всего созвучные собственным настроениям “антимоскальские”, антирусские ноты. Между тем слова Гоголя содержали в себе определенный укор самим эмигрантам-полякам. Переданное Семененко высказывание Гоголя о недовольных Государем офицерах русской лейб-гвардии – офицерах привилегированных, отборных войск, находившихся при особе Императора (офицерах, “осыпанных, – как писал Семененко, – почестями, привилегиями, благодеяниями”, – но при этом обвиняющих Царя “в невероятнейших вещах”) – едва ли не с таким же основанием следовало обратить к другим, столь же неблагодарным подданным русского Государя – мятежным полякам*. Говоря с польскими “революционерами-эмигрантами – бывшими подданными Российской державы - о “революционно” настроенных офицерах русской лейб-гвардии, Гоголь хорошо сознавал, с кем и зачем он это говорит. Еще в 1834 году, спустя три года после польского восстания, в отрывке из “Истории Малороссии” Гоголь замечал о мятежной Польше: “Безрассудные магнаты <...> были избалованные деспоты в отношении к народу и непокорные демокра<ты> к государю” (IX, 84)**.

---

* Собранный во время восстания, 13/25 января 1831 г., польский сейм объявил династию Романовых “лишенной престола”.

** С размышлениями о современности – отмеченной польским восстанием 1830-1831 гг. – связана и характеристика Гоголем в одном из набросков его лекций по истории нового времени мятежной политики польских магнатов: “...<Поль>ша снова наполнилась интригами и раздорами <между шляхетством >, присвоившим себе всю власть и угнетавшим бед<ный народ>” (IX, 89; “Происшествия на Севере”). В прямом соответствии с этими размышлениями Гоголь в первой редакции “Тараса Бульбы”, говоря о пытках, которым был подвергнут в Варшаве поляками Остап, замечал:

Суждение, подобное тому, какое Гоголь высказывал в 1838 году по отношению к недовольным Императором офицерам русской лейб-гвардии, он прямо повторил позднее применительно к декабристам. В статье “Занимающему важное место” Гоголь писал: “В последнее время <...> всякого рода недоброжелатели России писали статьи <...> чтобы <...> показать Государю России партию каких-то фантастических бояр, оспаривающих <...> власть <...> Но, слава Богу, уже прошли те времена, чтобы несколько сорванцов могли возмутить целое государство” (VIII, 359).

Идеи декабризма были неприемлемы для Гоголя во многих отношениях. Писатель был убежден, что подлинная свобода достижима лишь при полном, неограниченном православном самодержавии. Уже в “Страшной мести” Гоголь высказывал эту мысль устами пана Данила: “...Было золотое время!.. <...> Старый гетьман сидел на вороном коне, блестела в руке булава <...> Стал говорить гетьман – и все стало как вкопанное. <...> Порядку нет в Украине: полковники и есаулы грызутся, как собаки, между собою. Нет старшей головы над всеми. Шляхетство наше все переменяло на польский обычай, переняло лукавство... продало душу, принявши унию. Жидовство угнетает бедный народ” (I, 266).

“Вас развратило Самовластье, / И меч его вас поразил”, – так писал о декабристах Ф.И.Тютчев в стихотворении “14 декабря 1825”. “Имперская власть – это связка, стягивающая прутья воедино”, – замечал позднее поэт в своем трактате “Россия и Запад” [26]. Думается, что многие из этих убеждений Тютчева и Гоголя разделяла Надежда Николаевна Шереметева. Сообщая о скором выходе в свет “Выбранных мест из переписки с друзьями”, Гоголь писал ей: “Не скройте от меня ваших мыслей о моей книге; скажите мне все, что скажет вам ваше сердце по прочтении ее...” (XIII, 134-135).

Без сомнения, близко к сердцу Шереметева должна была принять слова Гоголя в статье “О лиризме наших поэтов” о милосердии русского народа к “ссылным, отправляющимся в Сибирь”, – а также о христианском отношении Государя к своим подданным: “Ненависти нет к преступнику, нет также и донкишотского порыва сделать из него героя

“...Король всегда почти являлся первым противником этих ужасных мер. <...> Но король не мог сделать ничего против дерзкой воли государственных магнатов, которые непостижимою недальновидностью, детским самолюбием, гордостью и неосновательностью превратили сейм в сатиру на правление” (II, 348). Вполне понятна в этом свете и оценка Гоголем в “Переписке с друзьями” царя Иоанна Грозного, который, по словам писателя, “притесняли казнил” только бояр, а “самый народ <...> почти ничего не потерпел от него” (VIII, 258). Добавим также, что борьба монарха с угнетающими народ своевольными “магнатами государства” должна была развернуться, судя по сохранившимся наброскам, и в незавершенной трагедии Гоголя “Альфред”, создававшейся в 1835 г. Героем этой драмы должен был стать английский король Альфред Великий (849-899), причисленный в Западной Церкви к лику святых за свои заслуги в религиозно-политическом объединении Англии перед угрозой норманнского завоевания.

<...> Здесь что-то более: не желанье оправдать его или вырвать из рук правосудия, но воздвигнуть упавший дух его, утешить <...> как повелел Христос нам утешать друг друга. <...> Уметь не только простить своему подданному, но еще торжествовать это прощение, как победу над врагом, – это истинно Божеская черта. Только на небесах умеют поступать так. Там только радуются обращению грешника еще более, чем самому праведнику...” (VIII, 260).

Как можно предположить, такому христианскому отношению к ближнему Гоголь учился не только в родной семье, но и – позднее – у Надежды Николаевны. По свидетельству родных, Шереметева имела “привычку записывать в своем синодике множество имен, и ежедневно на молитве она поминала все эти имена” [27]. Без сомнения, в “синодике” Шереметевой были имена многих из декабристов. Гоголь в “Размышлениях о Божественной Литургии”, говоря о поминовении священником во время Евхаристии всех христиан, замечал: “И обо всех до последнего христианина в это время молится смиренно иерей, где бы такой христианин ни находился – в пути ли, в дороге <.. .> томится ли в заточеньи, в рудах и пропастьях земли” [28]. По объяснению И.И.Дмитревского, чьими изъяснениями на Литургию Гоголь пользовался в работе над книгой, слова молитвы св. Василия Великого о находящихся “в рудах” означают лиц, “в рудокопаниях, каменоломнях заключенных” [29].

Вероятно, с таким чувством сострадания и всепрощающей любви к ближнему и молился о некоторых декабристах сам Гоголь. Свидетельством тому – сохранившийся в его записной книжке 1846-1851 годов помянник, или список лиц, которых Гоголь собирался помянуть по прибытии в Святую Землю. Список этот, включающий в себя имена самых близких писателю людей – друзей и родственников, неожиданно оканчивается фамилией декабриста Г. С. Батенькова: “Чьи имена вспомнить у Гр<оба> Св<ятого>: Матвея Александр<овича>*, Надежду Николаевну Ш<ереметеву>, всю родную семью мою, Александру Осиповну С<мирнову>, Степана Петровича Шев<ырева>, Михаила Петров<ича> Погод<ина>, Александра Петровича Толстого, Петра Александровича Плетнева, Василия Андреевича Жуков<ского>, Вьельгорских, Аксаковых и всех близких сердцу друзей и благодетелей. Батинков...” (VII, 374).

История появления имени Батенькова в “помяннике” Гоголя такова. В 1846 году Батеньков, проведенный в одиночном заключении двадцать лет**, был освобожден из заточения и отправлен на поселение

---

* Имеется в виду протоиерей Матфей Александрович Константиновский.

** Такой участи Батеньков подвергся один из всех декабристов, так что М.О.Гершензон в свое время выдвинул даже гипотезу, будто Батеньков “был посажен в крепость по его собственному желанию” (*Гершензон М. Русские пропилеи.* - М., 1916. - Т. 2. - С. 21-22).

в Томск (здесь Батеньков позднее познакомился – и близко сошелся – с И. Д. Якушкиным). По прибытии в Сибирь Батеньков прочел гоголевские “Выбранные места из переписки с друзьями” и – как сам он позднее сообщал об этом в своих записках – отправил Гоголю два письма. Как позволяют судить дошедшие до нас материалы, эти письма, если не тоном, то своим содержанием во многом напоминали известное “зальцбруннское” письмо к Гоголю Белинского 1847 года. Согласно сохранившемуся в бумагах Батенькова отрывку одного из писем, ссыльный декабрист советовал Гоголю в последующих томах “Мертвых душ” “перестановить мысль и возвысить пошлость уже во вторую ступень”, – показав ее связь “со столицей” [30] Долгое заключение, очевидно, не развеяло декабристских иллюзий Батенькова, и он, подобно радикально настроенному Белинскому, ожидал от Гоголя произведений, написанных в духе политической сатиры*.

По словам Батенькова, его первое письмо к Гоголю – “лучшее” письмо – до писателя не дошло. На другое Гоголь “отвечал, благодарил и обещал не почитать свои *Мертвые Души* ни слишком великим делом, ни грехом смертным” [31].

Между тем в письмах Батенькова речь шла не только о гоголевской поэме и об усилении ее “концепции”. Другой темой был вопрос религиозный. Как сообщал Батеньков в своей автобиографии, сразу после осуждения его в 1826 году на многолетнее заключение он “полагал остаток жизни провести в крайнем смирении и непрестанной молитве” – “стоя на коленях перед образом по целым дням” [32]. Однако путь, на который в своем вынужденном затворе попытался вступить бывший масон-декабрист – в прошлом член ложи “Избранного Михаила” в Петербурге (1816) и один из основателей ложи “Восточного Светила на востоке Томска” (1818-1821) – оказался ему не по силам. Взятый на себя, без соответствующей подготовки, подвиг закономерно привел к истощению душевных сил, к надрыву, и “внезапным осиянием ума”. Батеньков, по его словам, “увидел”, что путь, им выбранный, “есть только отрицание и не ведет ни к чему кроме изнурения” [33].

Батеньков признавался, что избрал тогда другое средство для борьбы с душевными страданиями – “обратился внутрь самого себя” и “воспользовался методом масонов к обозрению и устройству представшего” ему “нового мира” [34]. Как позволяет судить содержание одного из писем Батенькова, где он подробно описывает совершившийся

---

*Позднее, в статье, посвященной “Мертвым душам”, Батеньков, в частности, писал: “.. Теперь едва ли уже Хлестаков не городничим, и дух его едва ли не вознесся до парения в департаментах <...> необходимо усилить концепцию <...> Эта концепция должна быть та же, что была (ибо Гоголь в прежних творениях точно прекрасен), та же, но непременно в новом моменте Может быть ниже, басистее, но зато несравненно глубже” (*Снытко Т.Г. Г. С. Батеньков-литератор // Лит. наследство. Т 60. Кн. 1. М., 1956. С. 317-318*).

в нем перелом, закончившийся неудачей “молитвенный подвиг” Батенькова был очевидным следствием демонического наваждения, ввергнувшего его в состояние духовной прелести*.

Намерением поделиться с Гоголем этим “духовным” опытом – или, иначе говоря, вывести писателя из “заблуждения” (как полагал Батеньков) – ссыльный декабрист и объяснял отправление своих писем к Гоголю. “Впоследствии, – замечал Батеньков в записках, – прочитав “Исповедь”** Гоголя и зная вполне его состояние, желал я изъяснить ему его...” [35]. Однако ответ Гоголя, очевидно, не удовлетворил

---

* “В Генваре или Феврале 1828 года, – писал Батеньков, – последовало действительное наитие духа. Казалось, весь покой, в котором я находился, наполнился волнуемым пламенем, столько же видимым, сколько и понятным. Само собой разумеется, что пламя не могло сожигать, было невещественное, и я разумел это. Разумел также, что со мною происходит то самое, что происходило с пророками и в день Пятидесятницы. С этого времени слагал я уже стихи чрезвычайно сильные и умные. В них развивалась наиболее свобода веры, мысли и гражданского быта, стремление к слиянию добра и зла в идее жизни <... > На Страстной неделе 1828 года произошло новое потрясение души <... > я <... > стал слышать голос. С этого дня я не имел уже воли и должен был беспрекословно <...> покоряться влечению силы, далеко превосходившей естественное состояние <...> В день Пасхи <8 апреля> <...> восторг достиг своей высшей степени. Я почувствовал себя Творцом, равным Богу, и вместе с Богом решился разрушить мир и пересоздать <...> Голос <...> поставил меня на колени на непрерывную молитву перед образом Троицы и мучил, повелевая и отменяя свои повеления и изъяснения. Так простоял я на коленях целый месяц <... > Видя несообразность с разумом такой жестокости, я решился не повиноваться Ангелу и оставил молитву, устремясь всеми силами души к обыкновенной жизни” (*Гершензон М. Русские пропилеи.* - Т. 2. - С. 33-35). Тогдашний комендант Петропавловской крепости А. Я. Сукин незадолго до Страстной седмицы 1828 г., 26 марта, сообщил А. Х. Бенкендорфу: “...Содержащийся в Алексеевском равелине Государственный преступник Батеньков на прошедшей неделе принял намерение не употреблять никакой пищи и питья и лишился вовсе сна; а в словах и суждениях своих показывает иногда себя человеком в уме помешанным. Посещение присланного к нему <24 марта> для Христианского утешения Казанского Протоиерея Петра <Мысловского> не произвело над ним желаемого действия и никакой перемены в словах и суждениях его...” (*Модзалевский Б.Л. Декабрист Батеньков. Новые данные для его биографии // Русский исторический журнал.* - 1918. - Кн. 5. - С. 110). Исследователи сходятся во мнении о последовавшем тогда умственном расстройстве Батенькова. Наиболее явственно это состояние отразилось в двух посланиях Батенькова к Государю 1835 г., а также и в его записках 1845 г. (см.: <*Гиргас Л.Ф.*> Гавриил Степанович Батенков. Историко-биографический очерк // *Русская Старина.* 1889. - №8. - С. 329; *Модзалевский Б.Л. Декабрист Батеньков.* - С. 117-126, 128-129). Не менее примечательна для характеристики душевного состояния Батенькова написанная им много позднее, в 1856 г., “Песнь скопца”, выдержанная в духе хлыстовских гимнов: “Христу хвала! Христу хвала! / Небес веселых высота! / Телес бесполоых чистота!” (*Илюшин А.А. Поэзия декабриста Г. С. Батенькова.* Изд-во Московского ун-та, 1978. - С. 147). Е.И.Елагина, в семье которой Батеньков жил некоторое время после возвращения из Сибири, отмечала также “громадное самолюбие” бывшего декабриста (*Гершензон М. Русские пропилеи.* - Т. 2. - С. 94).

** Имеются в виду “Выбранные места из переписки с друзьями”.

Батенькова, который позднее, в статье о “Мертвых душах”, вновь выразил неудовольствие по поводу религиозности писателя: “...Не скроем: нам страшно, что Гоголь впадает в мистицизм, прямой или патриотический” [36].

Таким образом, понятно, почему Гоголь в 1848 году, готовясь во время прокатившейся по Европе волне революций – к паломничеству в Палестину и намереваясь молиться здесь, подобно древнерусскому паломнику игумену Даниилу, “о всей отчизне нашей”, “о примирении всего в ней враждующего и негодующего” (согласно словам молитвы самого Гоголя, которую он послал в 1848 году своей матери и Н.Н.Шереметевой [37]), внес в свой помянник имя Батенькова. Точно так же, как в случае с Белинским (или с Кайсевичем и Семененко), молитва Гоголя о Батенькове и благожелательный ответ ему были направлены на преодоление тлеющей вражды и ненависти.

После “помянника” в записной книжке Гоголя среди набросков, связанных с образом Тентетникова, следует запись: “Боже, дай полюбить еще больше людей. Дай собрать в памяти своей всё лучшее в них, припомнить ближе всех ближних и, вдохновившись силой любви, быть в силах изобразить. О, пусть же сама любовь будет мне вдохновеньем!” (VII, 381)*. Очевидно, что, вполне предвидя пагубные последствия декабристских иллюзий (“желая исправить несправедливость, они в обратном количестве наносят столько же зла”), Гоголь в то же время умел употреблять “гнев *против врага людей, а не против самих людей*”, “враждовать” не с людьми, но с их “болезнями”, – по словам его посланий к Н.М.Языкову и А.О.Смирновой о русских “европистах” и вообще о грешниках (XII, 475; XIII, 69; VIII, 310). “...Мы все еще действуем не собственно против *нечистой силы*, подталкивающей на грехи и заблуждения людей, но против самих людей...”, – писал Гоголь князю П.А.Вяземскому 11 июня н. ст. 1847 года по поводу полемики последнего с западниками о “Выбранных местах их переписки с друзьями” (XIII, 322). Трезво оценивая политическую программу декабризма (и западничества в целом), Гоголь в то же время не утрачивал, подобно Шереметевой, глубокой, проникнутой молитвенным духом сострадательной любви к падшему собрату. Призывая поэта Языкова употреблять “нелицемерный гнев” не против людей, но против “презренного”, которое они в себе заключили (гнев против людей “может быть только за то, что они отворили двери презренному”), Гоголь напоминает ему о христианской любви к людям подобной, по его словам, братскому или материнскому “нежному молению”: “Содрогаясь

---

* Запись этой молитвы сделана тем же неразборчивым почерком, который характерен для группы записей, использованных при описании окрестностей имения Тентетникова

от ужаса за них <...> она <любовь> уже не поражает их, а молит, как брат умоляет брата, как несчастная и безотрадная мать умоляет сына, идущего на явную гибель...” (XII, 446). В статье “Предметы для лирического поэта в нынешнее время” Гоголь обращался к поэту: “На колени перед Богом, и проси у Него Гнева и Любви! Гнева – противу того, что губит человека, любви – к бедной душе человека, которую губят со всех сторон и которую губит он сам” (VIII, 281).

Литература

1. Барсуков Н. Письма Филарета, впоследствии Архиепископа Черниговского и Нежинского, к Надежде Николаевне Шереметевой // Старина и Новизна. - СПб., - 1900. - Кн. 3. - С. 57.
2. Отрывок из записок Елисаветы Васильевны Быковой, родной сестры Гоголя // Русь. - 1885. - № 26. - С. 9.
3. Барсуков Н. Письма Филарета, впоследствии Архиепископа Черниговского и Нежинского, к Надежде Николаевне Шереметевой. - С. 32.
4. См.: Якушкин И.Д. Записки // Записки, статьи, письма декабриста И. Д. Якушкина. - М., 1951. - С.56-58,475-476.
5. Имеется в виду некролог М.П. Погодина, опубликованный в “Московских Ведомостях” 24 апреля (см.: *Погодин. Некролог* // Московские Ведомости. - 1848. - № 51. - 24 апр. - С. 413).
6. ОР РГБ. Ф. 74. К. 8. Ед. хр. 78.
7. Гоголь Н.В. Полн. собр. соч.: В 14 т.- <Л.>: Изд-во АН СССР, 1952. - Т. 12. - С. 127. Сочинения и письма Гоголя, помимо особо отмеченных случаев, цитируются по этому изданию. В дальнейшем ссылки на него даются в тексте с указанием римской цифрой – тома и арабской — страницы,
8. Смирнова-Россет А.О. Дневник. Воспоминания. - М., 1989. - С. 62.
9. Текст письма цитируется по изд.: Труды Костромского Научного Общества по изучению местного края. Литературный сборник. - Кострома, 1928. - Вып. 42. - № 1. - С. 11. Датировка письма уточнена на основании письма Шереметевой к Гоголю от 19 марта 1849 г. (ОР РГБ. Ф. 74. К. 8. Ед. хр. 78).
10. Аксаков И.С. Письма к родным. 1844-1849. - М., 1988. - С. 348.
11. Аксакова Д.С. Дневник. - СПб., 1913. - С. 168,
12. См.: Воропаев В. Державы вечная любовь... // Куранты. Историко-краеведческий альманах. - М., 1989. - Вып. 3. - С. 268-275.
13. Записки институтки // Семейные Вечера. Отдел для юношества или семейного чтения. - 1873. - №2. - С. 170-171.
14. О Рылеевой-Пущиной см.: Рабкина Н.А. Дочь К.Ф.Рылеева // Вопросы истории. - 1969. - №7. - С.211-214.
15. См. воспоминания Г.П.Данилевского и Д.А.Оболенского //

Гоголь в воспоминаниях современников. - Безим. изд., 1952. - С.441, 555-556.

16. Оболенский Д.А. О первом издании посмертных сочинений Гоголя // Гоголь в воспоминаниях современников. - С.555.

17. Дельвиг А.И., барон. Мои воспоминания. - М., 1912. - Т.1. - С.179.

18. Автобиографические записки сенатора Егора Федоровича фон-Брадке // Русский Архив. - 1875. - №1. - С. 34.

19. См. письмо Гоголя к А. С. Данилевскому из Рима от 2 февраля н. ст. 1838 г. (XI, 123-124).

20. Волконская З.А., кн. "Песнь Невская". Стихотворение. Список рукою Н. В. Гоголя // ОР РНБ. Ф. 850. Ед. хр. 61. Л. 1 -1 об.

21. Васильев Л. Что значит фамилия "Тентетников" // Русский Филологический Вестник. - 1909. - №2. - С. 225.

22. Гоголь Н.В. Собр. соч.: В 9 т. - М., 1994. - Т. 2. - С.404.

23. Переписка Н.В.Гоголя. - М., 1988. - Т.2. - С.271.

24. См. подробнее: *Виноградов И.А.* "Тарас Бульба" и отношение Н. В. Гоголя к католицизму (к изучению вопроса) // Гоголеведческие студии. - Ніжин, 1997. - Вып. 2.

25. Вересаев В. Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников. - М.; Л., 1933. - С. 190.

26. Тютчев Ф. И. Россия и Запад: Книга пророчеств. Статьи, стихи. - М.: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 1999. - С. 71.

27. <Шереметев С.Д.> Записная книжка. - М., 1903. - Вып. 1. С. 19.

28. Гоголь Н.В. Собр. соч.: В 9 т. - Т.6. - С.360.

29. Цит. по: Дмитревский И. Историческое, догматическое и таинственное изъяснение Божественной Литургии. (Репринтное воспроизведение издания 1897 г.). - Изд. отдел Московского Патриархата, 1993. - С.318.

30. Снытко Т.Г., Г.С.Батеньков-литератор // Лит. наследство. - Т.60. - Кн.1. - М., 1956. - С.314.

31. Батеньков Г.С. Данные. Повесть собственной жизни <1861> // Русский Архив. - 1881. - Кн. 2. - №4. - С.261.

32. Там же. - С.260-261.

33. Там же. - С.261.

34. Массонские воспоминания Батенькова // *Пыпин А. Н.* Русское масонство. XVIII и первая четверть XIX в. - Пг., 1916. - С.468.

35. Батеньков Г.С. Данные. - С.261.

36. Снытко Т.Г., Г.С. Батеньков-литератор. - С.318.

37. Гоголь Н.В. Собр. соч.: В 9 т. - Т.6. - С.388.

Гоголь и Кукольник

О взаимоотношениях Н.Гоголя и Н.Кукольника имеется масса литературы, которая затрагивает почти все периоды их жизни. При этом отмечается, что эти взаимоотношения были крайне неприязненными. Выводы о неприязни подтверждаются прежде всего письмами Н.Гоголя, где осуждающе говорится (правда, из Рима и со слов другого), что по-прежнему “Кукольник пьет мертвую” [1] и все такой же “Возвышенный”. На Н.Кукольника, правда, не ссылаются, но если посмотреть внимательно, и у него есть подобные оценки. Так, тех писателей, чьи творческие позиции не разделяет, Н.Кукольник называет “заклятыми гоголистами” [2].

Если же посмотреть глубже и особенно проследить динамику, то можно найти и мен ее категоричные заявления. Так, в письме к Н.Прокоповичу (от 1837 года) Н.Гоголь делает замечание: “Ты очень легко упомянул о “Художественной газете”. Можно было бы даже привести отрывок. Это было бы приятно!” Известно, что издателем и редактором “Художественной газеты” был Н.Кукольник.

Широко известен и часто печатается хранящийся в Российской публичной библиотеке в Петербурге (РПБ) рисунок Н.А.Степанова “Вечер у Кукольников” (иногда его называют “Музыкальный вечер у М.Глинки”). Рисунок датирован 1838 годом. Здесь между стоящими Яненко и Соболевским хорошо просматривается изображение лица Н.Гоголя, идентифицируемое с портретом работы Ф.А.Моллера (1840). Не стоит уточнять, что подобные музыкальные вечера носили название “серед” и собиралась здесь группа единомышленников, вошедших в историю как “братия” (исследователи советского периода обычно называют ее “пьяная компания”). Судя по рисунку, Н.Гоголь был одним из посетителей подобных собраний (как и Т.Шевченко, А.Мокрицкий, Е.Гребенка, Н.Маркевич и др.), где, между прочим, обсуждался и вопрос выкупа Т.Шевченко.

Но это бытовые детали. Творческие, позиций писателей в этот период действительно серьезно отличались. Но со временем, как показывают неопубликованные архивные документы Н.Кукольника, эти позиции постепенно начали сближаться.

В диссертации О.Супронюк по творчеству Н.Гоголя, а также в работах П.Сажина (1989), И.Черного (1997) и других исследователей идея противопоставления Н.Гоголя и Н.Кукольника отсутствует. Причем делается вполне обоснованный вывод, что скептические отношения между Гоголем и Кукольником не препятствовали их творческому общению, что проявлялось в разной форме. Сам Н.Кукольник об этом говорит так: “*Ты очень хорошо помнишь, что я ни*

Пушкину, ни другим светилам нашего времени не кланялся, и за это на меня сердились, но все-таки, все мы были всегда в сношениях, основанных на принципах взаимного уважения! [3]. На это же обращает внимание и И.Кубасов в биографической статье о Н.Кукольнике, где буквально сказано: *“... Гоголь сторонился его (Н.Кукольника) и только за последние свои годы, как видно из неизданного дневника, бывал несколько раз у своего прежнего однокашника”* [4].

Глубже понять сказанное помогает изучение Таганрогского периода жизни Н.Кукольника. К сожалению, несмотря на то, что в этот период Н.Кукольник продолжает литературную деятельность, его просто не печатают, а то, что печатают, из-за негативного к нему отношения печатается в газете “Голос” анонимно, даже без псевдонима. Н.Гоголь уже умер, общения с ним нет, но в очерках и заметках Н.Кукольника этого периода отчетливо просматриваются параллели с *“Выбранными местами из переписки с друзьями”*.

Н.Кукольник всегда относился к консервативной части творческой интеллигенции. Но себя Н.Кукольник называет *“особняком”*. Это понятие встречается в одном из писем Н.Кукольника к Даргомыжскому, в очерке *“Записки особняка”* [5]. Из него становится понятным, что Н.Кукольник.: называя себя *“особняк”*, имеет в виду крайний индивидуализм.

“Мы вообще мастера чужими руками жар загребать..., – пишет Н.Кукольник, рассказывая в этом очерке о юбилейных мероприятиях по поводу 100-летия со дня рождения Н.Карамзина. И добавляет - Я и тут, увы, остался особняком, и не разделил восторга публики”.

В письме к А.Даргомыжскому от 16. 1858 года он это подчеркивает: *“Я - особняк. Я устал и перестал восхищаться, следственно меня трудно че-нибудь расшевелить”* [6].

Как видим, речь идет прежде всего о наличии собственного мнения. В рукописи (незаконченной) под названием *“Вопросы русской народной жизни”*, обращаясь к читателю, Н.Кукольник развивает эту тему:

“Я вас только об одном прошу: будьте только беспристрастны. Не отмахивайтесь, будто Вас кусают политико-экономические комары. Не стыдитесь незнания. Стыдиться заблуждения - значит дважды заблуждаться. Наберитесь храбрости и не пугайтесь, если Вас из-за угла какой-нибудь ругливой газеты огорошат всякой нечистой картечью. Будем независимы, дорогой читатель” [7].

В чем же проявляется индивидуализм Н.Кукольника? Прежде всего, не надо следовать моде и думать *“по тетрадам журналиста, который и сам не думает, а занимается фотографией с заграничных журналов”*.

В письме к Н.Рамазанову Н.Кукольник эту позицию конкретизирует так:

“Чтобы достигнуть самостоятельности не воображаемой, а положительной, основанной на неколебимых убеждениях, надо, как

говорил Декарт, раздеться и разуться изо всех понятий, приобретенных воспитанием, и начинать сначала” [8].

Все изложенное говорит о мировоззрении, основывающемся на понимании неповторимости своеобразия отдельного человека в противоположность общему (коллективному) и прежде всего в социальном аспекте.

Н.Кукольника считают монархистом, обвиняют в близости к Николаю I. Почему-то забывают, что для Н.Кукольника Александр I прежде всего крестный отец. И ушел этот отец, которому Бог вверил помощь и наставление крестника, от суеты мирской и стал старцем (архивные находки последних десятилетий делают эту версию весьма правдоподобной, а снятый специально фильм о последних днях императора в Таганроге даже благословлен Патриархом Алексием II), когда Н.Кукольнику было всего 16 лет. Если же внимательно смотреть на позднего Н.Кукольника, причем не предвзято, не с позиций В.Белинского, Н.Добролюбова, И.Панаева, Н.Некрасова и им подобных, то становится очевидным, что перед нами вполне оформившийся либеральный демократ, причем сторонник охранного, а потому и консервативного направления. Можно привести много примеров, подтверждающих, что в своих произведениях Н.Кукольник выступил предтечей описания таких тем, как тема “лишних людей”, “двойничества”, “отцов и детей”. В подтверждение сказанному можно сослаться на монографии И.Черного (Харьков, 1997) и его диссертационную работу (1998). Можно упомянуть и “Бесы” Ф.Достоевского, где главное действующее лицо Степан Трофимович Верховенский не только внешне похож на Н.Кукольника, но и назван автором прямо – “наш Кукольник”. А то, что этот герой у Ф.Достоевского не является монархистом, доказательства не требует.

Как либерал Н.Кукольник на протяжении всей своей творческой деятельности подвергается серьезному цензурному надзору. Надзор этот в разное время имеет различную форму. Так, из письма к А.Н.Мордвинову [9] видно, что буквально после успеха “Руки Всевышнего” и официального признания Н.Кукольника А.Х.Бенкедорф “лично изъявил желание”, чтобы сочинения Н.Кукольника “в целости или по актам, сообщаемы были предварительно для прочтения его сиятельством. Известны и такие конкретные факты:

1. 1838 год. Министр народного Просвещения граф Уваров лично вычеркивает фамилию Н.Кукольника (вместе с М.Виельгорским и К.Брюлловым) из состава юбилейной комиссии по празднованию 50-летия творческой деятельности И.Крылова. Причина – активное участие в выкупе Т.Г.Шевченко.

2. 1841 год. Николай I лично запрещает трагедию Н.Кукольника “Генерал-полковник Паткуль”, ту самую, которую так яро критиковал И.Тургенев. Уничтожается даже рукопись. Причина не объясняется.

3. 1842 год. А.Х.Бенкедорф обращается к Н. Кукольникову с письмом, в котором делает ему выговор за отдельные детали, неуважительно представляющие помещиков в одной из повестей Петровских времен.

4. 1848 год. Военный Министр князь А.И.Чернышев лично высказывает Н.Кукольникову неудовольствие его поведением на заседаниях комиссии по делу М.Салтыкова-Щедрина и предупреждает, что если это будет и дальше продолжаться, Н.Кукольник будет уволен.

5. 1852-1853. Цензура запрещает включать в собрание сочинений Н.Кукольника такие его произведения, как “Тартини”, “Роксолана” и “Барон Фанфарон и маркиз Петиметр”. Причины приводятся самые смехотворные. Обращения Н.Кукольника в вышестоящие инстанции сути дела не меняют, хотя исключенные произведения в свое время прошли цензуру и были напечатаны.

6. 1863 год. По личному указанию Александра II запрещена к постановке драма “Гоф-Юнкер”, прошедшая все необходимые цензурные формальности. Н.Кукольник обращается к Александру II, Дрaму разрешают к постановке в урезанном виде, а напечатана она никогда не была. Причина – Н.Кукольник неуважительно показал чиновников маленького провинциального городка: берущими взятки.

О сексуальных комплексах, формирующих Н.Кукольника как писателя в последний период сказать можно пока в общем виде. Произведения Н.Кукольника эротической тематики не только никогда не публиковались, но даже и не прочтены до настоящего времени. В Пушкинском Доме хранятся четыре тетради, записи в которых сделаны Н.Кукольниковым специальным, им же изобретенным шифром. Исследователь В.Абрамов (Петербург), который в 1997-99 годах занимался прочтением этих рукописей (до него эту работу пытался выполнить Модзалевский, но отказался по неизвестным причинам), сумел раскрыть шифр. Как пишет мне сам В.Абрамов, шифр оказался несложным, а большая часть рукописей им уже прочтена. Значительная часть написанного – это как раз записи на тему эротики и секса.

Конечно, не прочитав в деталях рукописи, трудно оценить их, но высказать причины, почему в последний период жизни Н.Кукольника сексуальный комплекс вылился в конкретные литературные формы, можно.

Во-первых, в молодости Н.Кукольник пережил серьезную любовную трагедию. В 1833-1836 годах он был влюблен сразу в двух молодых особ, которые отвечали ему взаимностью. Обе возлюбленные вышли замуж, а Н.Кукольник остался – наедине со своими сомнениями (см. романс “Сомнение”) и всем другим, что было свойственно разочарованию в любви (склонность к атрибутам, посещение проституток, и т.п.). Этому же способствовала и его тяга к возвышенному (гимназическое прозвище “Возвышенный” оказывается обоснованным). А когда он рассуждает об обнаженном теле, то здесь

обязательно присутствует античность.

Во-вторых, причину случившегося можно видеть и мировоззренческих особенностях. Мы выше говорили о них, но здесь позволим себе одно небольшое уточнение. Воспитанный на идеях Вольтера, Руссо, Дидро (за что и пострадал в гимназические годы), Н.Кукольник на своем собственном жизненном опыте убедился, что эти идеи рассчитаны и воздействуют в основном на человека, не отягощенного багажом интеллектуальных знаний. Он даже дает типовое описание такого человека:

“При всяком новом знакомстве <он> объявлял тотчас по титулу, что он – русский экономист, написавший множество статей, а в папках имеющий еще больше. Обыкновенные, обычные слова из разговора его совершенно вышли; весь лексикон его имел несколько слов: свободная торговля, коммуна, цензура, крепостное право, открытое судопроизводство, кредитная система и откупа, железные дороги и т.д.; да ради прочности бесед он хранит в запасе десятка два самых гиперболических ругательств, которыми в прочих условиях к ученым речам своим он вперед осыпал всякого, кто осмелился ему противуречить” [10].

Как и во всей своей публицистике, Н.Кукольник конкретен и здесь. Он поясняет, кого имеет в виду. И хотя суть пояснения очевидна, приведем его:

“Гимназисты старшие и Университетские студенты низших курсов признавали в нем Гения, второго Белинского...”

Н.Кукольник, как один из образованнейших людей своего времени, прекрасно понимал, что все подобные мыслители ставили прогрессивное развитие общества в прямую зависимость прежде всего от мер воздействия, построенных на законах естествознания. Н.Кукольник не просто понимал, что такой путь ведет к грубым ошибкам при решении проблем онтологического порядка. Он ощущал непосредственно на себе от “новых людей” (нигилистов, проповедующих “гнилизм”, а также “красных, как разновидности духовного пьянства”, как называет он их в своих письмах), последствия самой грубой из таких ошибок, выразившейся в забвении онтологической (общественной) ценности отдельного человеческого существования.

Говоря так, надо обратить внимание на одно важное обстоятельство. По существу, оно позволяет говорить о совпадении взглядов Н.Кукольника и Н.Гоголя. Мы имеем в виду признание Н.Гоголя П.Анненкову по поводу письма В.Белинского. Гоголь пишет, что это письмо его огорчило “не столько оскорбительными словами, сколько чувством ожесточенности вообще”. Об ожесточении по отношению к Н.Кукольнику говорить не приходится. Как только над ним не изгалялись!

Почему Н.Кукольник решил использовать в своих поздних работах

именно социальное воздействие? Мы можем дать только одно объяснение. Н.Гоголь, придя в принципе к тем же выводам, что позднее и Н.Кукольник, последнее десятилетие своей жизни проводит под знаком все усиливающейся тяги к земному претворению христианского идеала. Н.Кукольник прошел этот путь раньше. Он обращался к христианским идеалам еще на первом этапе своей творческой деятельности. Но он пришел к выводу, что ему не под силу основываться на них. Об этом мы скажем подробнее несколько ниже. Здесь же ограничимся, что состояние общества и общественной жизни вынудили Н.Кукольника в конце концов с горечью произнести:

“Обстоятельства приковали мои ноги к этой несчастной земле, на которой есть жители, но нет граждан, меня выпустили на время, как узника, которого не хотят уморить духотой темницы” [11].

Как итог в его письмах последних лет вырывается наружу:

“Черт их знает за что, а эти – просто подлецы “взелись противу меня - не на живот, а на смерть ...”[12], и далее: *“впрочем, строго поверяя всю мою жизнь, не понимаю, как у иных перо подымается на мою безукоризненную личность”*.

Н.Гоголь делает более короткое обобщение: *“Опротивели до того друг другу, что не уважает никто никого, даже включая тех, кто толкует об уважении ко всем”*.

Дабы добиться социального воздействия на читателя, Н.Кукольник прибегает к описанию поступков, которые раньше считались недостойными внимания литератора.

И обращение к читателю через эротический жанр, где действующими лицами выступают именно те “подлецы, которые ввелись”, которые в миру говорят одно, а делают другое и при этом толкуют “об уважении ко всем”, становится естественным и оправданным. Это не низкопробная псевдоэротика, а эпатирующая литература, показывающая до какой степени дошел упадок нравственности.

Национальный комплекс у Н.Кукольника проявляется по-разному. Результаты проявления никак и никогда не анализировались. Известная его “Зеленая книжечка” [13], видно, конкретно выражает позицию Н.Кукольника по национальному вопросу. Напомним ее:

“Уж если придет тебе охота чем-либо гордиться, так гордись тем, что ты русский, и ты сам согласишься, что будешь гордиться не без основания. ... Но и гордиться этим надо не на словах, а на деле, в твоей жизни, в твоих сношениях с людьми”.

Как воспринимать сказанное? В письмах и статьях Н.Кукольника имеются и другие высказывания:

в письме к Г.Кушелеву-Безбородько (25 марта 1863 года): *“не верил тогда, не верю и теперь принципу национальности, зная, что конечная национальность одна, это -человечество; у этой национальности цель*

одна, которую как ни гнетут и тушат, но она постоянно все более и более растет и светлеет” [14];

в рукописи “О национальности” [15], называя в качестве основных признаков национальности религию, язык и способности (склад ума, свойства способностей), Н.Кукольник рассматривает их и делает вывод, что все эти признаки имеют случайную природу. И хотя нации отличаются по этим качествам, сами качества “могут и должны быть изменены к лучшему...”. А пока это не произойдет, все перечисленные качественные отличия Н.Кукольник называет “стихиями нашей национальности”. Даже язык, “условие в национальности едва ли не самое разное” и почти единственное, чем, по Н.Кукольнику, “различаются и всегда будут различаться народы по своему происхождению”, по его мнению, постепенно шлифуется и усваивает “Европейские обороты”.

Обобщая приведенное, видим, что эти рассуждения Н.Кукольника восходят к французским просветителям. И здесь Н.Кукольник остается верным учеником, хотя прекрасно понимает, что его внутреннее существование в среде одной нации превратилось в состояние “внутренней эмиграции”. Патриотизм, выражаемый словами “гордись, что ты русский”, в этих условиях перестал что-либо значить, а в государственной жизни даже не уместен. На примерах злоупотреблений [16] Н. Кукольник делает наглядным, что патриотизм не является определяющим фактором благонадежности того или иного лица. На первое место выходят деньги и ряд других качеств, которым даже трудно дать объяснение (например, обязательное обучение в Америке).

Поэтому не случайно в письме к польскому литератору Крашевскому Н.Кукольник говорит, что живет он в условиях, когда обязан писать на русском языке, и даже высказывает просьбу, чтобы Крашевский отвечал ему на польском языке.

Посещая Вильно, судя по данным А.Шверубовича, приведенным в книге “Братья Кукольники”, Н.Кукольник общался с местными литераторами-белорусами на их родном языке. Он свободно владел литовским и украинским языками, а Украине посвятил ряд произведений, по силе описаний, может быть, не уступающим ранним произведениям Н.Гоголя. Близкое общение с А.Корсуном, издателем “Сніпа”, участие в “Молодике” Бецкого – это тоже один из штрихов проявления национального комплекса в деятельности Н.Кукольника.

Н.Кукольник сочувственно относится к польским событиям 1831 и 1863 годов, причем его интересы были и стороне побежденных поляков. В уже цитированном письме к Г.Кушелеву-Безбородько, оценивая события в Польше в 1863 году, он пишет:

“Я слишком далек от пошлого славянофильства, но признаю необходимость исторической славянской лихорадки, которая должна как период переходной перевести нас к более общим принципам

всецелого человечества. А потому, выдерживая борьбу с фанатиками, мы должны понимать их и стойко держаться идеи братства славянских народов. Теперь оно кажется невозможным, по развитием России в либеральном смысле – оно более чем возможно и верно”.

Сравните это с идеями Кирилло-Мефодиевского Братства, и вы не увидите большого расхождения, разве что у Братства идея более конкретизирована, но ведь и Н.Кукольник обронил только фразу в письме. Не более.

Выражение “борьба с фанатиками” достаточно полно интерпретирует высказывание Н.Кукольника о Шамиле:

“Русские поют все старую песню и верно не перестанут ее петь, покуда Шамиль красноречив и меч его остер. Не так легко покорить соединенные в сильной руке Имама поколения Дагестана. Долго еще будут иметь полное свое значение слова, сказанные Шамилем в сознании собственной силы, в ответ Русскому Главнокомандующему: “Не расточай слов своих, – велел Он сказать, – потому что я глух для искушений. Душу мою я посвятил Богу, а меч мой – гибели Вашей. И народу своему я сказал: “Пусть тела убиенных Вами неприятелей становятся ступенями, по которым Вы достигнете до радости Рая!””. Никогда я не потерплю, чтобы наш Святой Храм осквернен был рыжими, длинноволосыми служителями богов московских. Кто за МЕНЯ, за того и Я, потому что я добрый воин, но Ваши ложные приманки меня не приведут в заблуждение” [17].

Сочувствие Н.Кукольника и в данном случае конкретно. О польских событиях 1863 года он пишет роман “Две сестры”. Роман отказались печатать “Отечественные записки”, “Русское слово”, “Русский Вестник”. Роман был издан отдельно за деньги Н.Кукольника и никогда не переиздавался. А что это за роман, можно судить по замечаниям того же Шверубовича, утверждавшего, что в нем впервые в русской литературе рассмотрены проблемы северо-западного края, причем с позиций человека, знавшего быт и жизнь этого края изнутри, по собственному опыту. “Здесь Нестор Васильевич, – говорит А.Шверубович, – затронул некоторые стороны жизни Северозападного края” [18].

Несколько иную картину по национальному вопросу мы наблюдаем в драме “Азовское сидение” (1854). Драма посвящена событиям первой половины XVII века, когда еще не уничтоженное Екатериной II запорожское казачество вместе с донскими казаками взяли у турок крепость Азов, и она на семь лет стала столицей Донского казачества. В этой драме Н.Кукольник приводит образ запорожского казака (с Луганщины) и рисует его черными красками. Причем высказывает это не сам, а устами действующих лиц драмы.

“Жаль, что Н.Кукольник не объяснил в примечаниях, – заметил, по этому поводу Н.Чернышевский, – что на запорожцев наводят

небылицы. Тогда мы могли бы отличить мнение господина Н.Кукольника о запорожцах от того, что говорят о них <другие действующие лица>”.

В дневниках Н.Кукольника в Пушкинском доме я нашел такую запись, имеющую прямое отношение к замечанию Н.Чернышевского. Рассуждая о задуманном цикле статей под названием “Азовские письма”, Н.Кукольник пишет: *“Думавши-передумавши, кажется надо воротиться к первой идее Азовских писем. Современной правды еще не выдержали, и можно себе на всю жизнь наделать хлопот, а в том виде, как оно затеяно, может быть и патетически, и современно и полезно, но непременно дать форму. Стегануть общество”* [19].

Форма образа запорожца в драме “Азовское сидение” дана. Это элементарная мистификация. А вот стегануть общество не удалось. Стегали самого Н.Кукольника. Общество отказалось вступать в полемику.

Таким образом, подводя итоги, можно сказать, что творчество позднего Гоголя и позднего Кукольника родственны. Они во многом схожи, хотя и имеют серьезные отличия. Мы имеем в виду прежде всего “Выбранные места из переписки с друзьями” и статьи и очерки Н.Кукольника, в основном, таганрогского периода. Рассматривается одна и та же тематика. “Выбранные места” Н.Гоголя и поздние заметки Н.Кукольника в отдельных случаях даже перекликаются. Так, у Н.Гоголя письмо XIII – “Карамзин”, у Н.Кукольника – “Записки особняка” о Карамзине; у Н.Гоголя – IV – “О том что такое слово”, у Н.Кукольника – “Этюд о газетах”; у Н.Гоголя – XIV “О театре”, у Н.Кукольника – “О театре” (письмо к Потомкам); у Н.Гоголя XI-X – “Нужно любить Россию”, у Н.Кукольника – “Россия”; у Н.Гоголя – XX – “Нужно проехаться по России”, у Н.Кукольника – “Размышления о Среднем Икорце” (из “Писем к Потомкам”) и “Новый путь”. Перечень подобных, перекликающихся очерков можно продолжить. И это совпадение не только внешнее.

К рассмотрению поднимаемых проблем Н.Гоголь подходит с позиций земного претворения христианского идеала. Это позволяет делать ему глобальные, далеко идущие выводы, обращенные к Потомству. Н.Кукольник обращается к Потомству с позиций другого идеала. Он еще в молодости пытался погрузиться в идеи Христа, хотел их передать через драму, но после раздумий, как следует из его записей в дневнике, от этой идеи отказался. Он сделал для себя вывод, что идеи Христа нельзя донести до человека, ибо для этого надо знать (а не предполагать или придумывать) поводы тех или иных движений Христа, его страстей и случаев жизни. А это невозможно. Н.Кукольник даже записывает на полях своего дневника:

“Смерть <Христа> нужна была для веры, ибо закон был выше современного ума и умом не мог быть принят [20]. И хотя потом

Н.Кукольник зачеркнул эту фразу, видно, что это “умом не мог быть принят” определяло сакральный смысл того, что он писал в последние годы своей жизни.

И Н.Гоголю и Н.Кукольнику в поздних работах свойственен учительский (менторский) тон. Но Н.Кукольник склонен к более конкретным предложениям, а не к общим выводам. И хотя эта конкретика утопает в нравственных поучениях и рассуждениях, она более конструктивна, и, если можно так сказать, локальна. Об этом говорят даже отдельные названия! “Одесские письма”, “Астраханские письма”, “Азовские письма”, “Письма к Потомкам”. Если, например, Н.Гоголь говорит об образовании, то рассуждения об образовании Н.Кукольника в период реформы сводятся прежде всего к предложениям открыть в крае университет, создать в Таганроге женскую гимназию (и она была создана), учредить городскую газету (это тоже было выполнено), открыть Окружной суд и построить железную дорогу от Харькова на Таганрог (в 1869 выполнены оба предложения), создать в городе музыкальное общество (как итог в 1866 году была даже открыта итальянская опера).

Объяснить это можно тем, что Н.Кукольник был хорошим чиновником, дослужившимся до чина Действительного Статского Советника. Он изъездил почти всю Европейскую часть России. Об этом говорят его записные книжки. Он встречался с массой людей и интересовался бытом и устройством регионов, от Кавказа и Кубани, до Крыма и центральной России. Даже за пять лет до смерти он поступил на службу в почтовое ведомство в Петербурге (в Таганроге ему соответствующей службы не нашлось), и в его служебные обязанности входила проверка состояния почтовых станций. После посещения такой почтовой станции составлялся отчет (рапорт) с оценкой и указанием мер, которые надо предпринять.

И еще одно отличие. Занимаясь нравоучениями об общественной деятельности, Н.Кукольник продолжает создавать литературные произведения, причем не романтического характера, а о коррупции или, в крайнем случае, исторического жанра. Он активно выступает на страницах газеты “Голос” с публицистическими материалами, за что вызывает ярость со стороны тех, кого обличает.

Многие из работ позднего Н.Кукольника особенно становятся понятными тем, кому приходится переживать период реформ, ощущать на себе последствия реформ, особенно допускаемых при этом ошибок и поспешности. Но это и объяснимо. В отличие от Н.Гоголя, Н.Кукольник занялся своей публицистикой сразу после Крымской войны и продолжал до самой смерти, в самый разгар реформ. В этом значение работ Н.Кукольника. И если по значимости они уступают “Выбранным местам из переписки с друзьями” Н.Гоголя, то по актуальности для наших дней они, пожалуй, более значимы.

Литература

1. Гоголь Н. Полное собрание сочинений. - М., 1952. - Т. 11 - С. 148
2. Щукинский сборник. – Вып. 6. - М., 1907. - С.422-423.
3. Там же.
4. Русский биографический словарь. – Т.9. – 1903. – С. 532-538.
5. ИРЛИ, ф.371, ед.хр.50.
6. ИРЛИ, ф.4271, листы 1 и 2 (тит. и об.)
7. Вопросы русской жизни // ИРЛИ, ф. 371, ед.хр.54, листы 3-6.
8. Щукинский сб. – Вып.6. – 1907. – С. 423
9. ИРЛИ, ф.371, ед.хр. 102.
10. ИРЛИ, ф.371, ед.хр. 54, лист 5.
11. РПБ, ф.403, ед.хр.1, лист 7.
12. ИРЛИ, ф. 4271, лист 6 об.
13. Кукольник Н. Зеленая книжечка //Русская старина. – 1901. – Март. – С.687- 692.
14. Русская старина. – 1901. – Март. – С.709-710.
15. Кукольник Н.Письма к Потомкам // ИРЛИ, ф.371, ед. хр.33, лист 12.
16. Кукольник Н.Финансовые записки // ИРЛИ, ф.371, ед. хр.52.
17. Кукольник Н. Рукопись “Россия” // ИРЛИ, ф. 371, ед. хр.74
18. Шверубович А. Братья Кукольники. -Вильно, 1865.- С.13.
19. ИРЛИ, ф. 371, ед. хр.30.
20. ИРЛИ, ф. 371, ед. хр. 6.

Е.Г.Милюгина

“Эстетическая историософия” Н.В.Гоголя и универсалистские идеи иенских романтиков

На черты универсализма в художественном мышлении Гоголя так или иначе указывали чуть ли не все исследователи его творчества [1; 3; 5; 6; 9], однако в большинстве работ эта проблема до сих пор остается периферийной. Между тем сами накопленные богатейшие материалы, посвященные различным аспектам личности писателя и его творчества, его эстетическим и религиозным взглядам и др., а также связям его художественного мышления с западноевропейской романтической традицией позволяют считать проблему восприятия и развития Гоголем универсалистских воззрений своих предшественников одной из первостепенных.

В решении вопроса о своеобразии преломления в художественном мышлении Гоголя универсалистских представлений западноевропейских романтиков мы считаем особенно важным проанализировать прежде всего философско-эстетические взгляды писателя, что должно открыть

новые перспективы и в исследовании его художественной практики.

Основой миропонимания Гоголя является восприятие вселенной как *живого единства, универсума*. Эта особенность, отчетливо выразившаяся не только в художественном творчестве писателя, но и в его философско-эстетической мысли, роднит Гоголя с немецкими романтиками, и прежде всего Новалисом, братьями Шлегелями, Шлейермахером. Так, Ф.Шлегель был убежден, что истинный философ не может не видеть, что “мир - это бесконечная полнота в становлении, и поскольку эта бесконечная полнота *одна и едина*, она является вместе с тем и *бесконечным единством*” [11,2,179]. Единство, целостность мира, по мнению А.В.Шлегеля, рождается в результате синтеза синхронно существующих разнородных начал и обеспечивается их непрерывным взаимодействием: “Мир велик, и в нем многое может существовать одновременно” [8,128].

Безмерная грандиозность вселенной, являющая себя во множестве миров, пространств, стихий, представляется и Гоголю возвышенным предметом созерцания и философствования. Размышляя о “прекрасном мире, подаренном нам непостижимым его зодчим”, Гоголь удивлен тем разнообразием форм, в которых проявляется в мире идея бытия, “жизненный принцип”, и восхищен его победоносной силой, утверждающей торжество жизни над смертью. По мысли русского романтика, жизненные токи пронизывают все пространства земного шара, даже те, которые кажутся на первый взгляд мертвыми и бесплодными: “...край, где кипит юг и каждое творение бьется двойною жизнью, и край, где в искаженных чертах природы прочитывается ужас и земля превращается в оледенелый труп; исполины-горы, парящие в небо, наброшенный небрежно, дышащий всею роскошью растительной силы и разнообразия вид, и раскаленные пустыни и степи, оторванный кусок земли посреди безграничного моря...” [4,6,110].

Натурфилософия, при всей глобальности ее проблем, интересует романтиков не сама по себе, но как важная ступень на пути, ведущем к пониманию философии истории. Вакенродер, например, полагает, что единство мира слагается в неуправляемом движении - творении человечеством собственной истории и культуры: “Неутомимо и живо, в непрестанных борениях движется вперед история человеческого мира, наполненная тысячей важных, великих дел, без усталости действуют люди, и за каждым малым деянием в тесной суете, подобно огромным привидениям, идут *последствия* добрые и злые” [2, 179]. Но историческое мышление у иенских романтиков еще только зарождается: призывая взглянуть на все “открытые взору” расстилающиеся у ног “земли и времена” разом, Вакенродер пока еще не озабочен тем, *в чем* проявляется их взаимосвязь и взаимообусловленность. Ф.Шлегель делает в этом смысле шаг вперед, с уверенностью заявляя: “Мир - это не *система*, а *история*...” [11,2,183].

Гоголь как человек нового поколения, новой эпохи именно историю считает “*великим предметом*”, первостепенным фактором развития человеческого духа: “Всеобщая история, в истинном ее значении, ...должна обнять вдруг и в полной картине все человечество, каким образом оно из своего первоначального, бедного младенчества развивалось, разнообразно совершенствовалось и наконец достигло нынешней эпохи” [4,6,40]. Правоту этой проницательной догадки, вскоре осознанной как действительное знамение времени, требование эпохи, подтверждает И.Киреевский: “История в наше время есть центр всех познаний, наука наук, единственное условие всякого развития; направление историческое обнимает все” [7,59-60].

Континуальность мышления у Гоголя выражена более ярко и определенно, чем в раннем романтизме, где ее перспективы лишь обозначены. Отмечая неразрывную связь между пространством, в котором развивалось человечество (“географией”) и временем его бытия (“историей”), Гоголь-философ выходит на уровень высокого синтеза философии природы и философии истории: “География должна разгадать многое, без нее неизъяснимое в истории. Она должна показать, как положение земли имело влияние на целые нации; как оно дало особенный характер им; как часто гора, вечная граница, взгроможденная природою, дала другое направление событиям, изменила вид мира, преградив великое разлитие опустошительного народа или заключивши в неприступной своей крепости народ малочисленный; как это могущее положение земли дало одному народу всю деятельность жизни между тем как другой осудило на неподвижность; каким образом оно имело влияние на нравы, обычаи, правление, законы” [4,6,41].

Сложное единство природы и истории, вбирающее в себя все отдельные пространства как *составляющие всеобщего космоса* и все частные судьбы народов как *необходимые слагаемые всеобщей истории*, представляется Гоголю “великим процессом, который выдержал *свободный дух человека* кровавыми трудами, борясь от самой колыбели с невежеством, природой и исполинскими препятствиями...” [4,6,40, Выделено нами. - Е.М.]. И здесь Гоголь оказывается поразительно близок к иенским романтикам, в частности к Ф.Шлегелю, который сравнивал “историю человечества, характеризующую необходимый генезис и прогресс человеческой культуры”, с “военной хроникой”, “правдивым отчетом о войне человечества с судьбой” [11,1,100]. Примечательно и то, что условием торжества человеческого духа оба романтика считают свободу, которую предшествовавшая философская традиция полагала лишь целью человеческих исканий. Так, Ф.Шлегель пишет: “*Культура*, или развитие свободы, есть необходимое следствие всякого человеческого действия и переживания, конечный результат всякого взаимодействия свободы и природы” [11,1,101].

Единая “неразрывная история человечества, перед которою и государства и события - временные формы и образы” [4,6,40], и есть, по Гоголю, *история космического бытия универсального (родового) человека*. Для гоголевской концепции универсальной личности характерен синтез конкретного и глобального историзма. Отдавая должное “истории всех государств и народов, составляющих великий механизм всеобщей истории” [4,6,49], Гоголь, однако, полагает первое (государства) не более чем временными, преходящими формами общественного бытия, а второе (народы) - национальными изводами всеобщей идеи человечества.

Представление Гоголя о человеке как *родовом существе*, вбирающем в себя всеобщий исторический и национальный опыт и являющемся достойным представителем всего человечества, то есть человеке универсальном, также связано с раннеромантической концепцией личности. Еще Вакенродер призывал “с радостью оглядывать все времена и все народы и стараться находить *общечеловеческое* в их чувствах и разнообразных творениях, в которые выливаются эти чувства” [2,58]. Но если Вакенродер использует модальность желательности, то Ф.Шлейермахеру постижение в человеке общечеловеческого представляется необходимым, ибо люди, которые “никогда не выходят за пределы восприятия единичного... занятые всегда своекорыстными отношениями, не способны ни ощутить, ни познать общее и целое бытие и существо человечества” [12,51]. У Ф.Шлегеля та же мысль принимает форму категорического императива: “...мы не можем рассматривать человека в его отдельности. Вопрос о назначении человека относится, стало быть, не к индивиду, но ко всему человечеству. Мы должны конструировать его как органическое целое. Практическая философия должна, следовательно, конструировать не идеал отдельного человека, но идеал целого, общества” [11,438].

Развивая раннеромантическую концепцию универсального человека, Гоголь насыщает ее философско-историческим содержанием и вместе с тем усиливает звучание *христианских мотивов*. Ему, как и иенцам, дорога идея мирового братства; более того, он считает ее принципиально важной именно для девятнадцатого века, “когда мысли о счастье человечества сделались почти любимыми мыслями всех; когда обнять все человечество, как братьев, сделалось любимой мечтой молодого человека; когда многие только и грезят о том, как преобразовать, все человечество, как возвысить внутреннее достоинство человека...” [4,6,373-374]. Трагедию же девятнадцатого века Гоголь видит в “гордости чистотой” и “гордости ума”, разрушивших универсальность личности, явившихся причиной разрыва ее родовых связей с человечеством, мирозданием, космосом. Осуждение человека девятнадцатого века, позабывшего, что “нет ни подлых, ни презренных людей, но все люди - братья той же семьи и всякому человеку имя брат,

а не какое-либо другое” [4,6,375], окрашивается у Гоголя в тона сочувствия и сострадания. Мечтая о возрождении универсальных связей микрокосма и макрокосма, Гоголь, в отличие от ранних немецких романтиков, возлагавших надежды на некий “духовный союз”, “творческое содружество”, апеллирует к христианскому братству, так как считает его “узы” прочнее дружеских, “сильней земного кровного нашего родства” [4,6,373].

Эпохой торжества универсальной личности представляются Гоголю средние вежа с их *культурой рыцарской чести, бескорыстия и благородства*. В духовных союзах рыцарей он видит стремление “уничтожить все, что составляет желание человека, и жить для всего человечества; жить, чтобы быть грозными хранителями мира, чтобы носить в себе одно: защиту веры Христовой; все принести ей в жертву и отказаться от всего, что отзывается выгодой жизни” [4, 35-36],

Энергия и сила этого исторического примера побуждает Гоголя именно *универсальность личности, ее органические связи с космосом и человечеством* считать критерием ее истинности и совершенства. Вера в человека, пафос положительного строительства личности связан у Гоголя с идеей устройства жизни на христианских началах [3, 280-281]. В одном из писем он писал: “Все наши несчастья от ложного понимания мирских дел и вещей, от неумения чувствовать в событиях жизни слова, обращенные Богом к нам”.

Мысли о том, что единство мира и самоценность, достоинство каждого его феномена (и природного, и социального) предрешены и обусловлены замыслом творца, мы находим и у иенских романтиков (Вакенродера, Новалиса, Шлейермахера и др.). Так, А.В.Шлегель убежден: “Человек не отворачивается от бесконечного. Отдельные затерявшиеся воспоминания будут свидетельствовать о его потерянной отчизне... Религия есть основа человеческого бытия. Если бы человек мог отрешиться от всякой сознательной или бессознательной религиозности, он стал бы совершенно поверхностным, потерял бы всякое внутреннее содержание” [8, 129]. Гоголя также отличает глубокая вера в Божественный Промысел: “...нет лишений, вослед которым нам не посылается замена, в свидетельство, что ни на малое время не оставляет человека Создатель” [4,6,446].

Романтическая идея универсальной личности связана с представлениями о человеке как синтезе “*антропогения*”, “*космического*” и “*божественного гения*” (Новалис). Намерение иенцев (Новалиса, Ф.Шлегеля) основать “новую религию” было вызвано стремлением возродить “триединую гениальность” человека, возобновить диалог Я и Космоса, Я и человечества, погранный, пресеченный религиозным идолопоклонничеством, с одной стороны, и прагматическим существованием “в миру” – с другой. Речь шла, конечно, не о реформации церкви, но о возвращении “блудного сына” в

“потерянную отчизну” - о воскрешении человеком своего внутреннего “божественного гения”. Именно это содержание вложил Новалис в свою афористически емкую фразу: “Вся наша жизнь - богослужение” [10, 156], понимая здесь под “богослужением” “служение жизни, как служение свету”. Гоголь предлагает типологически такой же путь возвращения человека к истинной вере: “Церковь наша должна святиться в нас, а не в словах наших. Мы должны быть церковь наша и нами же должны возвестить ее правду <...> ...Церковь наша есть жизнь” [4, 6, 212].

Императив воскрешения в личности “божественного гения” не противоречит, в понимании Гоголя, ее *свободному самоопределению в вопросе веры*. Свободу вероисповедания романтики считали первостепенным условием реализации идеи свободного бытия (во всех сферах человеческой деятельности). Проблема свободы-несвободы человека, его универсальности-односторонности стоит и в центре размышлений Гоголя о западной и восточной церкви. Одностороннее и неполное развитие человечества в западной церкви русский романтик объясняет введением в нее “множества постановлений человеческих, сделанных такими епископами, которые еще не достигнули святостью жизни до полной и многосторонней христианской мудрости” [4,6,250], что равнозначно идолопоклонничеству. Обращая свой взор к восточной церкви, Гоголь видит в ней “простор не только душе и сердцу человека, но и разуму, во всех его верховных силах”, находит в ней “дорогу и путь, как устремить все в человеке в один согласный гимн верховному существу” [4,6,250-251]. Освобождая человека от поклонения ложным богам и преходящим ценностям, истинная религия, по мысли Гоголя, гармонизирует его, приводя к согласию человеческое, космическое и божественное его начала, и открывает тем самым путь к высшему самоосуществлению, то есть к универсальному бытию.

Говоря о гоголевской натурфилософии, философии истории и его теории универсального человека, мы на время отвлеклись от *художественного мышления писателя*. Однако для нас несомненно, что Гоголь ни в одном из своих философских построений и размышлений не переставал быть художником. Это вполне определенно сказалось в синтезе философской и эстетической точек зрения, который проявляется во всех его статьях, заметках и этюдах. Именно этот универсализм мышления писателя имеет в виду В.Зеньковский, говоря о своеобразной “*эстетической историософии*” и “*эстетической антропологии*” Гоголя-художника и мыслителя [3,251]. Однако универсализм мышления Гоголя представляется нам более сложным, нежели это терминологически обозначено В.Зеньковским.

Гоголевский этюд “Скульптура, живопись и музыка”, в котором “ступени исторического бытия... определяются той формой искусства, какая доминирует в определенную эпоху” [3,251], В.Зеньковский рассматривает как “эстетическую историософию”. Заметим, что наряду

с этим для Гоголя важен и другой аспект, так сказать “*антропософский*”. Каждый вид искусства, отразив определенный этап развития человечества, является для человека нового времени, чей образ создан на страницах этюда, не только квинтэссенцией исторического опыта, но и способом понимания современности, одной из ступеней, ведущих к осознанию ее смысла. “*Лестница искусств*”, по Гоголю, и есть “*лестница*” *смыслов мира*, путь, по которому человек устремляется к постижению абсолютных ценностей - Красоты, Добра и Истины: “Чувственная, пленительная скульптура внушает наслаждение, живопись - тихий восторг и мечтание, музыка - страсть и смятение души. Рассматривая мраморное произведение скульптуры, дух невольно погружается в упоение; рассматривая произведение живописи, он превращается в созерцание; слыша музыку - в болезненный вопль, как бы душою овладело только одно желание вырваться, из тела. Она - наша? она - принадлежность нового мира! <...> О, будь же нашим хранителем, спасителем, музыка? Не оставляй нас? буди чаще наши меркантильные души! ударяй резче своими звуками по дремлющим нашим чувствам! Волнуй, разрывай их и гони, хотя на мгновение, этот холодно-ужасный эгоизм, силящийся овладеть нашим миром!” [4,6,26].

Читая критические и историко-литературные заметки Гоголя, нельзя не отметить того же синтеза “эстетической историософии” и “антропософии”. Так, статья “В чем же, наконец, существо русской поэзии...” (“Выбранные места из переписки с друзьями”) построена Гоголем в согласии с основными этапами, которые прошла русская литература. Однако творчество каждого конкретного ее деятеля ассоциируется писателем с определенной ступенью в развитии человеческой культуры и искусства. Поэзия Ломоносова с ее восторгом перед открытым словно впервые миром, подобная “начинающемуся рассвету”, “вспыхивающей зарнице”, напоминает мифологическую весну человечества, мощные творения его пробудившейся души. Творчество Державина, “исполинское и парящее”, с “гиперболическим размахом речи”, представляющееся Гоголю “остатком нашего сказочного русского богатырства, которое в виде какого-то темного пророчества носится до сих пор над нашей землей” [4,6,336], величавостью своих образов навеивает воспоминания о героических эпопеях древности. Поэзия Жуковского, которому “чудной, высшей волей вложено было... в душу от дней младенчества непостижимое ему самому стремление к незримому и таинственному” [4,6,340], с ее небесными звуками, говорящими о “бессмертном духе человечества”, ассоциируется с ранним христианством и духовной литературой Средневековья. Батюшкова, который “как бы нарочно в отпор” Жуковскому “стал прикреплять” русскую поэзию “к земле и телу, выказывая всю очаровательную прелесть осязаемой сущности” [4,6,343], Гоголь явно наделяет чертами поэтов Возрождения, что подкрепляется сравнением его с

“Ариостом, Тассом, Петраркой”. Наконец, Пушкин, по мысли Гоголя, “уравновесивший” два разнородные начала (“небесное” Жуковского и “земное” Батюшкова) своей личностной и творческой универсальностью, всеотзывчивостью, гениальностью, являет собой идеал поэта романтической эпохи: “На все, что ни есть во внутреннем человеке, начиная от его высокой и великой черты до малейшего вздоха его слабости и ничтожной приметы, его смутившей, он откликнулся так же, как откликнулся на все, что ни есть в природе видимой и внешней. Всё становится у него отдельной картиной; всё предметы его; изо всего, как ничтожного, так и великого, он исторгает одну электрическую искру того поэтического огня, который присутствует во всяком творении Бога, - его высшую сторону, знакомую только поэту...” [4,6,344].

Таким образом, и в этой гоголевской статье читателю открывается “лестница смыслов”: череда отдельных творческих индивидуальностей образует целостную картину становления российской словесности; за историей русской литературы ассоциативно прорисовывается история всей человеческой культуры, процесс становления мышления и художественной образности, развитие мирового искусства; но “эстетическая историософия” оборачивается и “антропософией”, повествуя о сложных исканиях человеческого духа, о постижении человеком высших ценностей и об обретении им самого себя как *Человека Универсального*.

В размышлениях над историей человеческого духа, устремленного к Истине, Добру и Красоте и открывающего их в самом себе, своей потенциальной и действительной универсальности, Гоголь познавал и самого себя - как *Универсального Художника*.

Литература

1. Белый А. Мастерство Гоголя. – М., 1996.
2. Вакенродер В. -Т. Фантазии об искусстве. – М., 1977.
3. Гиппиус В. Гоголь; Зеньковский В. Н.В.Гоголь. – СПб., 1994.
4. Гоголь Н.В. Собрание сочинений: В 7 т. – М., 1976-1979.
5. Гуковский Г.А. Реализм Гоголя. – Л., 1959.
6. Карташова И.В. Гоголь и романтизм. – Калинин, 1975.
7. Киреевский И.В. Критика и эстетика. – М., 1979.
8. Литературные манифесты западноевропейских романтиков. – М., 1980.
9. Манн Ю.В. Поэтика Гоголя. – М., 1978.
10. Новалис Гейнрих фон Офтердинген (и др.). – СПб., 1995.
11. Шлегель Фр. Эстетика. Философия. Критика: В 2т. – М., 1983.
12. Шлейермахер Фр. Речи о религии. Монологи. – М., 1994.

О поэтике гоголевских пейзажей

Гоголевские украинские пейзажи настолько общеизвестны, что к ним необходимо присмотреться поближе.

Вот пример из “Страшной мести”: “Любо глянуть с середины Днепра на высокие горы, на широкие луга, на зеленые леса! Горы те - не горы: подошвы у них нет, внизу их, как и вверху, острая вершина, и под ними и над ними высокое небо. Те леса, что стоят на холмах, не леса: то волосы, поросшие на косматой голове лесного деда. Под нею в воде моется борода, и под бородою и над волосами высокое небо. Те луга - не луга: то зеленый пояс, перепоясавший посередине круглое небо, и в верхней половине и в нижней половине прогуливается месяц.”

Не правда ли, особое видение мира представлено здесь? Кроме знакомого гоголевского (и общеромантического) мифопоэтического уравнивания природного и человеческого, принцип разворачивания пейзажа можно назвать зеркальным. Реальность, зеркальная плоскость и отражение явлены перед нами одновременно в их единстве и неразделенности. Это еще больше усиливает мифологический подтекст картины: в ней отчетливо проявляется мифологема зеркала с имманентно присущей возможностью “зазеркалья”, с кажущейся “как бы реальностью”, с демиургическим стремлением творить иллюзию реальности, создавать эффект реальности.

Мифологический мотив зеркала - сквозной в литературе и культуре, особенно романтической. Гоголевские картины природы с этой точки зрения можно прочитывать как своего рода “общие места”. Романтическая “зеркальность” буквально бросается в глаза в художественной канве “Вечеров”: “Сквозь темно- и светло-зеленые листья небрежно раскиданных по лугу осокоров, берез и тополей засверкали огненные, одетые холодом искры, и река-красавица блистательно обнажила серебряную грудь свою.. Своенравная, как она в те упоительные часы, когда верное *зеркало* так завидно заключает в себе ее полное гордости и ослепительного блеска чело, лилейные плечи и мраморную шею...”. Или: “Знаете ли вы ураинскую ночь?... Очаровательная ночь! Недвижно, вдохновенно стали леса, полные мрака, и кинули огромную тень от себя. Тихи и *покойны эти пруды*... Весь ландшафт спит. А вверху все дышит, все дивно, все торжественно...”. Наконец, “Чуден Днепр при тихой погоде... Глядишь и не знаешь, идет или не идет его величаявая ширина, и чудится, будто весь он вылит из *стекла*, и будто голубая *зеркальная* дорога, без меры в ширину, без конца в длину, реет и вьется по зеленому миру”, и т.д.

Общий вывод после прочтения таких картин может быть сведен к культурной семантике зеркала с его мифопоэтическими функциями, и к тому, что Гоголь-художник стремится перенести все основные события

в “зазеркалье”, в мир, который кардинально противопоставлен реальному, похож на него, но уже принципиально иной. Иллюзия реальности - типичная, самая показательная черта гоголевского мифосознания. Поэтика зеркала и отражения в связи с этим неизбежно трактуется в контексте мифологических бинарных оппозиций, прежде всего - реального и должного, действительного и возможного, своего и чужого.

Гоголевская художественная действительность представляет двойной ракурс: с одной стороны - реальность, с другой - тут же на глазах происходящее разоблачение этой самой реальности (“Горы - не горы, луга - не луга, река - красавица, глядящаяся в зеркало, леса - покойные пруды” и т.п.); правда и ложь, внутреннее и внешнее, верх и низ смещаются, делаются взаимозаменяемыми. Зеркало нарушает привычное расположение вещей и привычное протекание явлений. Мир, вмещающий зеркало, ставится под сомнение, в нем *все не так*, как кажется на первый взгляд. *В нем все не так, как на самом деле.*

Прием художественного сомнения, наблюдаемый в поэтике Гоголя, вызывает определенные раздумья. Дело в том, что описывать гоголевский мир только с помощью мифологических бинарных оппозиций - значит, в какой-то мере, упрощать его, сводить к некой единой (пусть и универсальной) схеме. Так, современное гоголеведение стремится рассматривать принцип бинарности не только как типологически общую для романтизма структуро- и смыслообразующую доминанту, но и как выражение художественного самосознания, национального сознания писателя. В таком осмыслении категория бинарности “...выводит проблему за рамки бартовской структуралистской герменевтики и открывает возможности для комплексного рассмотрения текстовых и внетекстовых явлений в их взаимосвязи - в духе поздних, наиболее плодотворных идей Ю.Лотмана” (Ю.Я.Барабаш).

Лотмановские идеи подсказывают, что гоголевское мировидение сложнее - его мир трехмерен. Попытка поставить реальность сущего под сомнение - это попытка выйти за рамки противоположностей, это момент художественного выбора, корреляции реального и должного. Гоголь-художник в своих текстах, четко обрисовывая крайности, всегда создает коллизию возможного, всегда предлагает момент, в который *все как бы могло произойти иначе*. Таким образом, мифологическая структурированность мира с ее идеей гармонии и единства берется под сомнение. Гоголевское художественное время-пространство основано на возможности расширения границ и усложнения структуры мира:

реальность <-> зеркало <-> отражение <-> зазеркалье,
действительное <-> возможное <-> должное (идеальное),
мифологизированное прошлое <-> профанное настоящее <-> будущее и т.д.

Ю.М.Лотман в одной из своих последних работ (“Культура и взрыв”, 1992) писал о смене бинарных и тернарных структур в динамике культуры. Его общий вывод сводится к тому, что мир в принципе не

может быть прочитан только через бинарные оппозиции. Они исключают элемент выбора,двигающий культуру. Например, сегодняшняя социокультурная ситуация, согласно Ю.М.Лотману, представляет ярчайший пример реорганизации бинарного мышления в тернарное, и, следовательно, усложнение общей картины мира. Фактор усиления трехмерности - важнейшая предпосылка культурного сдвига, “взрыва” в сторону открытия новых возможностей социума.

С этой точки зрения, может быть, стоит сегодня перечитать и Гоголя, “перекрестное” положение которого (на грани социальных эпох, русской к украинской культур, географических границ и т.д.) заставляло создавать художественный мир с надрывом, заполнять культурные лакуны, всегда образующиеся в смежных культурных ситуациях, на гранях. Отталкиваясь от мифологических культурных стереотипов, Гоголь пытается вырабатывать новые, нестандартные принципы отражения мира.

Довольно сильной школой на этом пути было для Гоголя украинское барокко. В определенной мере культуру барокко, как и мифопоэтику, мы можем считать истоком художественного мировидения Гоголя. Культурная эпоха барокко - это мировоззренческая система, дающая образ зеркально отраженного, “перевернутого” мира, где нет цельности внешнего и внутреннего, своего и чужого, а есть только избыток одного компонента, избыток крайности. Основу художественного текста барокко и составляют эти самые крайности, доведенные до высшей степени, что и создает предельное внутреннее напряжение, конфликт произведения. Барокко - это мир сквозь призму текста, создающего ситуацию культурной однозначности. Вместе с тем, в поэтике барокко наблюдается тенденция к синтезу “высокого” и “низкого”, “своего” и “чужого”, их взаимопроникновению к взаимозависимости. Стяжение культурных крайностей, их амбивалентность создают особенный культурный парадокс: принципиальная *двумерность мира* подменяется *иллюзией трехмерности*, объемности (ср. пример Ю.М.Лотмана: художник представляет на картине распахнутое в синеву окно, на переплете которого сидит амурчик, свесивший ногу *внутрь*. Эта ножка объемна, сделана из мрамора и продолжает фресковое изображение. Аналогичны соединения живого и неживого в архитектурных ансамблях, словесного и изобразительного в текстах барокко).

То, что в данном случае наблюдается нами как неотъемлемый мировоззренческий атрибут культуры барокко, органично воплощено в гоголевских жанровых и образных структурах. Он попытался художественно воплотить культурную трехмерность, явить ее в слове, придать ей эстетический смысл. Расшифровку многочисленных гоголевских коллизий необходимо производить только с учетом барочной “маскарадности”, пародийности, игры форм, стилевой дихотомии и т.п. Барочный иллюзорный *как-бы мир* - вот та почва, из

котрою произрастає гоголівське художественне світобачення.

Важливіша художественна задача Гоголя на протязі всього його творчого шляху заключалась в пошуку і утвердженні краси і гармонії. Творче прагнення до тривимірності - це спроба протиставити хаотичному, розділеному непримиримими суперечностями світу іншу дійсність, що містить можливість розв'язання суперечностей. Така можливість пов'язується тільки з упорядоченістю, організацією простору за законами мистецтва і культури. Фактичні реалії світу обертаються хаотичним нагромодженням речей і явищ, не піддаючись упорядоченості. Підлинною реальністю і цінністю є тільки те, що відбувається в *художественному світі*, в його міфопоетичній іпостасі, *то, що є сферою творчого вигадання*. В кінці кінців ця ідея виявилась, як відомо, потужнішим каталізатором ряду кризових явищ в творчості Гоголя.

Таким чином, дослідження і роз'яснення специфіки гоголівської поетичної образності повинно включати два обов'язкових компоненти:

1) аналіз міфопоетичної картини світу з її традиційними культурними універсалами і послідовною структурованістю;

2) аналіз пізніших культурних форм, впитавших і ускладнивши міфопоетичні структури. Гоголівське *міфологічне* художественне свідомство може бути помічено і в зв'язі з більш пізніми культурними утвореннями.

С.П.Обийкіна

Розвиток ад'єктивованих і субстантивованих значень у дієприкметниках (на матеріалі новелістики Є.Гуцала)

У художній мові найбільш повно реалізуються усі потенційні можливості слова, зокрема його здатність виступати в значенні лексичної одиниці іншої частини мови. Поява контекстних одиниць чи контекстних видозмін форми й змісту слова зумовлює виникнення перехідних явищ, які належать до суттєвих властивостей мови [1; 6, 16].

Типовим прикладом конверсії є ад'єктивація дієприкметників – живий і актуальний процес в українській мові, широко використовуваний у художніх текстах як один із шляхів створення нових зображальних засобів. У лінгвістичній літературі немає єдиного погляду на це явище, традиційно вважається, що ад'єктивований – це “такий, що одержав структурно-семантичні ознаки прикметника”, а дієприкметник

оаякіснений (ад'ективований) – “це прикметник девербативний (віддієслівний), виведений від дієслівної основи, який збігається формою з дієприкметником” [2; 34, 363].

Розглянемо умови й шляхи розвитку ад'ективованих значень дієприкметників на матеріалі малої прози Є.Гуцала (збірок “Люди серед людей”, “Яблука з осіннього саду”, “Скупана в любистку”, “Запах кропу”, “Що ми знаємо про любов”) [3].

При граматичному аналізі мовного матеріалу, що передбачав його характеристику й класифікацію, виявлено синкретичні утворення, які не можна кваліфікувати однозначно, наприклад: “І всю цю картину об'єднувало, наснажувало змістом оте самотнє дерево, яке стояло при самому обрії і за яким, обклавши зусібіч стовбур і гілля багряним жаром, розкішно мліло, конало із святенницькою усмішкою всерозуміння на **змученому** чолі вечірнє сонце” [3, 99]; “Здавалосьь, він і зимою зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалось його цупке зелене листя, **не змучене** холодом, не скалічене морозом” [3, 88]. У першому прикладі спостерігається втрата граматичних категорій, властивих вихідній частині мови (дієслову), послаблення дієслівної семи “стан об'єкта дії в результаті дії”. Лексема **змучене** виражає не процесуальну, динамічну ознаку, а якість предмета. У другому реченні дієприкметник **не змучене** виражає конкретну, виразно процесуальну ознаку, названа дієслівна сема набуває ваги під впливом залежних другорядних членів.

Процесові ад'ективації сприяє подвійна природа дієприкметника, його формальна й функціональна подібність до прикметника. Унаслідок переходу відбуваються семантичні зрушення і, як додатковий чинник, – зміна лексичного оточення слова. Простежимо, які семантичні зсуви спостерігаються в значеннях поданих дієприкметників: “Пружно звівся з-поміж **мережаного** листя папороті, подав руку Катрі” [3, 449]; “На жовте зморшкувате обличчя падала **мережана** тінь од листя, і коли тінь здригалась, тоді глибокі зморшки наче оживали” [3, 262]. Лексема **мережаний** у поданих реченнях виражає постійну ознаку “який схожий на мереживо, мереживний” без вказівки на час і суб'єкт дії, її процесуальність і результативність. Це значення містить якісну характеристику, яка не потребує ні показу протікання в часі, ні завершеності/незавершеності дії, ні вказівки на діяча – ознак, що передаються дієслівними категоріями. Отже, семантичні фактори створюють необхідні передумови для розвитку ад'ективних значень і переходу дієприкметників до розряду прикметників.

Проаналізований нами ілюстративний матеріал дозволяє погодитися з думкою, що ад'ективація відбувається насамперед в одиничних препозитивних дієприкметниках. Про контекстуальну зумовленість “сили” дієслівності таких утворень писав Д.М.Овсянико-Куликовський: “Чуття мови підказує нам, що в цих і подібних випадках (коли дієприкметник стоїть після означуваного слова) дієприкметник

менш атрибутивний і більш предикативний, ніж той, який передує означуваному слову. Дієприкметник, що стоїть перед означуваним, ближче підходить до типу прикметника-означення...” [4, 82-83].

Постпозиція дієприкметника-означення акцентує на ньому увагу, виділяє з тексту інтонаційно, чим досягається більша значущість інформації, яку він передає. Такі дієприкметники виявляють максимум своїх процесуальних ознак, порівняймо: “А якби не нагадував ніхто про це, то він би й так обійшовся, з **відкритим** тілом і з **відкритою** душею” [3, 64]; “... ти щось зачерпнеш із душі соняшника, **відкритої** в усьому і мудрої...” [3, 85]. Відокремлене постпозитивне означення з керованими словами виконує в реченні напівпредикативну функцію. Отже, найпершою умовою послаблення дієслівності, розвитку ад’єктивних значень є одиничне препозитивне вживання дієприкметників, відсутність при них залежних слів:

- іменників (займенників) у формі орудного відмінка на позначення суб’єкта дії, знаряддя, матеріалу;
- іменників (займенників) – прямих додатків;
- прислівників та іменниково-прийменникових конструкцій, які вказують на спосіб, причину й мету дії.

На думку Г.М.Гнатюк, саме ці три типи оточень характерні для дієслівних утворень і виявляють сильну ознаку дієслівності [5, 128]. Наявність при дієприкметнику обставини міри й ступеня не перешкоджає процесу ад’єктивації, наприклад: “Молодий і молода йшли мовчки: він мав спокійне, **трохи заклопотане** обличчя...” [3, 57]; “Тихим, **трохи простудженим** голосом, що йшов з глибини, проказав...” [3, 77].

Найчастіше піддаються ад’єктивації пасивні дієприкметники із суфіксами **-н-**, **-т-**. Це пов’язано з їх семантикою (перехідні дієслова, від яких творяться пасивні дієприкметники, характеризуються ширшим колом переносних значень, що є важливою передумовою перехідності) та граматичними особливостями (значне послаблення часових та станових ознак унаслідок відсутності в українській мові відповідних опозицій). Але не завжди одиничне препозиційне вживання пасивного дієприкметника свідчить про розвиток у ньому ад’єктивованих значень. Атрибутивна конструкція “пасивний дієприкметник + означуваний іменник” є економним засобом передачі “мікросмислу”, відзначається підвищеною смисловою навантаженістю й виконує роль “неактуалізованої пропозиції, яка може бути актуалізована в реченні” [6, 95]: “З кущів на нас хмарами сіялися **збиті** краплини, мокра земля сама вискакувала з-під ніг...” [3, 80]. Така сполука може добудовуватися, конкретизуватися (пасивний дієприкметник доконаного виду **збиті** потребує пояснювальних, залежних слів, наприклад, додатка у формі орудного відмінка на позначення суб’єкта дії: **збиті** ким? – нами; обставини способу дії: **збиті** як? – ненароком, ненавмисне, випадково). Подібні утворення не можна кваліфікувати як ад’єктивовані, оскільки

вони мають значення доконаного виду, виражають яскраву результативність і потенційно можуть мати при собі залежні слова.

Досліджуючи перехідність у системі дієприкметника сучасної української літературної мови, Г.М.Гнатюк виділила найзагальніші критерії виявлення ад'єктивованих значень в одиничних дієприкметниках:

1) неможливість трансформації в конструкцію з особовим дієсловом, співвідносним з дієприкметником;

2) неможливість сполучення із залежними словами навіть потенційно [5, 154].

Серед додаткових чинників ад'єктивації дієприкметників у мові оповідань Є.Гуцала слід назвати:

– здатність дієприметників до ступенювання (“**більш хвилюючий**” [3, 34], “**осмисленіші**” [3, 30];

– наявність однорідного означення-прикметника, наприклад: “**Метким, вивіреном** оком окидає товар своїх сусідок, винесений на продаж...” [3, 275]; “... і тоді чомусь особливо вразливо подіяли на мене невибагливі кольори осіннього неба, **плавні, заокруглені** лінії узвиш та низин, терпко вдарили у ніс запахи...” [3, 29]; “**Й** чи справді лягає від них на землю багровий відблиск, чи так лише здається очам, що ввібрали в себе **стримане** і водночас **бурхливе** полум'я кривавих стовпів...” [3, 134];

– уживання частки **не** при дієприкметниках, які виражають якісну, статичну ознаку: “Стерня застигла рівною, **неспіненою** водою, пахне доспілим серпнем, засохлою берізкою й волошками, жовтим зерном...” [3, 134]; “**Неслухняними** руками витягувала з-за пазухи, спускала на воду й благала душею й очима: попливіть!” [3, 252]; “Голомозий пожував п'явчастими губами, наче якесь **неслухняне** свавільне слово хотів виштовхати, а слово те огиналось” [3, 413].

Основний масив ад'єктивованих становлять дієприкметники з переносно-образним значенням, які характеризуються зміною семантики мотивуючого дієслова й утратою потенційного зв'язку із залежними словами, порівняймо: “Одсвіти незвичайного неба падають на все довкілля, надаючи йому такої ж легкості, такого ж **усміхненого** настрою” [3, 126]; “... вміла заглянути в душу соняшнику, цибулині, часнику, квасолі, знала в обличчя кожний **усміхнений** гарбузовий цвіт...” [3, 273]; “Нащо ж проганяти **усміхнену** пташу з матиного лица, хай спочиває...” [3, 424]; “І хоч у їхньому дворі водився ікластий, вогненноязикий пес, який **простудженим** басом завжди бухикав на всеньке село, Ігор спокійно подався до хати...” [3, 391]; “Добре їхати під зоряним кожухом, дрімати й пробуджуватись, минати **заспані** села” [3, 69].

Розвиток ад'єктивованих значень зумовлюється потребою передати загальніше якісне поняття, ніж його виражає власне дієприкметник, яке іноді семантично віддалене від значення мотивуючого дієслова. Такі атрибутивні конструкції не можна трансформувати в сполуку з особовим

дієсловом, дієприкметник у них втрачає здатність мати при собі залежні слова.

Ад'єктивація – складний і багатоплановий процес, який ґрунтується на збагаченні семантичної сфери, потребі в передачі нових відтінків значень наявними мовними засобами й супроводжується семантичними й граматичними змінами. Розвиток ад'єктивованих значень дієприкметників у прозі Євгена Гуцала сприяє створенню оригінальних художніх образів (**замуровані** губи, **прополені** брівки, **сполохані** очі, **наморена** темрява, **розпростерте** крило ставу).

Мала проза Є.Гуцала засвідчує різноманітну гаму текстового вживання дієприкметників. При аналізі мовного матеріалу зафіксовано випадки їх вживання поза атрибутивними сполуками (зокрема, при набутті дієприкметниками субстантивованих значень).

У лінгвістичних дослідженнях під субстантивацією розуміють:

- спосіб словотворення, тобто спосіб утворення нових предметних слів за рахунок одиниць інших частин мови;
- okazіональну синтаксичну функцію одиниць різних непередметних класів;
- процес перетворення структурних і семантичних властивостей слів і набуття диференціальних ознак іменника.

Традиційною є думка про те, що “під субстантивацією дієприкметників слід розуміти перехід дієприкметників у іменники, а також вживання дієприкметників у значенні і функції іменників” [7, 27]. В основі цього процесу лежить, з одного боку, утрата дієслівних ознак (категорій часу, стану, виду, дієслівного керування), а з іншого – розвиток іменникових ознак. “Категоріальне переродження слова” [8, 79] супроводжується й семантичними змінами: субстантивований дієприкметник втрачає ознаки процесуальності й результативності, а якщо він був ад'єктивований, – якості. Унаслідок цього утворюються морфологічно контаміновані форми: зберігаючи систему відмінкових флексій мотивуючого дієприкметника, вони позначають **предметність**; як іменники, не змінюються за родами й виконують синтаксичні функції підмета й додатка. Тобто відбувається “семантична й функціональна спеціалізація” [8, 82] партиципціальних форм у новому, субстантивному, використанні: “Він спересердя плюнув, махнув гнівно рукою, наче відривав од себе **минуле**, й швидко подався геть” [3, 61]; “Очі відпочивали на **побіленому**, ніби пливли по його спокійній поверхні” [3, 60]; “Я свою долоню розтулю й нічого не побачу, а ти свою розтулиш – і грошенятка побачиш, виторгувані за **крадене**” [3, 195]; “Далі тим самим сердечком уст чмокнула у скроню Гриця, що, високий, нагнувся над **нареченою** й теж торкнувся губами її скроні ...” [3, 409].

Важлива умова субстантивації – вживання слова в okazіональній синтаксичній функції, яка внаслідок регулярного вживання може стати його узувальною функцією, що пов'язано зі зміною лексичного значення,

морфологічних категорій, сполучних можливостей. Субстантивовані дієприкметники виконують роль підмета, додатка, обставини, неузгодженого означення, порівняймо: “Можливо, він навіть сам отак плавав на ялиновому суденці **до своєї судженої**” [3, 19]; “Про те, що в людини немає ні **минулого**, ні майбутнього, що в неї є тільки теперішнє” [3, 82]; “... я не догадувався, що наступить час, коли свій погляд я звертатиму **в минуле**, вибіруючи в ньому те, що здавалось мені колись сірим і нудним ...” [3, 101]; “Далекий Чоліїв погляд стає ще дальший, наче старий зараз дивиться в немисливо далекі дні свого **минулого**, молодості своєї” [3, 263]; “... де й коли місячним сяйвом горіло її дихання, ніжність, слова, все те неоглядне **минуле**, якого начебто й не було?..” [3, 425].

Ступінь субстантивації може бути різним:

1. Повна (абсолютна, лексична, узуальна) субстантивація, коли дієприкметник унаслідок довготривалого слововживання повністю переходить до розряду іменників (наприклад, лексеми **суджений, наречена**).

2. Неповна (відносна), при якій дієприкметники вживаються як іменники досить усталено, але функціонують або як ад’єктивовані, або як власне дієприкметники (**минуле, сказане, неминуче, крадене**).

3. Оказіональна (синтаксична, тимчасова), при якій партиципialьні лексеми вживаються як іменники неусталено, набуваючи субстантивованих значень лише в певному контексті, а поза ним функціонують як звичайні дієприкметники, наприклад: “Тепер усі попечені ходять ... І живуть попечені ... Епоха **попечених** настала” [3, 429]; “... і тоді мимовільне зітхання зривається з вуст, наче смуток за **втраченим і одлетілим**” [3, 93]. Поза контекстом такі дієприкметники ніколи не сприймаються як назви предметів.

Найбільш легко піддаються субстантивації дієприкметники у формі середнього роду, оскільки вони відзначаються більшим ступенем узагальнення й абстрактності, порівняймо: “... і перший звук з його грудей, мов поклик **невідомого, незнамого**, наче то й не у Федора народилось ...” [3, 66]; “Я згорбатіла біля драглів, готуючи, та біля **смаженого й печеного**” [3, 405]; “...цегляна хата, крита бляхою, немов у **минуле** відсунулась, зоставалась у **прожитому**, почужішала ...” [3, 442]; “Чи я **крадене** продаю? Чи **куповане** перепродую?” [3, 279]; “Смутку не почулось у її словах – чи й справді не прозвучав у **сказаному**, чи не зумів ти вловити спокійним вухом ...” [3, 327].

Додатковими засобами, які сприяють використанню таких субстантивованих дієприкметників для передачі узагальненого висловлювання (предмет мислиться конкретно), можуть бути означальні та неозначені займенники, які створюють своєрідну систему вираження ідеї одиничності/повторюваності: “Ридала, ніби поклала собі виплакати за **все минуле** та й на майбутнє” [3, 58]; “Але художник цей не був би

самим собою, якби раптом уявив собі, що виразив **усе бажане**, що відкрив таємниці фарб ...” [3, 128]; “Либонь, хай і святі знову по стінах розсядуться, не всі, звісно, а **деякі “уповномочені”** [3, 421]. У певному контексті ці займенники є необхідними, їх відсутність сприймається як стилістичне порушення чи своєрідний еліпсис (наприклад, у другому реченні).

За семантикою субстантивовані дієприкметники неоднорідні. Найчисельнішу групу в мові творів Є. Гуцала становлять лексеми на позначення абстрактних понять (**минуле, втрачене, одлетіле, відторгнуте, неминуче, сказане, прожите, незнане**). За походженням це пасивні й активні дієприкметники минулого часу, вони виступають тільки в однині й тільки у формі середнього роду. Другу групу становлять субстантиви з конкретно-особовим значенням, уживані на означення осіб за посадою, родом занять (**підлеглий, “уповномочені”, наречена, суджений**). Зрідка субстантивні форми позначають конкретні предмети (**смажене, печене**).

Найголовнішими причинами субстантивації дієприкметників, на нашу думку, слід уважати достатню інформативну наповненість дієприкметникової лексеми, сприйняття її в мовній практиці як назви субстанції, а також потребу в називанні явищ, осіб, абстрактних понять, предметів при відсутності в мові такої назви.

Субстантивуватися можуть усі розряди дієприкметників. Цей процес супроводжується семантичними змінами (відбувається звуження лексичного значення дієприкметника, зрідка – при повній субстантивації – утворюється нове слово) та граматичними перетвореннями (дієприкметник набуває іменникових категорій роду, числа, відмінка, змінює синтаксичну функцію).

Можна виділити кілька етапів субстантивації:

- мовленнєва перехідність (уживання дієприкметника в ролі іменника);
- синтаксична субстантивація (утворення двох слів-омоформів);
- виникнення словотворчої моделі, яка використовується для утворення нових слів [1, 16].

Ступінь переходу в іменники залежить від усталеності субстантивованого вживання дієприкметника, його адаптації до нового значення та нових умов використання.

Література

1. Кодухов В.И. Семантическая переходность как лингвистическое понятие//Семантика переходности: Сборник научных трудов/Под ред. В.И.Кодухова. – Л., 1977. – С.5-16.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 606 с.
3. Гуцало Євген. Твори: В п’яти томах. - Том перший: Оповідання, новели. – К.: Дніпро, 1996. – 454 с.

4. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – 2-е изд., испр. и доп. – Спб.: Овсяннико-Куликовская, 1912. – 322 с.
5. Гнатюк Г.М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. – К.: Наукова думка, 1982. – 248 с.
6. Сазонова И.К. Причастия в системе частей речи и лексико-семантическая деривация//Вопросы языкознания. – 1975. – № 6. – С.87-98.
7. Гринчишин Д.Г. Субстантивация дієприкметників у сучасній українській мові//Дослідження і матеріали з української мови. – Т.IV. – К.: Вид. АН УРСР, 1961. – С.26-41.
8. Тихомирова Т.С. К вопросу о переходности частей речи// Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – М., 1973. – № 5. – С.78-87.

А.С.Зеленько

Історико-філологічна спадщина науковців Ніжинської вищої школи (про укладання словника діалектної лексики Східного Полісся)

Чергове становлення держави України як запізніле національне відродження супроводжується особливою активізацією національної самосвідомості, що виявляє себе в галузі культури, освіти країни та окремих її регіонів.

Усяка наука як теоретичне осмислення й класифікація феноменів, з якими взіємодіє людина, починається з усвідомлення прикладного, практичного значення, що стає вагомим у даний момент для даної соціальної сукупності людей. Розрізняються теоретичні й практичні галузі науки, не викликає сумніву їх взаємозв'язок та взаємозумовленість. На жаль, при цьому забувається, що відрізняються вони рівнем осмислення й узагальнення. А те не завжди визначається інтелектуальними можливостями дослідників, а часом залежить значною мірою від характеру матеріалу. Безумовно, історія регіону, історія говору чи говірки значно конкретніша й бідніша на факти, ніж історія країни, історія національної мови. До останнього не усвідомлювалося, чи, навпаки, затемнювалося те, що справжня історія народу, нації, історія національної мови може постати лише на основі поглибленого осмислення історії регіону, регіонального варіанта національної мови. До речі, пам'ятаймо, що у більшості споконвічно сформованих високорозвинутих країн адміністративно-територіальний поділ ґрунтується на природничо-кліматичних, суспільно-економічних і культурно-мовних чинниках. Не дивно, що історія приєднаної до Росії України - то історія перерозподілу й вибивання з пам'яті українців їх

духовних коренів. Мабуть, цим пояснюється зневага, а точніше тенденційно антагоністичне неприйняття краєзнавства в колишньому Радянському Союзі, бо асоціювалося воно зазвичай з буржуазним націоналізмом. Мабуть, тому у радянський час навіть в Україні порівняно з дожовтневим періодом підупало краєзнавство і країнознавство. На тоді з великою неохотою й відносно зрідка викладачі вузів на гуманітарних факультетах, кафедрах історії й філології зверталися до рідного краю. А якщо й робилося це, то все зводилося до революційної й воєнної героїки. Через те такі неінформативні численні томи “Історії міст і сіл України”. Позначилося це й на багатьох статтях “Української радянської енциклопедії”. Усе це пояснює зневагу до проблематики країнознавства і краєзнавства у більшості вузів України. Через те не тільки столичні, але й регіональні гуманітарні, історичні й філологічні інститути розробляли загальнотеоретичну міжнародну проблематику, нехтуючи актуальну і посильну історико-філологічну спадщину. У наших західних сусідів - поляків краєзнавча й країнознавча робота була майже завжди надзвичайно ефективною: скажімо, говірки кожного воєводства відбиті у багатотомних тлумачних, історичних, етимологічних словниках, лінгвістичних та етнографічних атласах. Від колишнього історико-філософського аматорства в Україні у радянський період мало що залишилося. Дореволюційна, а особливо післяреволюційна русистика досить багата на солідні регіональні словники. Серед них варто згадати “Словарь современного русского народного говора” “Словарь современного русского народного говора” [1], зведений “Словарь русских народных говоров”, численні інші роботи, а особливо лексикографічні, виконані під керівництвом чи за участю О.І.Блинової. Вони нам особливо імпонують, бо виконані в аспекті структурно-семантичного аналізу.

Проблематика регіональної лексикології й лексикографії у русистиці була предметом спеціального розгляду на Всесоюзній науковій конференції у Вологді 1988 року. І знову ж таки методика укладання діалектного словника розв’язується русистами на останньому їх форумі. У статті-огляді роботи Міжнародного з’їзду русистів Г.А.Богданова “Размышления после международного съезда русистов в Красноярске” [2] серед чотирьох напрямків роботи форуму визначаються два (діахронічна лінгвістика у дослідженнях, словниках і діалектологія Сибіру та Далекого Сходу в загальноросійських і словянських зв’язках і словниках) стосується лексикографії, бо, виявляється, русисти-філологи усвідомлюють, що в складній духовній ситуації на рубежі III тисячоліття з вавілонським стовпотворенням “загальнолюдських цінностей” мудрість державного організму, що має вижити, визначається тим, яке місце надає нація в культурній політиці, у системі життєзабезпечення мови економічним і організаційним засобам його розвитку і, в першу чергу, національній енциклопедичній службі. Адже відомо, що

“дослідження з діахронічної лінгвістики й фундаментальні словники акумулюють історичну пам’ять народу, бо це своєрідний бар’єр, щоб не втратити національної духовної цінності, не перетворити націю через стадію “населення” в “популяцію” [2, 118]. Виявляється, на цьому форумі русистів постала проблема вивчення динаміки слова в просторі й часі, чим і пояснюється функціонування двох названих наукових напрямків. Лексикографія в аспекті теорії й практики була визнана настільки актуальною, що на тлі того, що група лексикографів Красноярського педуніверситету у складі В.В.Палагиної, О.І.Блинової, Л.Д.Захарової відзначена Державною премією за 1997 рік, що у Красноярську створений регіональний лінгвістичний центр при педуніверситеті, проведено республіканську наукову конференцію з питань регіональної історичної лексикології й лексикографії, постало питання про створення Лексикографічного товариства, а відповідно лексикографічного інформаційного бюлетеня чи журналу, вказується на необхідність посилення зв’язків регіонів з Москвою і, навпаки, створення центрів і лабораторій учбової лексикографії, дійовіше використання картотек Москви й Ленінграда і навіть рекомендується створити спеціалізовану раду по захисту кандидатських і докторських дисертацій у Красноярську, а в Москві, у ВАЦі, запровадити спеціальність “Лексикографія” з метою надання учених ступенів за підготовку словників.

Абсолютно переконуємось і ми з Вами, що все щойно сказане зараз у багато разів актуальніше для України у цілому, а також стосовно такого благодатного для дослідження регіону як старожитнє Полісся. Поліський регіон багатий історичними, антропологічними та фольклорно-діалектологічними дослідженнями. Як ніяка інша земля, хіба що окремі територіальні єдності південно-західного кута України, Полісся було й залишається у центрі історико-культурологічних студій. Історія рідного краю якнайповніше представлена історичними джерелами, що зберігаються у фундаментальній бібліотеці педагогічного університету. У даному випадку про Ніжинщину, Чернігівщину, ширше Полісся, згадується у таких роботах: “История Малой России” в трьох частинах Д.Бантис-Каменського, “Гути на Чернігівщині” В.Модзалевського, “Очерк истории города Чернигова (907-1907)”, “Матеріали для географії и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния, зібрані й упорядковані М.Домонтовичем, “Очерк города Чернигова и его области в древнее новое время”, “К истории Черниговского Спасского собора” М.М.Бережкова, “Обозрение Румянцевой описи Малороссии”, О.Лазаревского, “Нежинский уезд, статистическо-экономическое описание с проектами оценки недвижимыхъ имуществъ, таблицами и двумя картами О.Русова”, А.О.Шафонский и его труд “Черниговского наместничества топографическое описание” М.Бережкова, “Географическо-статистический словарь Русской империи, составил по

порученню імператорського російського географічного товариства П.Семеновъ”, “Город Нежин в начале XIX века по описанию московскихъ путешественниковъ”, “Черниговского наместничества топографическое описание” О.Шафонського, “Марков и его рукописный сборникъ о черниговской старине” М.Бережкова, “Очеркъ города Чернигова и его области в древнее и новое время” [3] і т.д. Констатуємо, що визначальну роль у дослідженні краю відіграли історики й філологи Ніжинської вищої школи. Серед збирачів фольклору й говіркового мовлення Полісся заслуговують, щоб їх згадали, як фахівці-історики й філологи, так й аматори-краєзнавці.

Жоден з вузів, за винятком столичного, Харківського та Львівського університетів, не можуть похвалитися наявністю у його бібліотечних фондах таких багатючих історико-краєзнавчих матеріалів, які наявні в Ніжинському педуніверситеті. Нами під час невеличкого проміжку часу роботи у рідному інституті, а потім в роки навчання в аспірантурі при підготовці кандидатської, а пізніше докторської дисертацій вдалося опрацювати цілий ряд джерел, що дало змогу підготувати рукописну хрестоматію з історії мови та діалектології. У ній зроблено витяги окремих слів і цілих текстів з таких робіт як “Слова и выражения Остерского уезда”[4], тексти з роботи “Изъ усть народа малорусские рассказы, сказки и пр., Б.Д.Грінченка, “Генеральное следствие о маѣтностяхъ Нѣжинского полка 1729-1730., “Сборник историко-филологического общества при институте князя Безбородько в Нѣжине, “Сборникъ материаловъ по малорусскому фольклору О.М.Малинки, “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования д.-чл. П.П.Чубинского, “Пѣсни села Андреевки Нѣжинского уезда” В.В.Данилова (сборникъ историко-филологического общества при институте князя Безбородько в Нѣжине), “Отрывки из Нежинских магистратныхъ книг 1657-1674 годов (65с.) [5], що зберігаються у Центральному історичному музеї у столиці України. До речі, автор підготував другу частину рукопису Ніжинських ратушних книг за 1670-1746 роки.

Уже в семдесяті роки ХХ століття, збираючи матеріал для Атласу української мови за “Програмою для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови” [6], викладачі кафедри української мови Ніжинського педуніверситету, зокрема завідувач кафедри доцент Ф.Я.Серета та доцент І.В.Сенчук, стали нагромаджувати певний лексичний матеріал говірок Чернігівщини, який був переданий автору повідомлення. До речі, він також дав матеріал для планованого викладачами словника.

Автор цього повідомлення під час підготовки до аспірантури, працюючи вчителем сільської школи і готуючи реферат про крайні північні говірки Чернігівщини, склав невеликий диференційований

словник Чайкиного і найближчих навколишніх сіл та хуторів однойменної сільради. Усе це разом із записаними у названому селі народними піснями та підбіркою поезії збірки репресованого в тридцяті роки поета Миколи Скуби було видане ним в 1990 році [7].

Уже згадані багатющі традиції минулого підтримуються науковцями вузу й тепер, про що свідчать матеріали конференцій, організованих викладачами Ніжинського педінституту (нині педуніверситету). Доречно згадати з цього приводу міжнародну конференцію з питань історії та культури Лівобережної України [8], ряд інших конференцій і нарад. На особливу увагу заслуговують видавані у вузі щорічні збірники “Література та культура Полісся”, що передували нині видаваним у багатьох вузах вісниках, а фактично продовжили традиції видаваних у гімназії вищих наук князя Безбородька “Известий историко-филологического института”, а потім наукових записок Інституту народної освіти. Виявляється, у “Записках Ніжинського інституту соціального виховання” за 1927 рік видруковано роботу проф. Євгена Рихлика “З етнографічних студій. I. Село Вільшанка на Житомирщині в світлі лексики” [9]. Але, безумовно, всього зробленого раніше явно замало у світлі зрослих потреб сучасної регіональної лексикології й лексикографії. Ми змушені визнати, що в цілому у східному регіоні зроблено у справі дослідження діалектної лексикології й складання регіональних словників недостатньо. На жаль, констатуємо, що порівняно більше українознавчої й краєзнавчої книжкової продукції історико-літературного характеру видавалася у західному регіоні, зокрема у Галичині, Закарпатті, Волині, Буковині. Менше робилося на більшій щодо території й кількості населення Східній Україні. Тут чимало прислужилося Південно-Західне товариство, яке видало значну за обсягом наукову продукцію. Певну роботу по збиранню, опрацюванню й виданню українознавчої та краєзнавчої літератури здійснили місцеві аматори. У збиранні й виданні такої літератури значну роль відіграли університети – Київський, Харківський у Східній Україні, Львівський – у Галичині, і, як бачимо, вуз-ювіляр.

З лексикографічних регіональних робіт дожовтнева україністика зовсім небагата. Скажімо, запам’ятався невеликий словник-список “Слова и выражения Остерського уѣзда” в “Черниговскихъ губернскихъ ведомостях” за 1853 рік, ряд інших словників. У радянський період, безумовно, збирався діалектний лексичний матеріал. Особливо активізувалася ця робота у зв’язку з укладанням Лінгвістичного атласу України. Так, пам’ятаємо про Словник говірки села Писарівки Кодимського району Одеської області, Словник Східного Полісся, Словник буковинських говірок, ряд робіт В.С.Ващенко на матеріалі говірок Середньої Наддніпрянщини, ряд робіт М.В.Никончука, присвячених західнополіському говору, Словник говірок Наддніпрянщини і т.д. В останні десятиліття з’явилися окремі роботи з

лексикології й словники регіонального характеру. І все ж проблематика української діалектної лексикології й лексикографії розв'язується все ще недостатньо. І це при тому, що крім “Програми для збирання матеріалів для діалектологічного атласу української мови” та “Програми для збирання матеріалів для вивчення топоніміки України”, видрукувана “Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови” Й.О.Дзензелівського. Останнім часом науковці приступили до укладання регіональних словників Харківщини, Луганщини.

Література:

1. Словарь современного русского народного говора. - М.: Наука, 1969. - 611 с.
2. Богданова Г.А. Размышления после международного съезда русистов в Красноярске // Вопросы языкознания, 1998. - №3. - С. 115-121.
3. Д.Бантис-Каменський. История Малой России: В 3 ч. - К., 1903; В.Модзалевський Гути на Чернігівщині. - К.: Вид-во ВАУН, 1926; Очерк истории города Чернигова (907-1907). - Чернигов, 1908; Матеріали для географії и статистики Росії, собраные офицерами генерального штаба. Черниговская губернія / Упор. М.Домонтович. - Санкт-Петербургъ, 1865; Очерк города Чернигова и его области в древнее новое время. - К.: Университетская типография, 1846; М.М.Бережков. К истории Черниговского Спасского собора. - М., 1911; О.Лазаревский. Обзорение Румянцевой описи Малороссии. - Вып. II, Черниговъ, 1867; О.Русов. Нежинский уезд, статистическо-экономическое описание с проектами оценки недвижимыхъ имуществъ, таблицами и двумя картами. - К., 1880; М.Бережков, А.О.Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание. - Нежинъ, 1910; Географическо-статистический словарь Русской империи, составил по поручению императорского русского географического общества П.Семеновъ. - Т. III, – Спб., 1867; Город Нежин в начале XIX века по описанию московскихъ путешественниковъ. - Нежин, 1895; О.Шафонський. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851; М.Бережков. Марков и его рукописный сборникъ о черниговской старине. - Нежин, 1902; Очеркъ города Чернигова и его области в древнее и новое время. - К., 1846 і т.д.
4. Слова и выражения Остерского уезда. - Черниговскія губернскія вѣдомости. - 1853. - № 27. - С.295, 296, 344, 346, 367, 368,
5. Грінченко Б.Д. Изъ усть народа малорусские рассказы, сказки и пр. - Черниговъ, 1900; Генеральное следствие о маѣтностях Нѣжинского полка 1729-1730. - Вып.1. - Черниговъ, 1901.- С.14-15, 20-21, 58; Сборник историко-филологического общества при институте князя Безбородько в Нѣжине. Т.V. - К., 1904; О.М.Малинка. Сборникъ материаловъ по малорусскому фольклору. - Черниговъ, 1902; Труды

этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования д.-чл. П.П.Чубинского. - Т. II, Петербург, 1878; В.В.Данилов. Пьсни села Андреевки Нѣжинского уѣзда. - Сборникъ Историко-филологического общества при институте князя Безбородько в Нѣжине, Т. V. - К., 1904., Отрывки из Нежинских магистратных книг 1657-1674 годов. - 65с.

6. Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови. - К.: Вид-во АН УРСР, 1949. - 118 с.

7. Методичні вказівки з діалектології української мови. – Луганськ: ЛДПІ, 1990. – 77 с.

8. Матеріали міжнародної конференції. Травень, 1996. – Київ-Ніжин, 1997. – 197 с.

9. Рихлик Євген З етнографічних студій. I. Село Вільшанка на Житомирщині в світлі лексики. // Записки Ніжинського інституту соціального виховання. - Кн. VII, 1927.

10. Програма для збирання матеріалів для діалектологічного атласу української мови. - Друге видання. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. - 118 с.; Програма для збирання матеріалів для вивчення топоніміки України. - К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 19 с.; Дзензелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови. - К.: Наукова думка, 1984. - 307 с.

Н.І.Бойко

Внутрішня форма як показник експресивної лексичної одиниці

Проблеми образності та експресивності пов'язані з такими поняттями, як внутрішня форма слова та мотивованість лексичних одиниць. Вчення про внутрішню форму слова бере свій початок у працях давньогрецького філософа Платона, якого вважають і її відкривачем. Подальші глибокі і різноаспектні дослідження внутрішньої форми слова належать О.О.Потебні. Вчений пов'язував внутрішню форму слова з його найближчим етимологічним значенням, особливим способом вираження змісту [1,124]. Внутрішня форма вказує на зв'язок слова з найближчими його попередниками і на те, "...яка ідея вела до втілення нового поняття саме в таку, а не в інакшу зовнішню форму – фонетичну, словотвірну, морфологічну" [2,3].

Пізнані і названі раніше предмети і явища навколишньої дійсності служать для створення певного асоціативного поля, яке використовується для називання новостворених об'єктів і явищ. Людина завжди сприймає нову інформацію тільки на основі пізнаної раніше, беручи до уваги свій попередній досвід, свої знання і уявлення. Вона не

здатна сприймати нічого абсолютно нового. Оскільки об'єкт номінації, як правило, характеризується кількома ознаками, то будь-яка з них може стати тим елементом значення, на основі якого і здійснюється називання. Так, за семою “колір” одержали назви: чорні їстівні ягоди рослини родини брусничних і сама рослина - *чорниця*; багаторічна трав'яниста рослина з чорнувато-бурим стеблом – *чорнобиль*; чоботи, що мають кольорові халяви і чорні передки – діал. *чорнобривці*, заст. *чорноголовці*; чорно-бура лисиця чи хутро цієї тварини – розм. *чорнобурка*; великий перелітний птах ряду лелекоподібних з чорною хвостовою частиною тулуба – *чорногуз*; оселедець чорноморський – *чорноспинка*; родючий чорний ґрунт, багатий на перегній – *чорнозем*; трав'яниста рослина родини шорстколистих з темно-пурпуровими квітками – *чорнокорінь*; чорнокрилий птах – поет. *чорнокрилець*; сушені синювато-чорного кольору плоди особливого сорту слив – *чорнослив*; італійський фашист, який носив сорочку чорного кольору – іст. *чорносорочечник*; темна дорога в осінній холодний період, яка ще не вкрита снігом – мисл. *чорнотроп* та ін. В основі назв ряду грибів лежить ознака, яка вказує на місце, де вони звичайно ростуть: *підберезник* (*підберезовик*, *березник*); *піддубник* (*піддубень*, *піддубок*); *підосичник*; *опеньок* тощо.

Один і той же предмет може мати дві чи навіть три назви, які також дозволяють пояснити зв'язок значення і звучання шляхом виявлення семи, на основі якої здійснена номінація. Наприклад, птах ряду кулікоподібних, який має буру спину й оранжево-червоні ноги одержав назви: *травник*, *червононіжка*, *тюлюкалка* [3, X, 222; 3, XI, 299]; багаторічна трав'яниста рослина родини складноцвітних, яка має велике листя, зверху зелене, а знизу білувато-зелене і пухнасте одержала назву не лише за кольором листя знизу – *підбіл*, а й *мачушник* та *мати-й-мачуха*, але вже на основі психологічних експересивно-асоціативних сем: “Цікаво придивитися до дрібних жовтих квітів підбілу. Ввечері та в погану погоду вони закриваються... Зверху листок голий і холодний на дотик, а знизу – вкритий волосинками, теплий. І це дало рослині ще й іншу відому назву – *мати-й-мачуха*” [3, VI, 399]. Слід зазначити, що сема, яка стала базовою в процесі номінації, зумовила зв'язок значення і звучання, може втрачатись або ставати несуттєвою, відходити на другий план, сама ж назва залишається, наприклад, синє, червоне, фіолетове *чорнило*; кольорова (рожева, голуба тощо) *білизна*, грец. *атом* – неподільний, рос. *перочинный* ніж, *дача* – заміське літнє житло, *білка* та ін.

Лексеми типу *піддубник*, *опеньок*, *чорногуз* характеризуються живою внутрішньою формою, яка усвідомлюється мовцями як ідея, причина того, що новий об'єкт одержав саме таку образну назву. У мові немало слів, у яких одна образна основа асоціюється з кількома значеннями, сформованими на базі різних ознак. Наприклад, *підніжка*: 1) пристрій у вигляді сідців для входу в автомашину, вагон;

2) спеціальний пристрій, натискаючи на який, надають руху верстату;
3) розм. удар ногою по нозі іншого або підставляння ноги під ногу людині, щоб повалити, збити її; перен. перешкода в якійсь справі [3, VI, 462].

Крім живої, виділяють і так звану мертву внутрішню форму слова, якщо неможливо виділити семантичну ознаку номінації на сучасному етапі розвитку мови (наприклад, компонент *бе* - (рос. белый) у слові рос. береза, компонент *ол* - (рос. желтый) у словах рос. ольха, олово, золотой [4, 27]). Лексеми типу *чорниця*, *жовток*, *підсніжник* тощо, віднесені О.Й.Бліновою до другого рівня образності, хоч і характеризуються наявністю живої внутрішньої форми, яка усвідомлюється сучасним мовним досвідом, можна вважати образними, але експресивно нейтральними. Отже, внутрішня форма слова може виступати показником образності, сприяти розумінню значень окремих лексем, проте ознакою експресивності виступає не завжди. Про це свідчать приклади, коли визначити внутрішню форму окремих лексем на синхронному рівні неможливо, однак їх належність до експресивного фонду мови не викликає сумніву, наприклад: *базікати*, *барахло*, *бузувір*, *вахлак* (*вахлай*), *гольтіпака*, *дженджик*, *ескулап*, *йолоп*, *каналія*, *карга*, *лакиза* (*лакуза*), *луципер*, *марудний*, *мацапура*, *мастак*, *наволоч*, *нашкварювати*, *піжити*, *навіжений*, *нікчемний*, *ошелешений*, *очманілий*, *оглашений*, *пройдоха*, *паскудний*, *пришелепкуватий*, *піжон*, *паршивий*, *приндитися*, *паякати*, *роззява*, *стьобати*, *суціга* (*сутяга*), *спесивий*, *тюжити*, *таскати*, *турити*, *фіфа*, *харпак*, *харциз*, *чвалати*, *шкет*, *шельма*, *шерпа*, *шарлатан*, *шкапа* тощо. Не знаючи внутрішньої форми згаданих експресивів, все ж можемо визначити їх значення. У випадках, коли внутрішня форма як один із критеріїв образності і як семантична ознака породжує емотивну оцінку, необхідно говорити про образні експресиви: *пустодзвін*, *пустобрех*, *пустомолка*, *пустомолот*, *дармоїд*, *лиходій*, *дурисвіт*, *крутихвістка*, *варивода*, *шкуродер*, *душогуб*, *горлопан*, *дурносміх*.

Внутрішня форма часто розглядається у плані семантичної мотивованості лексичних одиниць. Мотивованість слова визначається у зв'язку з іншими одиницями лексичної системи, а також на основі різних внутрішніх чи зовнішніх зв'язків між ними (подібності, суміжності тощо). Це передусім структурно-семантичні можливості слова, на основі яких усвідомлюється "раціональність" зв'язків значення і звучання, плану змісту і плану вираження.

У сучасній лінгвістичній літературі виділено два основні типи мотивованості значення слова з урахуванням способу мотивації: 1) відносну і 2) абсолютну мотивованість. До першої зараховують лексеми типу *вередун* (зв'язок зі словами *вереда*, *вередуха*, *вередливий*, *вередувати*; *капризун*); *височенний* (зв'язок зі словами *високий*, *здоровенний*); *бундючитися* (зв'язок зі словами *бундючний*, *пиндючитися*). Сюди належать і лексико-семантичні варіанти слів: *півень*

– про задержувату й запальну людину (зв'язок з *півень* ‘птах’); *товкач*
– про нерозумну людину (зв'язок з *товкач* ‘дерево’).

До слів з абсолютною мотивованістю відносять звуконаслідування, які співвідносяться з явищами живої і неживої природи: 1) криками тварин, птахів – *мур-мур, гав-гав, му-му, ках-ках, ку-ку-рі-ку, тьох-тьох*; 2) шумовими явищами, створюваними предметами дійсності – *гу-у-у, бах, бух, тік-так, шу-шу*. Слова, віднесені до обох типів мотивації, або пов'язані з іншими, які виконують функцію мотивуючих (перший тип), або мотивація ґрунтується на основі співвіднесення лексеми з екстралінгвістичними явищами (другий тип). В обох випадках простежується зв'язок між планом змісту і планом вираження лексичної одиниці.

З урахуванням засобів мотивації виділяються: словотвірна (лексична і структурна), семантична і фонетична мотивації. Отже, виявлення зв'язків (співвідношень) відбувається або шляхом добору однокорених слів (*репетуха – репетувати*) – лексична мотивованість; або на основі виявлення однакових формантів (добір одноструктурних лексичних одиниць, наприклад, *репетуха – вередуха*) – структурна мотивація, або виступає наслідком метафоричних перенесень (*єхидна* – про лиху, злу, хитру, лукаву, в'їдливу людину (мотиватор – *єхидна* ‘тварина’)) – семантична мотивованість. Від звуконаслідувань утворюються похідні лексеми типу *нявкати, гавкати, каркати, кукурікати, хрюкати* тощо, які вже слід відносити не до абсолютного (на основі способу) типу мотивації, а до відносного, оскільки вони уже мають свої мотивуючі слова (*няв, гав* тощо) і характеризуються фонетичною мотивацією. Внутрішня форма може знаходити своє матеріальне втілення при словотвірній і фонетичній мотиваціях.

Розрізняють мотивацію повну і часткову. Перша властива усім словам з семантичним типом мотивації, і повна, і часткова характерні для слів, віднесених до словотвірного типу: *єхидність* (лексична + структурна) – повна мотивація; будь-яка з них (*мудрагель* – лексична чи *хвойда* – структурна) – часткова. Серед експресивів переважає, безперечно, повна мотивація словотвірного типу: *бородач, добряк, гордун, пияк, горлай, белькотун; безголовий, шкурницький; шапкувати, пробасити* тощо. Отже, для мотивованості характерні зв'язки і співвідношення між кількома словами, при виявленні внутрішньої форми слова важливо виявити ідею, причину, образ, ознаку, покладену в основу називання і матеріально реалізовану засобами мотивації.

Серед експресивів виділяються лексеми, в яких досить легко простежується внутрішня форма, втілена у твірну похідну основу, хоч сама мотивуюча ознака відсутня. Т.В.Матвєєва назвала її “парадоксальною” внутрішньою формою, наприклад, рос. диал. *присарафанить* – міцно прибити, пришити [5, 119].

Функцію мотиваторів експресивних лексем можуть виконувати як нейтральні, так і експресивні слова. Порівн.: *бородач* (борода), *товстун*

(товстий), *сплюха* (спати) і *харпацтво* (харпак), *миршавка* (миршавий), *белькотун* (белькотати). Експресивів з нейтральними мотиваторами у мові значно більше.

Експресивність мотивованих лексичних одиниць може базуватися на основі образності, сприйматися як наслідок прихованого порівняння, ідея якого закладена в мотиваторі: “Прикипіли ноги до постаменту, хліб у торбі *закам’янів*” (Л.Костенко) – став твердим, схожим на камінь; “Він (солдат) раптом усім своїм змерзлим тілом, кожною клітинкою відчув, як тиша вливається в нього, сповнює його зверху донизу – од волосся... до кінчиків п’ят, що *дубеніли* в твердих і лунких кирзових чоботях” (Є.Гуцало) – втрачали чутливість, рухливість, ставали твердими, як дуб; “...в кутку сидів шматник Йоська і *жлуктив* пиво” (В.Шевчук) – пив з жадністю, багато, ніби виливав у бочку (жлукто); “Добре ж ти його (поліцая) *відбрила*. Ще йому й “підженитись” забаглось, холуєві!..” (О.Гончар) – відповіла різко, гострими, як бритва, словами.

В окремих випадках асоціативні зв’язки мотивуючого слова з мотивованим стають базою для переносних уживань. Так, дієслово *чубитися* поза контекстом мотивується іменником *чуб*: битися, хапаючи один одного за чуба. На основі асоціативних зв’язків, які простежуються між лексемами *чубитися* – *битися* – *сваритися* – *не мирити*, експресив *чубитися* розвиває похідні значення і вільно заміняє нейтральні одиниці, змушуючи кожного разу подумки звертатися до первинного прямого значення, підтримуваного мотиватором “чуб”: “Гнів у Марка вже почав процахати, і в цій історії він зараз уже бачив і смішне. Ви сусідили колись, і ваші батьки сусідили. Чого на віку не буває: *почубились*, але одразу й помирилися” (М.Стельмах), а також відоме прислів’я: Доки не поберуться – любляться, а поберуться – *чубляться*. Експресив *викрутень* мотивується переносним значенням дієслова *викручуватися* (виходити зі скрутного становища, вигадуючи що-небудь, хитруючи). Отже, *викрутень* – той, хто викручується, хитрує: “- Ти (Василино) зовсім обезглузділа, чи як? За такого *викрутня* йти?” (М.Стельмах).

Лексичний мотиватор може безпосередньо не пояснювати похідного значення, на перший погляд сприйматися як несуттєвий фактор метафоричної номінації, однак він виступає актуалізатором образності і бере участь в експресивізації нейтрального слова шляхом семантичного зближення його з експресивним значенням. Наприклад, дієслово *пороти* (робити розріз на тілі; розтинати) виступає мотиватором до нейтрального іменника *випороток* (недоношене маля тварини, яке виймають з тіла убитої або загиблої матері), семантично зближується з *недоносок* (дитина, що передчасно народилася, недоношена дитина) і переносним експресивним значенням – про нікчемну, негідну, нерозумну людину: “- От ходім до хати, я тобі й розповім про цього *випортка* (Кундрика), що тільки й знає – лічити чужі гроші і гріхи” (М.Стельмах).

Слово-мотиватор пов’язується з мотивованим не стільки спільними семами, скільки узуальними асоціативними зв’язками. Це ілюструють і

приклади оказіонального слововживання: “ – Глум, стусани, мордобій – всього було, - при нагоді довіряється дівчорі наш комнезамівець. – Вродився людиною, а жити випало бидлом... Не раз своєю кров’ю вмивався. Не раз ночами звіриною вив від образи. А тоді ще дивуються, чого воно так: був Мина як Мина – і раптом *зцапів* чоловік!.. *Зцапіти, зсатаніти* йому недовго...” (О.Гончар); “ – Ні, ні, ні! – схопилася Тоня і, притискаючи листа рукою до грудей, майнула від товариства...- Бач, уже *викуклюється*. Гей, дівко! – Що ти все *гійкаєш* на неї, - захистив батько свою улюбленичку” (О.Гончар); “Він (Кундрик) же, *вибрудок*, одразу трьом жінкам голову морочить, а тепер на четверту, чи на її воли, накинув більма” (М.Стельмах); “Страхається бабуся, згадуючи, що тепер в селі; так і є: розпились і *розсобачились*” (В.Барка). В останньому прикладі спостерігається десемантизація лексичного мотиватора *собака*, який, подібно до прикметника *собачий*, передає частіше загальну негативну оцінку, в окремих випадках актуалізуючи єдину сему – “дуже” (“вкрай”, “надзвичайно”): *собача* вірність (відданість)=надзвичайна вірність, *собаче* життя=дуже тяжке, *собача* смерть=надзвичайно ганебна, *собачий* голод=надзвичайно сильний, *собачий* холод=дуже великий тощо.

Образний компонент у семантиці експресивного слова органічно пов’язаний з позамовною дійсністю, зі сферою функціонування слова в умовах, що забезпечують адекватне його сприймання тільки через призму національно-культурних фонових знань. Відповідно відсутність знань національно-культурного фону слова унеможливорює його адекватне сприйняття інокультурним носієм [6, 113]. Недостатність національно-культурних фонових знань, які визначають семантику образних лексем, приводить до спотворення тексту при перекладі. Так, у романі А.Хейлі “Аеропорт” є національний англійський вислів *Blue Room* (“голуба кімната”), який асоціативно пов’язаний з Голубою кімнатою у Білому домі, де президент зустрічається з найближчими друзями. Цей вислів було перекладено російською мовою як “вытрезвитель” [6, 113]. Не можна вважати нормативними і вислови типу “родзинка програми”, “дах поїхав”, які є штучними кальками з російської.

При перекладах важливо враховувати наявність неоднакових переносних значень у різних мовах або в діалектах однієї національної мови. Так, маючи спільний денотативний компонент, українське *ворона* і японське *карасу* (=ворона) розвивають неоднакові метафоричні значення: 1) ворона – перен. Про неуважну людину; гава, роззява; 2) карасу – перен.: а) про балакучу людину; балакун, базіка; б) про неспритну, невправну, незграбну людину; в) про підлу людину [7, 116].

В.М.Телія звернула увагу на явні розбіжності між символічними значеннями ряду зооморфізмів російської і в’єтнамської мов, навівши як ілюстрацію матеріал О.С.Мамонтова, який досліджував проблеми сприйняття і розуміння тексту в аспекті психолінгвістики. Наведені

приклади цікаві і для зіставлення з українською мовою, її системою зоохарактеристик особи. Так, у в'єтнамському узусі *свиня* – символ дурості, глупоти; *медвідь* – нахабності; *осел* – терпіння; *собака* – символ бруду; *мавпа* – відлюдкуватості; *курка* – працелюбства; *слон* – сили [8, 108]. В українській мові виділяються групи зооморфізмів та ботаморфізмів, які виступають символами людських якостей, відтворюють систему цінностей, традицій і звичаїв, які характеризуються національно-культурною специфікою. Так, символами краси, вроди виступають ботаморфізми – *калина*, *рута*, *рута-м'ята*, *тополя*, *верба*, *явір* тощо. Фольклорні конотації та позитивна емотивна оцінка властиві українським символам, які входять до семантичного поля “птахи” – *соловейко*, *журавлі*, *лелеки*, *соколи*, *орли*, *лебеді*, *жайворонки*, *зозуля*, *горлиця* тощо [9, 202]. Представники тваринного світу в українському узусі мають досить широкий асоціативний діапазон і в основному виступають носіями пейоративної оцінки людських якостей: *лев* – про хоробру, сильну і агресивну, злу людину; *свиня* – про невдячну, невиховану, неохайну людину; *півень* – про задиристу, хвалькувату, галасливу людину; *корова* – про товсту, неповоротку, нерозумну людину; *ведмідь* – про клишоногу, неповоротку, товсту людину; *слон* – про велику, неповоротку, спокійну людину тощо. Крім цього, слід зазначити, що в національно-мовній свідомості українців зоонім *собака* (перен.) – це не лише погана, зла, жорстока, недобррозичлива особа, а й вірна, віддана людина, хороший товариш (порівн.: *як вірна собака*; *собача вірність* (*відданість*); *собачі очі*, *що виражають відданість*, *покірність* тощо). “Собачі очі” в українському національно-образному узусі не лише віддано дивляться, а й благають, дякують тощо: “Свириде Яковлевичу, а ти ж нікому?.. – благає віддано *собачими очима*” (М.Стельмах), “Отець Миколай підіймає епітрахиль, суворо дивиться на Василенка, а той віддано *собачими очима* дякує за сповідь” (М.Стельмах). Однак ці загальновідомі у слов'янському мовному світі позитивні характеристики зооморфізму *собака* не знайшли свого мовного вираження, наприклад, у російській мові, де цей зоонім також є символом вірності, дружби і відданості (див. про це: [10, 22]).

Ознака, яка покладена в основу метафоричного переносу, як правило, є другорядною, несуттєвою в основному, прямому значенні зооморфізму, вона не завжди згадується у словникових дефініціях. Д.М.Шмельов навів тлумачення прямих і переносних значень слів (рос. лиса, ворона, осел) зазначивши, що у дефініціях їх основних значень немає навіть натяку на ті ознаки, які використані для характеристики людини [11, 28]. Однак поширити згаданий висновок на абсолютно всі дефініції зооморфізмів, очевидно, не можна, про що свідчать і статті Словника української мови. Наприклад, зоонім *ведмідь* тлумачиться як “великий хижий ссавець з *незграбним* масивним тілом, укритим густою шерстю” і перен. – про *незграбну*, неповоротку людину, де чітко визначена спільна ознака – “*незграбний*”; спільні семи простежуються і

в інших дефініціях: *бабак* – великий гризун, товстий і незграбний... і перен. – про неповоротку, ледачу людину; *заєць* – невеликий *полохливий* звірок..., однак поширене у мовленні переносне значення як самостійне (про боязку людину) у словнику чомусь не зафіксовано. Зоонім подано лише у складі порівняння, хоч досить звичним і частовживаним є прислів'я, яке використовується у зв'язку з характеристикою саме боязкої особи: *полохливий* заєць і пенька боїться, а також псевдопорівняння – сміливий, як заєць та численні порівняльні звороти: “Сьогодні ви, Омеляне Олельковичу, як заєць, боїтесь кожного шелесту, а завтра – ви один із керівників українського уряду, господар ланів широкополюх, владар життя” (М.Стельмах); “Причаївся б (Мирон), мов заєць під грудкою, і дивився б, як люди наділи беруть” (М.Стельмах). Спільність у дефініціях прямих значень і образних вживань простежується також у лексемах *слон*, *горобець* (на основі ознак за розміром), *теля* (за віком), *їжак* (на основі дотикових асоціацій) тощо. Хоч, безперечно, у більшості тлумачень прямих значень зоонімів відсутні будь-які вказівки на ті ознаки, які формують зооморфну метафору. Закріпленість саме таких ознак за відповідними словами, їх стійкість Д.М.Шмельов пов'язує з асоціаціями, які у багатьох випадках уже хоч і не сприймаються “живими”, зате вони “диктуються” семантикою слів [11, 29].

Асоціативні ознаки можуть підтримуватися семантикою кореневих морфем, втілених у спеціальні словотвірні мотивовані форми: *тетеріти* – раптово бентежитися, ніяковіти, розгублюватися; *отетеріти* – украй розгубитися, збентежитися від несподіванки, з переляку: “Ляля була вражена: такий знайомий голос! Де вона його чула? Приглянувшись, *отетеріла* від радісного подиву: перед нею стояла боса, розшаріла Веснянка” (О.Гончар), “І комісар, і командир з того дива *отетеріли...*” (М.Стельмах); *зав'юнити* – закрутити, завихрити: “*Зав'юнився* під ногами розсипчастий пісок берега” (О.Гончар), “Скільки сягав зір, *в'юнилися* в блакитній високості незліченні білі нитки, то плавно опускаючись, то знову підіймаючись у прозорих потоках повітря” (О.Гончар) – про бабине літо; *осатаніти* – до краю розізлитися, розлютитися; *прогавкати* – промовити, проказати що-небудь (про людину, яку зневажають); *прогавити* – пропустити кого-небудь, упустити щось, відволікаючись, через неухважність, нерозторопність.

Серед слів з образним компонентом виділимо лексеми: 1) з семантичною внутрішньослівною мотивацією, коли пряме значення мотивує метафоричне (вихор, холера, ведмідь, кисіль – про людину); 2) з міжслівною мотивацією, коли у ролі мотиватора виступає однокорінне слово (остовпіти – стовп, озвіріти – звір, скиснути – кислий, підбрехач – брехати). Віднесені до цієї групи слова мають прозору внутрішню форму.

До ознак, на основі яких відбуваються перенесення в іменних формах, належить зовнішня схожість (колір, розмір, форма, функція) та внутрішні властивості; у дієслівних формах – абстраговані

характеристики дій, процесів, станів.

Роль мотиваторів можуть виконувати: іменники (*газонути* – швидко йти чи їхати, пересуватися; *галушник* – той, хто любить галушки); прикметники (*тупак* – про тупу, розумово обмежену людину, *симпатяга*, *простачок*); дієслова (*бормотун*, *терebій*, *підлипайло*, *потякало*, *підлиза*); вигуки (*гейкати*, *гавкати* (=говорити), *гавкун*); фразеологічні одиниці (*вариво́да* – варити воду, *гаволов* – гав ловити); словосполучення різних типів (*дурносміх*, *кровопивець*, *головоріз*, *лизоблю́д*, *зірвиголова*); okazіональні новотвори-характеристики (“– А де він, дідько *слизькоязыкий?* – розгнівався Марко” (М.Стельмах), “Побачив академіка в купе, щосили замахав руками, удав навіть, ніби підстрибує і цілує шибку. *Шибколиз*” (П.Загребельний), “– Ага, доскакалась *гріхководниця?*” (І.Цюпа), “- Що за *хлюст? Вовчобілетник?* Чого примазався до чесних людей? – напустився він (Гаркуша) на хлопця” (О.Гончар), “*Окульбабчила* якась аристократична вулична чи бісова попадянка нашого Кульбабенка” (М.Стельмах).

Образний компонент у семантиці експресивного слова може домінувати, виходити на перший план, актуалізуючись у певних контекстах, а може залишатися нереалізованим, нерозкритим, прихованим. Сприйняття експресивних лексичних одиниць з живою емотивно-оцінною внутрішньою формою проходить через призму культурно-національного світобачення. Внутрішня форма як семантичний компонент значення експресивного слова завжди орієнтована на “свого” реципієнта, має історичну і національно-культурну зумовленість.

Таким чином, семантика лексичної одиниці, яка поєднує семи як об’єктивного, так і суб’єктивного характеру, може розглядатися через призму внутрішньої форми чи так званої семантичної мотивованості. Специфічність внутрішньої форми та її емотивно-оцінний зміст виступають показниками лексичної експресивності, одним із засобів її вираження.

Література

1. Потебня А.А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993.
2. Русанівський В.М. Вчення О.О.Потебні про внутрішню форму слова //Творча спадщина О.О.Потебні й сучасні філологічні науки. – Харків, 1985.
3. Словник української мови: В 11-ти томах. – К., 1970-1980. - Т.10.
4. Блинова О.И. Явление мотивации слова (лексикологический аспект). – Томск, 1984.
5. Матвеева Т.В. Парадоксальная внутренняя форма как средство экспрессивности //Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Вып. VIII. – Новосибирск, 1979.
6. Томахин Г.Д. Лингвистические аспекты лингвострановедения // Вопросы языкознания. – 1986. – №6.
7. Фролова О.П. Эмоционально-оценочные существительные в

лексике и фразеологии японского языка // Экспрессивность лексики и фразеологии. – Новосибирск, 1983.

8. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986.

9. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К.: Наукова думка, 1987.

10. Склярєвская Г.Н. Языковая метафора в толковом словаре. – Ч.1. – М., 1988.

11. Шмелев Д.Н. Введение // Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982.

В.М.Топтун

Способи словотворення у зоонімії Чернігівщини

Більша частина зоонімів виникла внаслідок різних метафоричних зв'язків та переходів готових неззоонімічних лексем у зоонімікон народу.

Застереження про те, що до аналізу власних імен не можна підходити з тими ж критеріями, що і до аналізу апелювативних лексем, тобто виділяти у їх складі префікс, корінь, суфікс, закінчення, підлягає сумніву, тому що зооніми, як інші загальні позначення, належать до спеціальної лексики. Істинне уявлення про структуру оніма, про реальний механізм його породження може бути досягнуто тільки у тому випадку, якщо будуть простежені всі його компоненти, у тому числі і змістова частина.

О.В.Суперанська справедливо зауважує, говорячи про топоніми: “... ми повинні дати тлумачення тому слову, яке виділяємо в основі топоніма, і показати зв'язок цього слова з об'єктом, який іменується [1, 115]. Таким смисловим компонентом будь-якого зооніма є зоооснова, за допомогою якої можна визначити шлях від первинного слова до зооніма. Як і інші класи поміна ргоргіа, зооніми також мають свій набір типових основ, або коренів, як їх називає Н.В.Подольська, які, “поєднуючись один з одним, складаючи багаточисленні комбінації, і створювали всю різноманітність лексем” [2, 151].

Вивчення реально діючих способів номінації припускає вичленення таких основ і у кличках, причому як у зоонімах, які породжені словотворчою деривацією, так і у зоонімах, які виникли у результаті лексико-семантичних трансформацій. Як за характером, так і за об'ємом розрізняється набір зоооснов, які можна простежити у структурі зоонімів: одні характеризуються об'єктивністю значення ключових слів, тобто мають у собі вказівку на реальну ознаку тварини, інші - лиш загальним уявленням пов'язані з названою твариною (містять у своєму змісті випадкові або навіть хибні дані про неї), вибір третіх продиктований дією у сфері зоонімії всеможливих асоціацій та переходів.

Найбільш продуктивні зооснови

Серед усіх зоонімічних основ переважають найбільш продуктивні, які вказують на такі, наприклад, природні дані тварини, як колір (масть), на її внутрішні якості (повадки, норів), на час появи тварини на світ, хоч зоонімічні ряди можуть будуватися і на базі рідкісних або навіть випадкових основ.

Зібраний матеріал дозволяє виділити наступні семантичні групи зооснов.

Із лексики кольоропризначень у якості зооснов використовуються:

б'іл- / б'ел- / бил- (Б'ілка, Б'іл'ачок, Б'ела, Би'елун - всього 128 одиниць);

раб- / р'аб- (Р'абка, Р'абуша, Рабуха - 93);

с'ір- / с'іер- / с'ер- / сир- (С'іерий, С'еромаха, С'ірик, Сирко - 64);

чорн - / черн - / ч'ерн - / чирн - / чурн - (Чи'рнен'ка, Чурн'ава, Че'рніш, Ч'ернуха, Чорний - 108);

сиў- / с'іў- (Си'ўха, Сіва, С'іўка - 51);

жоўт- / жаўт- (Жоўта, Жоўток, Жаўтуха - 23);

крас- (Красна, Красол'а, Крас'ій - 19);

гн'ід- / гн'ед- / гнед - (Гн'едаш, Гн'ідко - 25);

риж- (Ріжи'к, Ри'жман'а, Ри'жул'а - 18);

с'ід- / сид- / с'ед- (С'едій, Сидко, С'ідан - 12);

поп'іл - (Поп'іл'аста, Поп'іл - 14);

син- / с'ін- (Сін'ка, С'ін'оглазка - 15),

золот- / злат- (Золотіста, Золот, Злата - 22),

бур- (Бур'онка, Бурка, Бур'ій - 9).

Із зоологічних лексем як зооснови найчастіше використовуються:

миш- / м'іш - (Ми'шко, Ми'шук, М'ішан'а - 14),

ласт'іўк - (Ласт'іўка, Ластуха, Ластун'а - 16),

лас - (Ласка, Ласуха, П'ідласа - 21),

гус (к)- (Гуска, Гус'ко, Гусар - 23),

медв'ід- (Ме'дв'ід', Ме'дведик, Ме'дведка - 16),

цап - (Цапко, Цапуха, Цапук - 18),

коз - (Козка, Козун'а, Козул'а, Коз'ко - 25),

воўк - (Воўк, Воўкогон, Воўчок, Воўчіха - 20),

орел - (Орлик, Орлиц'а, Орлуха - 9),

солоў - (Солоўка, Соловей, Соловушка - 10),

риб - (Рибка, Рібун'а, Рібчик - 9),

ворон - (Ворон'ко, Вороній, Вороніха - 17).

Із лексики флори як типові можна виділити наступні зооснови:

берез - (Б'ер'озка, Бе'ре'зун, Бе'реза - 17),

роз - /руж- (Роза, Розал'а, Ружа, Роз'ій - 21),

кв'ітк - / цв'іт- (Кв'ітка, Цв'еток, Цв'іта, Кв'ітун'а, Цв'етка - 43),

малин - (Малінка, Мал'іноўка, Малина - 10),

п'іон - (П'іон'іа, П'іон, П'івонка - 11).

Із позначень покриву тварини (шерсть, оперення) як зооснови використовуються:

пух- (Пушók, Пушінка, Пушкó, Пушіна - 12),

кучер - (Куче"р'áва, Кучер'а, Кúче"р, Куч'їрко - 18),

кудл- / кудр - (Кудлáй, Кудр'áва, Кудлáтко - 14),

чуб - (Чубáта, Чубáрочка, Чубр'ій, Чубат'ій - 23),

лис- (Ліска, Лис'кó, Ліса, Лисún - 18).

Із позначень анатомічної структури тварини зоосновами виступають:

рог- / рож (Ро'гúл'а, Рóжка, Рогáч, Одрнор'їг - 24);

хв'іст- (Бе"зхвóста, Хво"стúн'а, Хво"стунéц' - 12);

вух- / вуш - (Вухáч, Вухáй, Бе"зúшко - 14);

голов- (Головáч, Голоўкó, Головáн' - 10);

горб- (Горбúн, Горбúл'а, Горбóк, Горбонóса - 12).

Серед інших апеллятивних лексем, які залучалися як зооснови - позначення зіркового неба:

з'їрк- / зв'їзд- / зор'к- (З'їрка, Зв'їздáр, Зóр'ка, Зор'ій, Зв'óздочка, Зор'áна - 36).

Із лексики просторово - часової семантики основами зоонімів виступають:

веч'їр- (вечер - (Ве"чér'а, Ве"ч'їрка, Вечóра - 10);

серед- (Се"рédка, Се"рédко, Се"ре"дúл'а - 11).

Слід зазначити, що з усіх днів тижня середа має найширші словотворчі можливості. Це й підтверджує зібраний нами матеріал.

Як зооснови використовуються, звичайно, і багато інших різних лексем, але останні не володіють у досліджуваній сфері широкими словотворчими можливостями. Наприклад:

топол'- (Топól'а, Топól'ка);

мор - (Мор'ák, Мор'áчка);

вишн - (Вішн'а, Вишнéва);

сиз- / сез - (Сізий, Се"зán);

сой (к)- (Сóйка, Сóйа);

пав - (Пáва, Паўл'їна);

йагод- (Йáг'ідка, Йáгода).

йалин- (Йаліна, Йалінка);

лимон- (Лімон, Ли"мóнка).

Звичайно ж, наведені групи далеко не вичерпують всього обсягу зооснов, які можна вичленити у складі кличок.

Потрібно відзначити, що укласти абсолютно повний список таких основ взагалі неможливо: число кличок, побудованих за цією моделлю, зростає скрізь.

Семантична деривація як спосіб номінації у зоонімії

Позначення нових реалій, які вже є одиницями - один з традиційних

видів номінації в українській мові. В основі семантичної деривації, як відомо, лежать різноманітні метафоричні зв'язки, які встановлюються між ознаками у предметах і явищах об'єктивного світу. І у системі номінативних ресурсів української зоонімії важливе місце займають різні види лексико-семантичних трансформацій.

Тут широко використовуються багато результатів семантичних переосмислень апелятивів (метафоризація) і переходів у зоонімії інших власних імен (трансонімізація).

У досліджуваній галузі спостерігається велика різноманітність кличок, у виникненні яких вирішальну роль зіграли різного роду асоціації. Важливо відзначити, що використання асоціацій у процесі зоонімічної номінації у багатьох випадках є усвідомленим, у значній мірі стійким і передбачуваним соціальним досвідом.

Кожний окремий випадок такого переходу потрібно оцінювати з погляду його доцільності. У народній зоонімії перевага віддається усвідомленим, закріпленим громадською практикою метафорам. Проведені спостереження переконують нас у тому, що майже 70 % наявних у нашій картотеці кличок метафоричного походження скрізь отримують однакову або подібну інтерпретацію. Наприклад, клички [Сн' іжінка], [Ле"б' ідка], [Крэйда], [Ромашка] на території Чернігівщини використовуються для індивідуальних позначень тварин звичайно білої масті; [Н' ічка], [Ціган], [Галка] - для позначення тварин чорної масті і т.д.

Звичайно, цей перелік кличок, які виникли на базі метафори, не повний. Такі приклади відомі не лише у групі зоонімів, що позначають колір (масть) тварини. Вони використовуються і у багатьох інших зоонімічних рядах: у групі кличок, що означають просторово - часові параметри [Зи"ма], [Субота], [Майа], [Апр' ел']; у групі кличок, які відзначають особливості зросту тварини [Си"нічка], [Ци"клóp], [Муха], [Ге"ракл], у групі кличок, які відображають поведінку (норов) тварини [Т' ігр], [Огón'], [Віхор] і т.д.

У місцевій зоонімії закріпились цілі групи метафоричних вживань, які складають більшу частину загальної кількості усіх кличок домашніх тварин. Подібне можна спостерігати і в зооніміконах більшості слов'ян. Наприклад, А.А.Смирнов, який досліджував зоонімію Горьківської (Нижегородської) області, відзначає, що "більша частина аналізованих зоонімів утворена лексико - семантичним способом" [3, 301], і наводить при цьому приклади типу [Волк], [Машка], [Сорóка].

Процеси конкретизації проходять у мові постійно. Найглобальніший з них - перетворення загальних назв у власні. Спочатку людина повинна була усвідомити необхідність узагальнення, а потім, на новому витку пізнання, вона повернулася до проблем розрізнення і називання предметів одного класу. Відповідно, власні назви за самою логікою розвитку мови повинні бути вторинними.

У нашій картотеці зоонімів наявні численні приклади

індивідуально-оказіальних метафор. Суттєвим фактором, який впливає на процес метафоризації, виступає експресивність. Саме тяжінням до експресії можна пояснити виникнення таких наприклад, кличок, як [Оке"ан], [Мáрс], [Вáза], [Ле"гéнда], [Магнáт], [Изумрúд].

Майже всі зоонімічні переосмислення вкладаються у рамки метафори і метонімії. Як фігуральний засіб індивідуального позначення тварини уже існуючим ім'ям більше зв'язків у зооніміконі досліджуваної території має модель зоонімічної метонімії "асоціація за схожістю". Усвідомлювані зв'язки на основі схожості, по суті, завжди метонімічні, оскільки метафора у сфері зоонімії переслідує мету назви тварини за її видовими та іншими ознаками, оперуючи при цьому фізичними або функціональними властивостями тварини.

Афіксальні способи номінації у зооніміці

Велика кількість досліджуваного матеріалу становить цілий комплекс словотворчо мотивованих одиниць, які за своїми структурними даними відповідають апелятивам. Ю.С.Азарх зауважує, що "після того, як ономастичний словотворчий тип сформувався, деривативи у системі загальних та власних імен утворюються вже незалежно один від одного при омонімії у них словотворчого афікса" [4, 12].

Суфіксація як спосіб утворення зоонімів

Суфіксальний спосіб зручний, тому що він дозволяв за однією ознакою утворити декілька кличок, за допомогою яких можуть іменуватися різні тварини [5, 247]. Переважна більшість афіксальних зоонімів досліджуваної зони утворена саме за моделлю суфіксації. Як підтвердження про широко розгалужену зоонімічну суфіксацію у зооніміці Чернігівщини наводимо наступний список зооформантів: - к(а), - ок, - ик (-ік), - ушк (а), - ан' (а), - ух(а), - иш, - ул' (а), - ач, - анк (а) та ін. - всього 47. Приклади, які зафіксовані у нашій картотеці: [Зóйка], [М' íлок], [Чíйжик], [Че"рнúшка], [Розáн' а], [Б' íлúха], [Малíш], [Р' абúл' а], [Хропáч], [Б' íланка] та ін. Відзначаючи словотворчу особливість кличок тварин с.Довге (Іршавський р-н, Закарпатська обл.), В.В.Німчук виділив зоонімічні деривати з такими, зокрема, суфіксами, як: -ет(а) (Б' íлета, В' íне́та, Синéта), - уш (а) (Попру́ша, Б' íлу́ша), -еш (а) (Мурéша, Ваклéша), - ан' (а) (Ухáн' а, Сивáн' а), - ош (а) (Сапкóша, Л' убóша), - к (о) (Б' íлкó, Таркó') та інші [6, 189-190].

У північноукраїнському зооніміконі масового характеру набули моделі із суфіксом - к (а) (вживаються переважно для позначення жіночих осіб тварин).

За моделлю "основа іменника + суфікс - к (а)" утворені наступні зооніми: [Мáшка], [Хмáрка], [Траўка], [Л' íмóнка], [Галúбка], [Р' íбка] - всього 192.

За моделлю "основа прикметника + суфікс - к (а)" у досліджуваному ареалі утворені такі, зокрема, зооніми: [Л' úтка], [Р' áбка], [Зе"лénка],

[Ве^нсёлка] - 97.

Широке розповсюдження на досліджуваній території отримали зооніми з суфіксом - ун' (а). Тут широко використовуються, зокрема, такі моделі:

- основа прикметника + суфікс - ун' (а): [Криву́н' а], [Раду́н' а], [Л'убу́н' а], [Красун' а] - 81;

- основа іменника + суфікс - ун' (а): [Бе^нре^нзу́н' а], [Рогу́н' а], [Сли^еву́н' а], [Ко^узун' а] - 63;

- основа дієслова + суфікс-ун(а): [Ре^нву́н' а], [Балу́н' а], [Б'ігу́н' а] - 21.

Також до широко вживаних у досліджуваній зоонімії суфікс - ух (а). Тут використовуються такі ж моделі, як і в попередніх прикладах:

- основа іменника + суфікс - ух (а): [Орлу́ха], [Кв'іту́ха], [Го^улубу́ха] - 17,

- основа прикметника + суфікс - ух (а): [Б'ілу́ха], [Рижу́ха], [Добру́ха], [Жоўту́ха] - 28,

- основа дієслова + суфікс - ух (а): [Мазу́ха], [Спл'у́ха], [Ве^нзу́ха] - 14.

Інші моделі суфіксації, які простежуються на території Чернігівщини:

- основа іменника, прикметника + суфікс - ан' (-а): [Ружа́на], [Біла́н' а], [Сн'іжа́н' а] - 15;

- основа іменника, прикметника, дієслова + суфікс - ул' (а): [Красу́л' а], [Рогу́л' а], [Ч'ерну́л' а], [Реву́л' а], [В'ету́л' а], [Храпу́л' а] - 23;

- основа іменника, прикметника + суфікс - ин' (-а): [Гуси́н' а], [Графи́н' а], [Жоўти́н' а] - 12.

Це найпоширеніші моделі суфіксації, які вживаються для позначення жіночих осіб тварин.

Що ж стосується кличок самців, то деяка частина із них (близько 20 %) є корелятивними словотворчими парами із однокореневими найменуваннями жіночих осіб тварин. Словотворча кореляція за ознакою статі, як і в апелятивних одиницях, у досліджуваній зоонімії здійснюється за допомогою зміни суфіксів, які розрізняються у парах за твердістю та м'якістю приголосних, позиційною зумовленістю варіантів голосних. Родоваріантні форми зоонімів спостерігаються на всій території обстеження, охоплюючи при цьому і всі види домашніх тварин.

Тут можна виділити такі форманти:

- ун: [Балу́н], [Ли^есу́н], [Бри^еку́н], [Р'абу́н], [Т'іху́н], [Кри^еку́н] - 31;

- к (о): [Ли^епк'о], [Журкó], [Шви^ед'кó], [Ли^ес'к'о], [Муркó], [Ми^ешкó] - 34;

- ок : [Дружо́к], [Жоўто́к], [Мли^ено́к], [Знато́к], [Рожо́к], [Жучо́к] - 24;

- ик (-ік): [Рижик], [Барс'ік], [Орлик], [Куб'ік], [Мал'чи^ек], [Р'абч'ік] - 18.

У рідкісних випадках зустрічаються суфікси:

- ач: [Вуха́ч], [Рога́ч];

- ук (-юк): [Мал'у́к], [Ми^ешу́к];

- ак (-як): [Гула́к], [Добр'а́к];

- аш: [Сива́ш], [Горда́ш].

Цікавим є те, що у кличках самців зустрічається і "жіночий" суфікс

- ух (а): (Пе^нтруха, Чорнуха).

Щоб уявити, наскільки розгалуженою є суфіксація в утворенні кличок самців тварин, наведемо декілька рядів відад'єктивних структур (клички за мастю):

- на базі прикметника кольору білий: [Б' ілко́], [Б' іла́ш], [Б' ілу́н], [Б' ілик], [Б' іло́к], [Б' іла́н], [Б' іле́ц'], [Б' іло́н], [Б' ілу́ха], [Б' іла́к] і т.д.,

- на базі прикметника кольору чорний: [Чорні́ш], [Чорно́к], [Чорну́ха], [Че^нрна́ш], [Чорну́к], [Че^нрна́к], [Че^нрне́ц'], [Ч' е^нрн' а́ўчи^к] і т.д.

Синтаксичний спосіб утворення зоонімів

Переважна кількість зоонімів Чернігівщини відрізняється простотою словотворчої структури і утворюється за тими ж моделями, які реалізуються у загальнонародній мові. Головні особливості досліджуваної зооніміки - влучність і простота, а також звучність вимови. Однак зафіксована невелика кількість індивідуальних позначень тварин, які складаються з двох і більше слів. Наприклад: (Че^нрво́на Ша́почка, Іва́н Іва́нович, Чо́рне У́шко, Са́н Са́нич, Голосі́сте Го́рле^нчко, Кри^еве́н' ка Ка́че^нчка) та деякі інші зверхслівні одиниці, які мають, як бачимо, дескриптивний характер. Такі імена використовуються, як правило, не у звертанні до тварини, а тільки в розмовах у близькому колі людей для розрізнення двох однойменних тварин . Але такі клички не складають регулярних моделей у досліджуваному регіоні. Більш типовими тут є компоненти типу (Чорнохво́ста, Р'абобо́ка, Б'ілоно́жка) та інші, які також зберігають елемент опису, хоч його реалізація, як бачимо, змінюється.

Вивчення активних способів номінації у досліджуваній зооніміці передбачало вичленення у кличках змістових компонентів зооснов, за допомогою яких і можна визначити шлях від вихідного слова до зооніма . У картотеці зоонімічних основ близько 60 % мають вказівку на реальні ознаки тварини - колір, форму і т. д, її внутрішні властивості.

Лексико-семантичний спосіб як засіб номінації у зооніміці Чернігівщини виявився найбільш продуктивним і поширеним . Використання асоціацій у процесі зоонімічної номінації у багатьох випадках є усвідомленим (більша частина наявних у нашій картотеці кличок метафоричного походження скрізь отримує однакову або подібну інтерпретацію).

Як і більшість номінативних одиниць зі статусом слова, зооніми володіють тими ж категоріями, які властиві словам мови взагалі і, таким чином, підлягають лінгвістичному вивченню.

Література:

1. Суперанська А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1985. – 176 с.
2. Подольська Н.В. Типовые восточнославянские топоосновы: Словообразовательный анализ. – М.: Наука, 1983. – 259 с.

3. Смирнов А.А. Из зоонимии Горьковской обл. // Ономастика Поволжья: Материалы 2-й Поволжской конфер. по ономастике – Горький, 1971. - 450 с.

4. Азарх Ю.С. О грамматических и лингвогеографических различиях имен нарицательных и собственных с омонимическими суффиксами // Ономастика и грамматика. – М., Наука, 1981. – С. 5 – 29.

5. Поротников П.Т. Из уральской зоонимии: Восточно-славянская ономастика. – М.; Наука, 1972. – С. 210 – 250.

6. Німчук В.В. Спостереження над словотвором іменника в говірці села Довге Іршавського р-ну (суфіксація) // Наукові записки Ужгородського держуніверситету. – Львів, Вид-во Львівського університету ім. І.Я.Франка, 1955. – Т. XIV. – С. 169 – 192.

Н.М.Торкут

**Категорія humanity як концептуально-змістове
ядро етико-виховного трактату
Томаса Еліота “Правитель” (1531)**

У літературі Англії доби Відродження надзвичайно велику роль відіграло риторичне начало, яке живилося за рахунок пошуків зв'язку між словами та речами (*res et verba*). У світлі цього навіть одне слово, таке, що може вважатися “ключовим” для епохи, виступає як концептуально вагоме для адекватного розуміння буттєвих стереотипів та світоглядних уявлень тогочасної особистості. Для дослідника воно стає ніби своєрідною призмою, крізь яку відбивається увесь онтологічний континуум доби. Одним з таких слів, яке може вважатися своєрідною “візитною карткою” епохи Ренесансу, є лексема “humanity”.

Навіть побіжний погляд, кинутий на твори доби, що напувалася стихією *humanity*, дозволяє побачити у розвиткові значень цього взаємодію традиційного і новаторського в контексті ренесансної культури, яка, наслідуючи античність, водночас прагнула вести з нею інтелектуально-духовну полеміку.

Різноманітна жанрова палітра англійської елизаветинської та поєлизаветинської літератури репрезентує чимало таких жанрів, в яких доволі чітко окреслюються головні засади категорії “humanity”. Найбільш очевидно це проступає у творах із, так би мовити, просвітницькими інтенціями – трактатах, памфлетах тощо. Цьому, вочевидь, сприяли формальні чинники, власне спроможність жанрового простору трактату та памфлету включати пропагування тих морально-етичних віянь, які несла з собою стихія “humanity”. В результаті ми спостерігаємо в англійському Ренесансі значний сплеск саме памфлетно-

трактатної літератури. Цей сплеск може бути названий безпрецедентним у порівнянні з розвоєм згаданих жанрів у наступні епохи.

Англійський ренесансний трактат, принаймні у кращих своїх зразках, що вийшли з-під пера Т.Еліота, Р.Ешема, Р.Хукера чи Ф.Бекона, акумулюючи гетерогенний духовний досвід попередніх культур, не тільки виконував суто просвітницьку місію, залучаючи власну націю до загальноєвропейського інтелектуального континууму, а й виступав своєрідним камертоном мисленнєвої стихії. Показовим у цьому сенсі є, зокрема, той факт, що ті чи інші філософські, етичні, естетичні концепції, викладені й аргументовані на сторінках трактатів, нерідко перетворювалися на інтелектуально-духовні рушії суспільно-політичного і культурного розвитку, демонструючи цим безпосередній вплив категорії *humanities* на розвій англійського суспільства.

Започаткував доволі потужну трактатну традицію на англійському ґрунті переклад “Енхірідіона” Еразма Ротердамського (1503), який лише англійською мовою зазнав протягом XVI століття шістьох перевидань. Репрезентуючи гуманістичне переосмислення традиційних уявлень про християнське благочестя, трактат великого нідерландського філософа заклав підвалини, на яких згодом постане потужний масив оновленої етики - від християнського гуманізму до реформаційної ідеології. Доволі показовим у цьому сенсі виявляється той факт, що зразу ж після появи еразмової “Настанови істинного християнина-воїна” (підзаголовок “Енхірідіону”), в Англії підіймається хвиля трактатів, просякнутих виховним пафосом. Педагогічна проблематика органічно поєднується з найрізноманітнішими політичними, релігійними, естетичними питаннями і у такий спосіб увиразнює сутність гуманістичної візії досконалої особистості та гармонійного устрою суспільного організму.

Причому, оскільки структура соціуму згідно з ренесансними уявленнями була суворо ієрархізованою (про що йтиметься далі), то такою досконалою особистістю, людиною, навченою в душі *humanities*, мав бути передусім правитель, на якого вже орієнтувалася решта членів суспільства. Один з лідерів гуманістичного руху в Англії сір Томас Еліот (1490?-1546), друг Мора, Еразма, Колета, створює цикл філософських трактатів, в яких декларує ідею залежності стану справ у будь-якій державі від моральних чеснот правителя. Хоч і створені за два з половиною десятиліття до початку елизаветинського періоду, трактати Еліота заслуговують на те, щоб саме з них розпочати загальний огляд цього шару літературної продукції. Річ у тім, що його “Правитель” є, по суті, першим англійським зразком жанру, адже, як відомо, трактат Едмунда Дадлі “Державне дерево” (“*The Tree of Commonwealth*”, 1509) зберігався лише у рукописах серед державних документів і був, відповідно, невідомий широкому загалові та не мав будь-якого впливу на громадську свідомість та культуру Англії XVI століття. Саме

“Правитель” закладає певні контури тієї жанрової моделі, що може бути названа елизаветинским трактатом.

У своїй “Книзі під назвою Правитель” (“Book Named the Governour”, 1531), присвяченій Генріху VIII, Еліот змальовує модель виховання ідеального монарха, який втілював би принцип політично-військової мудрості й, водночас, уособлював би благородство, шляхетність та вишуканість манер. Інструментом, що уможливило реалізацію такої програми, є, на думку Еліота, саме виховання, при чому виховання у суто гуманістичному (від “studia humanitatis” італійських неоплатоників) дусі. Трактат Еліота вибудовує загальну схему формування особистості майбутнього керівника держави, і культ гуманітарної освіти, що покликана передати безцінний інтелектуально-духовний досвід попередніх поколінь, посідає у цій схемі чільне місце.

З огляду на філософську спадщину італійського Ренесансу, для якого гуманізм став, за влучним виразом Л.М.Баткіна, “стилем життя й стилем мислення” [1], - погляди Т.Еліота не є чимось евристично-цікавим чи оригінальним. Уникаючи будь-яких посилань на своїх континентальних попередників, англійський гуманіст викладає широковідому за часів Відродження думку, що благородство обов’язково передбачає високий рівень освіченості та ерудиції. Вплив Леонардо Бруні та Колюччо Салютаті на сторінках “Правителя” виявляється найбільш відчутним. Ілюстрацією до цього спостереження можуть слугувати роздуми автора трактату над сутністю центрального поняття, що аналізується у цій статті, “людяності” (“humanity”), (англійські автори взагалі дещо розширили його трактовку порівняно з італійськими гуманістами [2]), проте людяності не у розумінні любові до людини, гуманності чи доброти, а сенсі “людськості”, тобто того абстрактного набору сутнісних якостей, рис, характеристик, що виокремлюють людину зі світу живих істот і ставлять на найвищий щабель ієрархії. Він наголошує на тому, що “humanity” складається з трьох основних (головних) чеснот (three principal virtues) - доброзичливості (“benevolence”), благочинства (“beneficence”) та широти поглядів (“liberality”) [3]. Останній компонент передбачає свободу власних міркувань, неупередженість, освіченість, толерантність щодо думки опонента. Т.Еліот, посилаючись на античні авторитети (Аристотеля й Ціцерона), зауважує, що ця “ліберальність”, по-перше, має бути орієнтована на здійснення високої мети, а не слугувати мізерним потребам, як-то досягненню багатства, високих посад, чи допомозі нікчемним людям. По-друге, вона не є рисою чи якістю, яка раз і назавжди дається людині на початку життєвого шляху: її необхідно постійно “набувати” в ході вивчення античних текстів, розвитку природних здібностей. Сам процес “набуття” ліберальності чи широти поглядів виключає будь-яке насильство, а його мотивація завжди має

бути духовною, далекою від користолюбства (“avarice”). Сукупність названих вище трьох чеснот складає основу поняття “humanity”, яке Еліот пропонує ототожнювати з такими людськими якостями, як “добрість” (“benignity”) або ж “вихованість” (“gentleness”). Отже, саме поняття “людяності-людськості” (“humanity”), природу якого прагне висвітлити й проаналізувати Т.Еліот, є абсолютно тотожним із тим концептом, що активно осмислювався у філософських штудіях італійських гуманістів XV століття, а саме широковідомим концептом “humanitas”. В добу Відродження відбувся по суті синтез *Платонового* розуміння цього поняття (сукупність певних природних якостей, що складають неподільну й цілісну сутність людської натури) та *Ціцеронові* інтерпретації (освіченість у науках та благородних мистецтвах, гуманітарна ерудиція), крім того значення античного слова humanitas збагатилося й власне ренесансними компонентами, як-то: “людяність”, високий культурний рівень, людинолюбство, “толерантність”, “духовність”[4]. Знайомство з текстом еліотового “Правителя” дає вагомі підстави вважати, що семантичні межі етимону “humanity” практично збігаються з такими у латинського слова “humanitas”. Показово, що К.Салютаті акцентував увагу на полісемантичності цієї лексеми й зауважував, що “humanitas” поєднує в собі “virtus” (доброчинство) й “doctrina” (освіченість), які, у свою чергу, теж виявляються полісемантами й включають такі позитивні якості, як “душевну покірність” (сумирність, лагідність, покірливість), “добррозичливість”, “вихованість” (сфера “virtus”) та універсальність знань, блискучі навички ораторства (сфера “doctrina”) [5]. Отже, і цілісна єдність смислових відтінків англійського слова “humanity”, яке до лексики сучасників, ймовірно, ввів саме Т.Еліот, і наявність на сторінках II книги “Правителя” очевидних ремінісценцій з трактату Леонардо Бруні “Вступ до науки про мораль”, який фактично писався як передмова до італійського перекладу “Нікомахової етики” Аристотеля (1421-1424) [6], дають підстави стверджувати, що ідеї громадянського гуманізму були добре відомі в Англії XVI століття.

Зміст I книги “Правителя” переконливо свідчить про те, що і в Англії “studia humanitatis” усвідомлюються як шлях до морального самоудосконалення особистості і як оптимальний засіб гармонізації суспільного життя. Отже, ці два імперативи формують загальну ідеологію трактату Еліота “Правитель”. Перший із них (потяг індивіда до досконалості) складає сутність ціннісних орієнтацій у сфері приватній: він “вибудовує” етико-педагогічний “кістяк” художнього полотна твору. Другий (потреба індивіда у комфортному соціальному оточенні) окреслює ідеальну перспективу розвитку зовнішніх (громадських та громадянських) проявів його активності. Саме цим обумовлена власне філософська тканина “Правителя”, який небезпідставно інколи

називають філософсько-політичним трактатом. Таке метафоричне зіставлення еліотового твору з живим організмом, що має кістяк і плоть, відбиває складну організацію жанрової структури твору, в якому неможливо однозначно визначити тематичну домінанту. Етико-педагогічні ідеї розвиваються автором на тлі загальнофілософської картини світобудови (universal order), а політична доктрина абсолютної покори монархові “визріває” як логічно-закономірний пагінець, для якого ієрархічний устрій всесвіту є корінням, котре забезпечує його міць.

Система політичних поглядів Т.Еліота, чітко й аргументовано викладена на сторінках “Правителя” й згодом дещо розвинена й конкретизована у наступних трактатах - “Знання, що ведуть людину до мудрості” (“Of the Knowledge Which Maketh a Wise Man”, 1533) та “Взірцеве правління” (“The Image of Governauce”, 1540), - представляє неабиякий інтерес. У нашому літературознавстві ще з радянських часів за Еліотом міцно закріпилася репутація “захисника репресивних заходів”, який, на відміну від свого друга Томаса Мора, однозначно негативно сприймав ідею рівності й відстоював принцип соціальної стратифікації (нерівності) як чинник, що гарантує стабільність суспільної організації [7]. Почасти таке розуміння політичного кредо Еліота відповідає дійсності, або ж принаймні у текстах його трактатів можна знайти чимало цитат, які ілюструють саме таку позицію. Втім, слід пам’ятати, що політичні уявлення автора “Правителя” є елементом цілісної й напрочуд логічної й стрункої системи, яка відбиває найсуттєвіші риси домінуючого стереотипу: риси, а відповідно, й ідеологічну детермінованість тюдорівської картини світу. Отже, Еліот вважає, що основою соціального порядку є ієрархічна організація світоустрою. Єдиною альтернативою розгалуженій системі, що базується на підпорядкуванні нижчого вищому (монарха - Богові, знаті - монархові, простолюдинів - знаті, слуг - господарям, дружин - чоловікам, дітей - батькам, бідних - багатим), може бути, за словами Еліота, тільки хаос, безладдя, жах [8]. Вбачаючи в ідеї загальної рівності загрозу самим основам божественної вертикалі, автор “Правителя” вважає рівність людей недоцільною й небезпечною примхою тих, хто керується не розумом, а почуттями. До категорії таких він відносить плебейську частину суспільства, якою, заради її ж блага, мають управляти представники знаті та інтелектуальної еліти. Ідеальною і природною формою правління вважається монархія, яка, по суті, повторює у своїй структурі соціального організму ієрархічність, що присутня у самій природі (exists in nature): проявом загального “підпорядкування” є “порядок” і у світі янголів, і у бджолиному вулику. Будь-яка спроба розірвати пута ієрархії ототожнюється Еліотом із замахом на загальний ланцюг буття (The Chain of being). І, звісно, проголошується богопротивним діянням. Ідея абсолютної покори монархові передбачає

як доцільність застосування репресивних заходів до тих, хто руйнує ієрархію суспільного організму.

Показово, що такі етико-політичні засади були у суспільній моралі Англії абсолютно домінуючими (виняток складає хіба що автор “Утопії” Томас Мор, котрий, не відмовляючись від стратифікаційного розподілу функцій між утопійцями, виступає поборником ідеї рівності й справедливості як гарантів загального благоденства та суспільного блага). Як підкреслює американський вчений Б.Джозеф, людина шекспірівської доби осмислювала природу суспільного блага виключно у термінах ієрархічного підпорядкування [9]. Всякий опір підлеглих – непокора, повстання, заколот – протягом всього правління тюдорівської династії оцінюється авторами трактатів та у суспільно-політичних документах доби як богопротивне діяння, злочин, гріх. Так, у виданій за часів Едварда VI книзі проповідей є розділ “Настанова щодо істинного порядку та покори правителям і магістратам” (“An Exhortation concerning Good Order and Obedience to Rulers & Magistrates”, 1547), де будь-яке невдоволення (*murmuring*), повстання (*rebellion*), бунт (*insurrection*) проголошуються неприпустимим неучтвом (*intolerable ignorance*), божевіллям (*madness*), гріховною вадою (*wickedness*) [10]. Найтяжчим з-поміж гріхів проголошує непокору й видатний діяч англійської Реформації Латімер у своїй “Проповіді віруючому” (*Sermon on the Lord’s Prayer*”, 1552). Невипадково на сторінках художніх творів усі посягання на цілісність вертикалі (зрада монархові, повстання проти законного правителя, непокора слуг господареві чи дітей батькам), як правило, супроводжуються природними катаклізмами (мотив бурі у драмах Шекспіра, шторм у поезії Джона Донна). Отже, категорія “humanity”, перебуваючи в смисловому полі проієрархічних імперативів тісно пов’язується із поняттями “освіченість”, “унормованість”, “нехаотичність”.

Ідеальною формою суспільної організації є, на думку Еліота, монархія, а “humanity” принца, що виховувався на кращих зразках класичної літератури, має слугувати гарантом суспільного блага, громадянського миру та економічного процвітання. Варто наголосити, що апологетикою монархічного строю Еліот закладає основи тюдорівської політичної філософії, практичним втіленням якої став тріумф англійського абсолютизму у 80-90 роки XVI століття. Живучість тези щодо суперіорності та переваг монархії над іншими формами правління вочевидь простежується у політичних трактатах елизаветинської доби. Так, наприклад, Чарльз Мербері у “Короткому дискурсі про королівську монархію як чинник суспільного блага” (“A Brief Discourse of Royal Monarchy as of the best Common Wealth”, 1581) зауважує, що навіть у порівнянні із владою аристократії, тобто колективним правлінням декількох шляхетних і освічених представників

суспільної еліти, абсолютна влада короля, який звітує лише перед Богом та власним сумлінням, є найдосконалішою й неперевершеною. Навіть один з найвидатніших противників елизаветинського абсолютизму єзуїт Парсон, який піддав нищівній критиці політичний режим тюдорівської монархії та духовну диктатуру англіканства, не відважується заперечувати перевагу монархічного ладу як такого. Водночас, він відстоює право на повалення монарха-тирана й передачу влади іншому законному престолонаслідникові.

Однак повернімося до трактату Т.Еліота “Правитель”, що вже самою назвою вказує і на об’єкт авторського осмислення, і на центральну точку, у якій сконцентровано інтелектуальну енергію обох мисленнєвих потоків - педагогічного й політичного. Думається, що педагогічна програма Еліота, який проголошує виховання “humanity” (гуманістичної “людяності”, толерантності й освіченості) провідним ціннісним орієнтиром індивідуума, адресована насамперед вінченосним особам. Влада монарха, що однозначно визнається проявом Божественного порядку й проголошується непорушною, священною й раціонально-оптимальною формою правління, сприятиме максимальному розвитку держави, якщо вінченосна особа буде залучена до “humanity studies”. У такий спосіб Т.Еліот, вочевидь, намагається пов’язати такі різноякісні сфери прояву людської індивідуальності, як мораль і політика, і, вдаючись до суто гуманістичної категорії “humanity”, змушує читача зробити самостійний інтелектуальний крок до усвідомлення залежності політики від моралі. Майже одночасно із флорентійським секретарем, Нікколо Макіавелі - автором трактату “Государ”, однойменного з еліотовим “Правителем” - англійський гуманіст Т.Еліот підіймає подібний шар проблем. Його утопічна програма певною мірою протистоїть максимама Макіавелі, та й взагалі можна припустити, що негативне ставлення англійського суспільства до макіавелізму, який ототожнювався з аморалізмом у царині політики, було значною мірою підготовлене самим етико-психологічним кліматом тюдорівського суспільства, і не в останню чергу загальним пафосом еліотового “Правителя”. Безперечно, трактат Еліота виступав одним з елементів, що продукували ідеї, які згодом й долучилися до формування громадських стереотипів.

Можливо, у такий спосіб англійський гуманіст сподівався вплинути на того, кому присвятив свій твір - на Генріха VIII. Як трагічний парадокс виглядає у такому світлі подальша історична реальність: через чотири роки за наказом деспотичного тирана Генріха VIII один з найближчих еліотових друзів Томас Мор буде страчений, а сам Еліот згодом у листі до Кромвеля змушений буде доводити, що його щирі стосунки з Мором ще не свідчать про неприязнь до короля й не стануть причиною непокори.

Отже, змістовий аналіз твору Т.Еліота дозволив розкрити ідейну концепцію, покладену автором в основу творчого задуму. Оптимальною формою, яка дозволила б ґрунтовно висвітлити власне бачення шляхів розв'язання суспільно-політичних проблем, виявився трактат. На той час англійська літературна традиція ще не виробила будь-яких жанрових канонів щодо трактату, хоч, безперечно, досвід “гуманістичного спілкування” та літературні твори Т.Мора й Еразма не могли не вплинути на манеру Еліота. Тож з-під його пера з'явилася ґрунтовна теоретична праця, жанр якої можна визначити як етико-політичний або філософсько-політичний трактат педагогічної орієнтації. Ця орієнтація реалізується шляхом презентації конкретних порад автора щодо того, які грецькі та латинські тексти варто читати у конкретному віці, на виховання яких чеснот орієнтовано той чи інший класичний твір, як навчати граматиці, і які види розваг сприяють розвиткові позитивних якостей і рис. Розповідь ведеться від першої особи, і автор таким чином репрезентується як носій істини, яку він прагне довести шляхом логічно викладеного ланцюжка сентенцій, дефініцій, пояснювальних розмірковувань, а також за допомогою частих посилань на авторитети античності, цитації та коментування висловів давньогрецьких та римських авторів.

Отже, наведені вище положення дають підстави провести тісну кореляцію між етико-філософським й політичним трактатами Т.Еліота та категорією *humanity*. І простежується це як на зовнішньому (об'єктивному) рівні (у структурі та цілях жанру трактату), так і на внутрішньому (суб'єктивному) рівні (у спрямованості творчих імперативів автора, ідейно-тематичному ядрі творів тощо). Історія побутування слова *humanity* в англійському Ренесансі дає можливість спостерігати у площині літератури просвітницької орієнтації (трактатно-памфлетної) активізацію відразу декількох значень цього слова, поєднаних між собою не тільки в єдиному полісемантичному комплексі, але й тим поліфункціональним навантаженням, яке воно мало в дану епоху. У цьому контексті рельєфно вимальовуються такі основні функції даної категорії, що виявляються на прикладі аналізу трактатної спадщини Т.Еліота:

- педагогічна орієнтація творів, прагнення культивувати морально-етичні чесноти, вдосконалювати “людськість”, виховати “людяність”, розвивати “*virtu*”;

- культивування освіченості, залучення до античної спадщини, пошук кращих зразків у минулому;

- прагнення до розміреного, організованого порядку (як у суспільстві, так і в душевній організації окремої особистості), бажання підпорядкувати хід справ єдиному закону, уникнути хаосу та безладдя.

Специфіка інтерпретації концепту *humanity* на сторінках трактату

Т.Еліота може слугувати аргументом на користь концепції відомого філолога О.О.Будагова, згідно з якою категоризація поняття *humanity*, що відбувалась у напрямку виділення в ньому двох основних значень “людство в антропологічному сенсі і людство у морально-етичному смислі” [11], розпочалася саме за часів Ренесансу. Перше значення програмує морально-етичний імператив автора (вдосконалити соціальний організм нації), а друге – орієнтацію на культивування у площині внутрішнього світу особистості “істинних” з точки зору письменника ціннісних уявлень.

Література:

1. Баткин Л.М. Итальянское Возрождение. Проблемы и люди. – М.: Рос. гос. гуманит. университет, 1995. – С.45-211.
2. Дет. див.: Будагов Р.А. История слов в истории общества. – М.: Просвещение, 1971. – 270с.
3. Elyot Th. The Book Named The Governour. – L.: J.M.Dent & Co., 1907. – P.147-161.
4. Детальніше про розуміння терміну “*humanitas*” в італійському гуманізмі див.: Брагина Л.М. Итальянский гуманизм: Этические учения XIV–XV в. – М., 1977 – С.102-103; Ревякина Н.В. Проблемы человека в итальянском гуманизме второй пол. XIV – первой пол. XV в. – М., 1977. – С.65; Баткин Л.М. Итальянские гуманисты: Стиль жизни и стиль мышления. – М., 1978. – С.6-7; Баткин Л.М. Итальянское Возрождение ... – С.48; Черняк И.Х. Термин *humanitas* у Марсилио Фичино // Культура эпохи Возрождения. – Л.: Наука, 1986. – С.89-94.
5. Детальніше про специфіку розуміння “*humanitas*” за часів Ренесансу див.: Баткин Л.М. Итальянское Возрождение ... – С.48.
6. Бруни Леонардо. Введение в науку о морали // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век). Под ред. Л.М.Брагиной. – М.: Изд. МГУ, 1985 – С.49-67.
7. Див. зокрема: Осинковский И.Н. Гуманизм и Реформация в Англии первой трети XVI века // Культура эпохи Возрождения и Реформация. – Л.: Наука, 1981. – С.218-226.
8. Elyot Th. Op. cit. – P.3.
9. Joseph B.L. Shakespeare’s Eden. The Commonwealth of England 1558–1629. – L.: Blandford Press, 1971. – P.172.
10. Ibid. – P.176.
11. Будагов Р.А. Указ. соч. – С.146.

Перші кроки і злети поетичної творчості Євгена Гуцала

Ніжинська вища школа завжди приваблювала молодь не тільки багатими і всебічними науковими та літературними традиціями, а й кваліфікованим рівнем підготовки фахівців. Отож, саме сюди, до Гоголівського вузу, у 1955 році і направив свої стремління Євген Гуцало. Тут він здобув вищу освіту філолога, тут він опублікував перші свої прозові та віршовані твори.

Писати вірші Євген Гуцало почав ще в школі. В останньому своєму виступі при врученні премії фундації Тетяни і Омеляна Антоновичів він згадував: “ За нашою хатою, у куцах бузку, я сам збив неоковирного стола з грабових жердин і спекотного подільського літа, сховавшись у затінку, писав тут оповідання і вірші. Свої писання заклеював у конверти і посилав у Київ, який тоді був для мене значно більше Києвом, ніж нині, хоч і нині залишається Києвом. Але вже не тим, і чекав тоді, у своєму дитинстві, відповідей з редакцій. Усі відповіді, без винятку, були негативні. Й ні дитячі тодішні журнали, ні дитячі газети не вмістили жодного мого рядка. А я писав і писав, писав і посилав” [1].

У Ніжині була дещо інша обстановка. Якщо раніше Євген Гуцало залишався один-на-один із своїми творами та надіями на публікацію, то у педагогічному інституті на історико-філологічному факультеті працювала літературна студія, якою в той час керував досвідчений педагог, доцент Андрій Костянтинівич Косіков. “Ця людина з сивою головою, – згадував керівник Чернігівського літературного об’єднання І.Оліферовський, – по-юнацькому гаряче реагує на прояв таланту і суворо картає за поспішність, побіжність. І тому до його слів прислухаються уважно, і тому в кожній творчій суперечці його обирають як справедливого суддю, і тому студія уявляється живим колективом людей, колективом, де немає байдужих”[2].

Літературна студія на факультеті була відома ще з довоєнних часів. У різний час нею керували поет і літературознавець Микола Сайко та прозаїк, автор романів “Голгофа” та “Люди” Лесь Гомін (Олександр Королевич). З літстудійцями спілкувались В.Сосюра, М.Рильський, О.Вишня, О.Гончар, О.Ющенко, Ю.Збанацький та багато інших відомих письменників України. З її стін вийшло чимало талановитої молоді.

Всі вони пробували свої сили в літературі, писали переважно вірші і приносили їх на суд своїм товаришам. На засіданнях розгорталися дискусії. Є.Гуцало згадував: “Я писав на лекціях, писав у кімнаті гуртожитку, писав у старовинному графському, ще Безбородька, саду. Писав у міській бібліотеці, посилав написане в Київ, але звідти...

одержував одні й ті самі відповіді, негативні й стандартні. Пам'ятаю своє студентське, прочитаю із нинішньою вже з іронією:

Неомріяний, нерозгаданий,
Вийшов, став на площинах днів.
Мої очі плодами падали
І зростали у тишині”[3].

Хоч і критично Євген Гуцало відносився до своїх творів, і все ж його помітили у літературній студії. Вірші друкували у стінній пресі, а також у місцевій газеті “Радянський Ніжин” на “Літературній сторінці”, в “Куточку початківця” чи під рубрикою “Творчість молодих”. Саме тут 12 травня 1957 р. і з’явилася перша публікація Євгена Гуцала - оповідання “Рояль”.

Цей твір не залишився непоміченим. Він був відзначений редакцією газети “Радянський Ніжин” заохочувальною премією в сумі 5 крб. Під час перебування письменника у 1993 році на презентації книги ніжинців “На пагорбах століть”, присвяченої 1000-літтю міста, я запитав Євгена Пилиповича, чи пам’ятає він про свою найпершу літературну відзнаку, і він з гумором відповів: “О, це була справжня підтримка для студента”.

Публікація твору в газеті надихнула молодого письменника. Він пропонував свої твори, але редакція майже за цілий рік не помістила жодного вірша чи оповідання Є.Гуцала. Тільки 20 квітня 1958 року в статті “Голоси молодих” сповістила, що в редакційному портфелі є ряд віршів на теми дружби, кохання, пейзажні нариси, і назвала твори А.Драбкіної, В.Вовка та Є.Гуцала. Це були літературні проби його однокурсників.

У 1956-1959 роках на сторінках газети “Радянський Ніжин” були опубліковані оповідання “Берізки”, “Колоски”, вірші “До зір”, “Балада про пісню”, “Чекаю тебе” та інші.

Я на тебе чекаю роками,
Виглядаю з вечірньої мли,
Хоч вітри і розлуки між нами
Рубежами крутими лягли.

Одцвітає у небі зірниця,
Осипа голубі пелюстки,
А мені ще не раз буде снитися
Тиха ніжність твоєї руки.

Білокрилі ромашки на луках,
Як колись, знов весною цвіли,
Хоч між нами вітри і розлуки
Рубежами крутими лягли.

Не все те, що писав Є.Гуцало, задовольняло його. Йшов пошук.

Йому хотілося по-іншому висловити своє ставлення до людей праці, до тих, хто оточував його. Він був противником романтизації. У одному із своїх листів до О.Ющенко від 20 лютого 1959 р. Є.Гуцало писав: “Я хочу пояснити, чим було викликане написання деяких з тих віршів, що я Вам послав.

Переважно я пишу ліричні мініатюри, але вони нікому не потрібні і скрізь вимагають віршів, де б розроблялись громадські теми. Радять писати про долю людей, створювати літературні портрети і, таким чином, заглиблюватись у життя. І коли я писав “Постоли” чи “Черемхові Гаї”, то отими прозаїзмами білих віршів я хотів себе теж наблизити хоч як-небудь до життя. Але – я помітив –коли в нас пишуть про людей, то дуже ідеалізують їх, обкурюють димком фіміама. Очевидно, потрібно вдатися до чогось протилежного – навіть до голого натуралізму, – щоб заперечити деякі речі, яких зовсім не слід ідеалізувати. Я, наприклад, написав вірш “Тітка Гапка”, який починається такою строфою:

Тітко Гапка з порепаними ногами,
вас “баняком” недоростки дражнили
і чорними – кольору сажі – ногами
під вікна до вас насміхатись ходили.
Вам патиком запирали двері,
снопом кукурузним шибки закривали,
листи сороміцькі на білім папері
писали й по пошті вам посилали.

Потім я кажу про її долю, про те, як все її життя проходить у цілоденній роботі. Закінчення таке:

Я сьогодні яркими, як дзвони, словами
над містом фабричним, над селами гримну
про тітку Гапку з порепаними ногами –
просту та найкращу в світі людину.
Не знаю, добре це чи зле”.

Є.Гуцало шукав підтримки, поради у старших товаришів, викладачів, творчих працівників. І він з теплотою згадує про деяких із них:

“Тоді у нашому інституті викладачем зарубіжної літератури явився молодий ленінградський аспірант Дмитро Сергійович Наливайко, тепер уже київський академік, і я вдячний йому за той вплив, який він на мене справив. Він порадив звернутися до Тичини. Бо, мовляв, ми з ним і Сосюрою пишемо у несхожих манерах і, що мені має бути, на його переконання, близький саме Тичина. Я послав вірші й Тичині, й Рильському, але корифеї не відповіли. Можливо тому, що крім віршів, я в коротких листах до них просив надіслати гроші, аби за їхні гроші купити велосипед і на велосипеді об’їздити всю Україну. Можливо, їм

обом не сподобалися мої вірші, можливо, не сподобалося прохання дати гроші на велосипед, можливо, не сподобалось і одне, і друге. Пам'ятаю, за порадою Наливайка, я звернувся до Леоніда Первомайського. На диво від нього одержав досить швидко приязливого і дуже прихильного листа, де він, зокрема, писав, що мені буде нелегко в літературі. Закінчивши навчання в інституті, я наніс йому візит до Києва, в квартиру на вулиці Леніна. Стояла страшна спека літа п'ятдесят дев'ятого року. Первомайський був лише в чорних трусах, худорлявий, довгообразий, і понурий. Кілька разів перепитавши, хто я такий? – “Ви Гусєв, ви не Гусєв?”, він прямо заявив, що нічим не допоможе моєму входженню в літературу, що його рекомендації тільки зашкодять. Я спершу не міг зрозуміти, чому це рекомендації Первомайського мені зашкодять, але пізніше таки збагнув, що казав він правду, бо входження в тодішню літературу було важке і можна не вдаватись в деталі, вони, ці деталі, добре відомі” [4].

І все ж на творчому шляху Євгена Гуцала було немало добрих людей, і вони підтримали талановитого юнака. Це і Микола Руденко, і Павло Загребельний і інші. Але найбільше для юного Гуцала зробив Олекса Ющенко.

“Хрещений поетичний батько”. Так Євген Гуцало називав відомого українського поета Олексу Яковича Ющенка, з яким познайомився в Ніжині 1958 року, коли той разом з Павлом Усенком приїздив до студентів інституту. Для Олекси Ющенка Ніжинський педагогічний інститут був рідним. Тут він навчався, тут опублікував свої перші твори, тут подружився з літстудійцями.

Олекса Ющенко завжди йшов назустріч молоді, по-батьківськи підтримував її. Після знайомства в Ніжині розпочалось листування, а потім і знайомство з творчим доробком молодого поета. Євген надіслав Олексі Ющенку зошит із своїми віршами і попросив оцінити їх.

“Читаючи вірші цього молодого поета, який про себе ще не встиг заявити, – писав Олекса Ющенко, – бачиш разом з ним чарівну красу нашої Радянської країни, разом з ним наспівуєш веселу мелодію, а часом з нотками смутку, задуми, що знову ж, через якийсь час, переходить у бадьоре життєстверджуюче звучання. Читаєш і думаєш: як добре дивиться на світ молода людина! По-своєму, власними очима побачити навколишній світ, своїм серцем проспівати життя першу пісню – ось чудове і нелегке завдання молодого поета”. Із значної кількості було відібрано шість поезій. 13 січня 1959 р. в “Літературній газеті” з'явилася підбірка під назвою “Лірика Євгена Гуцала”, де було надруковано чотири вірші “Колоски”, “Я зростав на сонячнім Поділлі...”, “Бажання”, “Ти зібрався в трудну дорогу...” з передмовою Олекси Ющенка.

На жаль, ці твори не передруковувалися в збірниках Є.Гуцала. Тому подаємо їх тут.

КОЛОСКИ

Ти не слабкий, не легкодухий.
Сходивши в полі всі стежки,
Впади на землю і послухай,
Як дзвонять стиглі колоски.
А потім встань і подивися:
Яке життя кипить кругом!..
І сам твори, шукай, борися,
Дзвени достиглим колоском!

Я ЗРОСТАВ НА СОНЯЧНІМ ПОДІЛЛІ...

Я зростав на сонячнім
Поділлі,
Там топтав закурені стежки.
Там в глибокі чорноземні ріллі
Випадали роси і зірки.

Ниви сонцю груди розкривали,
На вітрах не гнулися дуби,
І граційно крила простирали
Білогруді в небі голуби.

І куди б не йшов я нетерпляче
По травневій грозняній землі,
Я повсюди рідний край свій бачив
І людей в подільському селі.

Там встають усміхнені світанки,
На схід сонця стеляться стежки.
Там співають пісню подолянки,
І веселка воду п'є з ріки.

БАЖАННЯ

Нехай, поезіє моя,
В твоїх рядків тісні забої
Влітає вранішня зоря
З долини неба голубої.

Ввійдіть в поезію мою
Робочі, зашкарублі руки,
Любов і ніжність, біль і муки,
Й безсмертя, коване в бою.

Хай радість читачу дає
І в ритмі неспокійно б'ється,
Піснями сповнене, моє
Гаряче комсомольське серце!

ТИ ЗІБРАВСЯ В ТРУДНУ ДОРОГУ

Ти зібрався в трудну дорогу –
То гладеньку, то з камінців:
Пролягла від твого порогу
На чотири ясні кінці.

Ти не думай про модні речі –
Бери пісню з гарячих слів
І барвінку візьми пучечок,
Що на рідній зростав землі.

Будеш гори долать високі –
Зачерпни з джерела води.
Поклади в своє серце неспокій,
Тільки спокою не клади.

У цих та інших поезіях Олекса Ющенко відмітив не тільки те, що йшло від Максима Рильського, Володимира Сосюри, а й особисте гуцалівське: і слово, і інтонацію, і образ.

Деякі вірші з відібраних не потрапили на сторінку “Літературної газети”. Це зокрема дві мініатюри “Ходять промені синицями” та “Я вчусь розуміти мову”. Вони також залишились поза увагою Євгена Гуцала і не друкувалися у збірниках.

Ходять промені синицями.
Шепче липа молода.
Вечір стиглою суницею
Десь у лісі опада

Кожну стежечку тут вивчено
На околиці села.
То конвалія чи дівчина
На побачення прийшла?

Інша мініатюра – це роздуми поета над рідним словом, яке він увібрав у себе з молоком матері. І хоч Євген навчався на російському відділенні, добре говорив російською мовою, все ж перевагу він віддавав українській.

Я вчусь розуміти мову
Густих, недостиглих жит,
Мов квітку вирощую слово
І вчуся по-справжньому жить.

У згадці розлука наша.
Тобі я листів не шлю,
Та колос промінню розкаже,
Що й досі тебе люблю.

Євген Гуцало був дуже вдячний Олексі Ющенку за підтримку, за першу публікацію його творів у республіканській літературній пресі. Олекса Ющенко зробив передачу про молодого ніжинського поета на радіо. “Читав я, як Ви мене хвалите в “Літературній газеті” і чув, як цю ж статтю передавали по радіо республіканському, – писав схвильований Євген Гуцало своєму старшому побратиму. – Спасибі Вам за похвалу, але все-таки якось незручно, бо нічого ще не було мого надрукованого, щоб можна було уже так про мене відгукуватися”.

Все життя пам’ятав Євген Гуцало про цю підтримку. І на його книжках, що знаходяться в бібліотеці Олекси Ющенка, читаємо: “... золотому чернігівцю, хрещеному моему батькові поетичному...”, “...хрещеному батькові – з найкращими побажаннями”, “Дорогому Олексі Яковичу Ющенку з повагою та вдячністю, з побажанням творчих успіхів, ніжинець за духом Євген Гуцало”.

Останні два роки перебування у Ніжині були найбільш плідними і значними для раннього періоду творчості Євгена Гуцала. І це не тільки тому, що в цей час опубліковані його твори в газетах “Радянський Ніжин”, “Деснянська правда”, “Літературна газета”, а й тому, що молодий письменник чіткіше визначив свою відповідальність як митця, глибше проникся у лабораторію майстрів слова і зрозумів, що треба шукати своє особисте місце в українській літературі. Хоч його товариші по літературній студії частіше писали російською мовою, та й він сам немало записав подібних віршів у свій зошит, і все ж уже в цей час Євген Гуцало переходить на українську мову, багато працює над засвоєнням словникового запасу, наповнює свою мову яскравими знахідками з живучого народного джерела.

Довгий час Євген Гуцало свої поетичні твори не оформляв у збірки. Вірші друкувалися на сторінках газет та журналів. І лише у 1981 році у видавництві “Молодь” вийшла його перша поетична збірка “Письмо землі”. У ній поет своєрідно розмістив твори. У перших розділах книги, які названі “Народжені сонячним вітром” та “Тайнопис природи”, Євген Гуцало подав вірші, які були написані, в основному, у 70-х роках і засвідчували про його поетичний рівень, якого він досягнув як митець. І тільки у третьому розділі “На березі блакитного і зеленого морів” вміщено 19 поезій, написаних у юнацькі роки. Це різні за тематикою твори, але їх ріднить ліричний герой, який знаходиться разом з автором у постійному пошуку. Майже у всіх віршах бачиш кольори природи, чуєш її звуки, відчуваєш поєднання з нею ліричного героя.

Мене п'янить природа, як вино,
пробуджує в свідомості прадавнє, –
пише Євген Гуцало і тут же додає:

З природою найліпше навзаєм:
слід за любов платити їй любов'ю.
... бо зараз я схилюсь над ручаєм,
нап'юсь з долоней предківської крові.

(“Розуміння”).

Саме цим почуттям “з природою найліпше навзаєм” і проникнута вся перша збірка поета. Природа, її різнокольорові барви, її дивний зачарований світ, її краса та багатство становлять в багатьох віршах сюжетну основу. А це надихає поета на роздуми про людське життя. Природа допомагає глибше розкрити складність людських відносин і почуттів.

Добре жити із чистою вірою у вознесіння правічне
ковили та біловусу, череди та нечуй-вітрів.
Добре знати зимою, що знов навесні ти побачиш обличчя
трав, які повмирили під саваном білих снігів.

Добре жити із чистою вірою у вознесіння весняне
жайворонків над яриною, солов'їв та беріз.
Добре жити із чистою вірою у вознесіння кохання,
у вознесіння ніжності, і поцілунків, і сліз...

Опис природи у віршах Євгена Гуцала барвистий, різнокольоровий і соковитий. Часто він складається з багатьох назв птахів, дерев, квітів та інших рослин. Інколи відчувається перенасиченість твору назвами. І все ж ці поезії не сприймаються як зразки наукової лірики з біологічної сфери. Різнобарв'я пташиного та рослинного світу – це тільки фон того багатства, що оточує ліричного героя, сприяє розкриттю його почуттів, пізнанню світу.

Квіти, дерева, рослини, птахи і звірі живуть у творі у поєднанні з складними життєвими перепетіями ліричного героя. Особливо багаті і різноманітні функції рослинного світу. Поет дуже часто звертається до персоніфікації та метафоризації. У його творах рослини, дерева мріють, загострюють якусь ситуацію, сумують тощо. З'являються навіть трагічні нотки, і все це подається у єднанні з долею ліричного героя. Світ природи сприяє відтіненню окремих його рис. Це підтверджують вірші “Осінь ходить на милицях, дзвонить медалями”, “Осінь – у барвистому намисті”, “Пора! Мені пора давно завчити” тощо. Часом навколишній світ автор малює широко, багатобарвно, і лише в кінці з'являється ліричний герой, який своїми почуттями зливається з чаруючим співом солов'їв, духмяними пахощами черемхи та бузку.

Нарядившись у квіти й любисток, весна веселилась.
Солов'єм щебетала, і маяли коси дощів.
Семибарвна веселка у косах, мов бинда, світилась –
Семирадна вістунка любові і радісних днів.

У весни місяць сяяв на лобі, немов у царівни.
Ще й на грудях палали падучих зірок дукачі.
Їй співали осанну в лугах ластівки богорівні,
Богорівні фіалки вітали удень і вночі.

Якби навіть хотів, то не зміг би я не закохатись
На моє безталання, що стало моїм таланом,
Якби навіть хотів, то не зміг би я їй не зізнатись
У любові священній і зрілим схилитись чолом.

Але Євген Гуцало не тільки милується навколишнім світом, а й стурбований за нього, за майбутнє природи. Вірш “Рятуємо чисте повітря. Рятуємо воду” проникнутий відчуттям тривоги за рідну землю, за долю малих і великих річок, рідкісних птахів, “що зникають в полях, у лісах, у лугах”. І тут же поруч – турбота про збереження кохання.

Рятуємо землю. А також рятуємо небо.
Рятуємо мрії. Кохання солодкий мотив.
Рятуємо ніжність... Від кого рятуємо? Від себе.
Поки ще не пізно і можна хоч щось зберегти.

І від цих почуттів любові до природи, коханої автор переходить до любові до Батьківщини, рідного краю, батьківської хати.

Творчість для поета – це дар природи, це оточуючий світ, який треба пізнати. І про це він говорить у віршах “Древо поезії під небеса виростає”, “Експромт грози, її палке натхнення”, “Конвалії цвітуть у молодій траві”, “Тайнопис бузини - коральної та бжини “ та інші.

Поезія – прозріння трав і глоду.
Поезія – прозріння солов'їв.
Це світла інтуїція природи,
З якою б я зрівнятися хотів...

В іншому вірші – “поезія – це свято самоспалень, містерія трудних самопожертв”, які приходять в осінню пору.

Трохи пізніше в збірці “Час і простір” Євген Гуцало буде порівнювати поета з пішоходом, який іде по землі, спілкується з її численними жителями.

Мої думки і почування – піші,
йдуть по траві ранковій босоніж.
Мені у цьому світі наймиліший
мій юний син, мій босоногий вірш.

Він вирізав із верболозу гілку,
жива душа проснулася у ній –
Співа імпровізована сопілка,
звучать імпровізовані пісні...

Я – пішохід. Я – піша пішаниця.
Прошкую від села і до села.
Моя душа – це ніжність, а не криця,
Моя душа – це срібна ковила.

У 1983 році виходить друга збірка поета “Час і простір”, а наступного року – “Живемо на Зорі”. Складнішою стає словесно-художня палітра творів Євгена Гуцала, різноманітнішою – їх тематика. Хоч і тут основна проблема попередньої збірки – Людина – Природа стає ведучою. Як і раніше в багатьох віршах про кохання, про долю, про майбутнє автор використовує свої улюблені образи, взяті з рослинного світу та явищ природи. Він з ними розмовляє, мов з людьми, до них звертається за допомогою, з ними радиться і сумує.

Пожуримось, бо чом не пожуритись,
коли у небі місяць – мов журба,
коли до кого є де прихилитись:
нехай то вітер, птаха чи верба.

Розрає вітер шепотом прозорим,
розрає птаха співом голосним,
І, співчуваючи в чужому горі,
верба заплаче листям золотим.

Бо ми у цьому світі не забуті,
нас вітер не забув, верба і птах.
Таки до кого є де пригорнутись,
якщо не на землі, то в небесах!

У творах Євгена Гуцала зустрічаємо змішані поетичні прийоми, розгорнуті метафори та порівняння. Поруч можуть розміщуватись такі стилістичні конструкції, як “Осінь усміхається, зітхає...” і “Дуб стоїть, як витязь древньоруський у шоломі, і вартує шлях...”, або “Мій вересню, мій князю, мій владико! Сьогодні з мене данину береш!”, чи “І знов, черкнувши гострими крилами, злітають над обрієм душі, немов птахи, думки...”, “Немов орган у Донському соборі, оця верба, яка росте в лугах”, “Мов дівчина, ласкава ця вода, яка мене між берегів гойдає, яка мені на груди припада, якій і я на груди припадаю”. Поет знаходиться в пошуках художньої виразності. Явища природи дають йому краще передати і радість, і смуток, і розчарування і виразити надію. Особливо це яскраво відчувається в любовній ліриці Євгена Гуцала.

Для поета кохання – це “калиновий цвіт”, це буяння трав, глибоке почуття, знане й не знане.

Звешся любов'ю і звешся коханням-чеканням,
Звешся ти звабою. Знадою теж називають.
Всі твої ймення є знані - і наче незнані,
Всю твою ніжність я знаю - і наче не знаю.

Кохання, стверджує поет, може народжуватися лише при чистих відношеннях люблячих. Це ніжне створіння.

Ти народилася у радості, радосте рада.
Ніжносте ніжна, із ніжності ти народилась.
Лада тебе народила у любощах, ладо.
Маєш не губи, а маєш ти любощів крила.

Але для Євгена Гуцала кохання – це лише часточка великих і складних відносин між людьми. Поет у деяких своїх віршах створює образ коханої. Це “блакитноока” дівчина, у якої “усміх чистий”, “гнучкий стан”, “вуста усміхнені”.

Вся вона – неначе дика птиця,
що у саду горить і не згора,
ватра-жінка, ватра-таємниця,
загадкова, поки нічия.

Ліричний герой Євгена Гуцала мріє зустріти ту, яка б полонила його серце, захопила б його душу, збагатила б його життя.

Виглядала душа – й не стомилась душа виглядати,
хоч не раз видавалось – нема золотої ніде,
а нема золотої, то й марно на неї чекати,
знать бери оту рибу, яка самопливом пливе.

І все ж надія не покидає героя, він мріє, що до берега його “незамерзлого серця припливе не дзеркальна, а риба таки золота”.

Щастя в поезіях Євгена Гуцала не завжди сповнене світлих радощів. Досить часто автор для їх характеристики використовує широкознаний в народній поезії епітет “терновий”: “щастя тернове”, “радість тернова”, “тернові жалі” тощо. Поет говорить і про складнощі життєвих доль, про миті розлук і сердечних розривів. І ліричний герой у ці хвилини відчуває себе в стані сп'яніння, душевного тління.

Гірким вином розлуки п'яна птиця,
зоря вишнева п'яна трунком тим,
і я вином гірким також упився –
і наче обернувсь на срібний дим.

Розлука для ліричного героя - це біль, це розбиті серця, це стан душі, до якого ніколи не хотів би повертатись.

Не ходіть на руїни любові,
На руїни розбитих сердець,
де нема вже ні жести, ні слова,
де по всьому розквітнув чебрець...
Не ходіть на руїни кохання,
На руїни розбитих надій.

Лірика Євгена Гуцала насичена глибокими почуттями і роздумами про складне людське життя, сповнене надій і нездійснених мрій. Вона захоплює читача багатством передачі душевного стану ліричного героя, умінням автора використовувати явища природи, оточуючий світ від великих і вічних світил Місяця і Сонця до тонесенької билиночки чебрецю для глибокого і своєрідного розкриття взаємозв'язку людини і Всесвіту, її відповідальності за вічність краси, за спокій і щастя Батьківщини.

Література:

1. Українська література.-1995- №9-10. -С.10.
2. Радянський Ніжин.-1956-13 січня.
3. Українська культура -1995 - №9 -10. - С. 11.
4. Українська культура.-1995- №9-10.-С.11.

В.М.Пугач

Деякі граматичні особливості виданих В.І.Резановим драм XVII - початку XVIII ст.

Завдяки зусиллям професора Ніжинської вищої школи В.І.Резанова протягом 1925-1929 рр. було здійснено шість випусків українських драматичних творів XVII-XVIII ст.¹ Вони є важливим джерелом дослідження безособових граматичних форм у контексті художнього стилю.

Функціонування об'єктних конструкцій з предикативними формами на –но, –то є своєрідною граматичною особливістю української мови. В староукраїнській мові їх активне використання пов'язане з офіційно-діловим стилем та розмовним мовленням. Функціонування предикативних форм у художньому стилі було нерівномірним і залежало від роду та жанру творів.

Загальна кількість об'єктних конструкцій у драмах² становить 31 приклад. 26 із них мають у своєму складі об'єкт у формі знахідного відмінка на позначення назв неістот (16 випадків): **Ласку Бога Отця южь тобѣ привернено** (1631, Рез., вип.1, 1926, 118); **Азь власт над тя мѣю. Не бис имѣль, аще не би свишше дано** сью (Рез., вип.3, 1926, 201) та істот: **В котрії гмахи Пана нашего принято** (Рез., вип.1, 1926, 113); **Егда имѣсте и ви ураненно** (Рез., вип.3, 1926, 325). Зрідка при предикативних

формах знаходяться однорідні об'єкти: *Звѣрей, птицѣ ѿ всѣхъ скотовъ мнѣ в област врученно* (Рез., вип.3, 1926, 216). Іноді об'єкти при предикативних формах виражені у родовому відмінку (5 випадків): у заперечній конструкції: *Первѣйшихъ васъ не будетъ – и саномъ почтенно* (Рез., 1907, 177) та замість форми називного-знахідного відмінка на позначення назв неістот: **Так негдысь и Михеи поличокъ задано, Кгды правды от его усть немиле слухано** (Рез., вип. 1, 1926, 98); **Терпеливости Иовой абы спробовано** (Рез., вип.1, 1926, 102).

Предикативні форми на -но, -то поєднувалися з інфінітивами; існує припущення щодо первинного походження таких конструкцій та їх особливої ролі у формуванні об'єктних словосполучень. У драматичних творах конструкції “предикативна форма + інфінітив” трапляються зрідка: **Да не будетъ сняти с креста възбраненно** (Рез., вип.3, 1926, 242).

Безособові форми поєднувалися з іменниками у формі орудного відмінка. Окремі випадки вживання конструкцій з іменниками на позначення знаряддя знаходимо в драматичних творах 17 ст.: **Ей Прелест прелсти, той рукама данно** (Рез., вип.3, 1926, 126); **А претож таким острымъ мечем поражено** (1670, Рез., вип.1, 1926, 196).

Особливе місце посідає проблема утворення предикативних форм від основ дієслів недоконаного виду. На думку Л.А.Булаховського, значення -но, -то – форм від дієслів недоконаного виду за відсутності допоміжного дієслова може наближатися до імперфектного: Дія “відбулась, була здійснена (або, навпаки, при запереченні – не здійснювалася) багато разів”; схожим є зауваження щодо “старовинного вживання” предикативних форм від дієслів недоконаного виду на позначення “тривалої, повторюваної дії”, яке властиве художній літературі.⁵ У драмах XVII - початку XVIII ст. імперфектні часові відношення виражаються семантикою самої форми: ... **не знаю, як его и звано** (Рез., вип.5, 1928, 162) або поєднанням форми з обставиною часу: **От дитинства на гонор мене промовано** (Рез, вип.5, 1928, 160).

У пам'ятках різних стилів та жанрів XVI-XVIII ст. спостерігається непослідовне вживання допоміжного дієслова було з предикативними формами на позначення імперфектної дії. Його відсутність компенсується граматичними засобами: **Юж твои тута давно справи записано** (Рез., вип.5, 1928, 186). Трапляється вживання допоміжного дієслова у формі аориста: **елико Внутрь и внѣ того бяше сотворенно** (Рез., 1710, вип.3, 1926, 340). Поодинокими є випадки вживання **буде** при предикативній формі: **Тако бо угожденно будет моей волѣ** (Рез., вип.3, 1926, 113).

Продуктивність предикативних форм на -но, -то в українській драмі XVII - початку XVIII ст. є невисокою в цілому, проте на її матеріалі простежуються всі основні тенденції щодо граматичних особливостей їх функціонування в староукраїнській мові цього періоду: найбільш

продуктивними є об'єктні конструкції, проте -но, -то -форми поєднуються й з іншими відмінками імен; вони творяться від дієслів переважно доконаного виду, але трапляються й від недоконаного; існують кілька способів компенсації імперфектних часових відношень тощо.

І.С.Свенціцький зауважує, що “в учнівсько-бурсацьких і мандрівних інтермедіях початку XVIII ст. українська мова настільки затемнена книжною слов'янщиною і латино-польськими макаронізмами, що за цією гущею пропадає природна чистота українського слова”[6]. Книжна мова української драми XVII - початку XVIII ст. з її малопродуктивним уживанням форм на -но, -то дає підстави на основі досліджень дійти висновку про високу продуктивність предикативних форм у наближених до народнорозмовних стилях і жанрах.

Література

1. Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа. 1820-1990.- Нежин, 1993. - С.130-131.
2. Надалі вживатимемо таких скорочень, наводячи джерела: Рез., вип.1, 1926 – Резанов В.І. Драма українська І.Старовинний театр український. – Випуск 1: Вступ. Сценічні вистави у Галичині. – К.,1926; Рез., вип.3, 1926 – Резанов В.І. Драма українська І.Старовинний театр український. – Випуск 3: Шкільні дієства великоднього циклу. Додатки. – К., 1926;
Рез., вип.5, 1928 – Резанов В.І. Драма українська. І.Старовинний театр український. – Випуск 5: Драматизовані легенди агіографічні.– К., 1928;
Рнз. – Рнзанов В.И. Памятники русской драматической литературы. Школьные дїєства (XVII-XVIII вв.). – Ннжинь, 1907.
3. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук, думка, 1966. – С.156.
4. Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. Уваги до старовинних засобів синтаксичного оформлення присудків та їх еквівалентів //Наук. зап. - Т.7. – Вип.3 //Філолог. збірн. №2. – Вид. КДУ. – 1948. – С.36-37.
5. Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – С.206.
6. Свенціцький І.С. Елементи народної мови в пам'ятках української літературної мови (XIV-XVII ст.) //Питання українського мовознавства.– Кн.3. – Львів: Вид. Львів. унів., 1958. – С.7-8.

Андрошук Ф.А.

О времени и обстоятельствах возникновения Шестовицкого археологического комплекса

Со времени первых исследований Шестовицы остро встал вопрос о происхождении памятника. П.И.Смоличев считал древности Шестовицы славянскими, хотя и констатировал их отдельные скандинавские аналогии (Смоличев, 1931). Работы Я.В.Станкевич с самого начала преследовали цель доказать приоритет славянского этнического компонента над скандинавским (Станкевич, 1962), что было своеобразной реакцией на норманистские взгляды Тура Арне (Arne, 1931). В числе некоторых других памятников Черниговщины. Шестовца была названа боярским центром, своеобразным “спутником” Чернигова (Рыбаков, 1953). Д.И.Блифельд рассматривал памятник как результат эволюционного развития населения в данном регионе, который вместе с тем, находился вне системы вотчинно-боярской феодальной структуры (Блифельд, 1977). Возникновение Шестовицы объяснялось процессом “феодализации”, который осуществлялся великокняжеской властью вокруг племенных центров (Петрухин, Пушкина, 1979). С феодализационными процессами в контексте проблемы “город и округа” рассматривает причину возникновения Шестовицы А.П. Моця (1985, 1993). П.П.Толочко (1989) относит Шестовицкое поселение к типу “открытых торгово-ремесленных поселений” (Булкин, Лебедев, 1974), ориентированных на внешнеэкономическую деятельность.

Для решения проблемы происхождения и ранней истории памятника попытаемся применить метод типохронологического соотношения погребальных комплексов Шестовицы в контексте особенностей погребального ансамбля Поднепровья. Согласно классификации Д.И.Блифельда, погребения Шестовицы подразделяются на несколько типов:

- 1) кремации на месте и стороне,
- 2) ингумации в могильных ямах и ямах с деревянными конструкциями,
- 3) курганы без погребений.

По мнению Д.И.Блифельда, древнейшим погребальным обрядом является трупосожжение на стороне, дальнейшей стадией которого представляется трупосожжение на месте. Обряд трупоположения получает распространение в конце X-начале XI вв. Мысль Блифельда, в общих чертах, была поддержана А.П.Моцей, по мнению которого, распространение ингумаций в подкурганых ямах на Черниговщине связано с переселенцами из Днепровского Правобережья.

Обратимся к хронологии отдельных типов шестовицких погребений. Согласно нашей хронологии (Андрощук, 1995), кремации на месте появляются в Шестовице на протяжении фазы III (до 900 г.). Характерный тип погребения этого периода - трупосожжение на месте на деревянном штабеле прямоугольной формы, ориентированном в направлении с севера на юг. На протяжении фазы II (до 950 г.) отмечается продолжение традиции кремирования на штабеле, правда, с некоторым изменением ориентации. Среди курганов с трупосожжением фазы I (950-1000 гг.) лишь в одном случае (к. 50) прослежено кремирование на штабеле.

Для определения нижней даты ингумаций в могильных ямах рассмотрим погребение кургана 100. Погребальная яма имела неправильную прямоугольную форму (3x2x1x 10м), ориентированную в направлении ЮВ-СЗ. У ног погребенной находился гончарный горшок с клеймом, у головы - деревянное ведро. Среди бус погребенной важным хронологическим индикатором является биконичная, свитая из рубленой серебряной проволоки бусина (Бліфельд, 1977, таб. XXVII). Бусы такого типа встречаются только в Северной Прибалтике, Скандинавии и Анландских островах. В Восточной Европе аналогичные бусы найдены только в составе скандинавского инвентаря трупосожжения кургана №7 могильника Плакун, близ Старой Ладogi (Корзухина, 1971). Другая находка происходит из трупосожжения кургана 95 Тимерева, где в комплексе с другими северными вещами, она датируется первой половиной IX в. (Дубов, 1976). Как отмечает Г.Ф.Корзухина, в тех случаях когда возможно продатировать эти бусы, все они относятся к IX в. Шестовицкая находка найдена в комплекте с другими бусинами изготовленными в технике зерни, которая получила распространение в Моравии в IX в. (Duczko, 1985). Исходя из этих данных, полагаем, что верхнюю границу в датировке этого погребения определяет здесь же найденный дирхем Исмаила Ибн Ахмеда (895-896 гг.).

Специфической чертой фазы II (до 950 г.) и фазы I (до 1000 г.) является сосуществование двух видов ингумаций: в ямах и погребальных камерах. Заметим, что курганы с сожжениями Шестовицкого могильника схожи с насыпями конца I тыс.н.э., которые разбросаны по широкой территории от Днепра до Прута. Место кострища в них, расположено в основе кургана и нередко имеет форму, вытянутую с запада на восток (Ляпушкин, 1968). Характерно, что кострища квадратной, прямоугольной и овальной формы (остатки штабеля), кроме Шестовицы, известны в Пересаже (Ширинский, 1960, 1962, 1964, 1965), Мохначех, Любече (Рыбаков, 1960, Ширинский, 1962), Табаевке (Коваленко, Моця, 1985), Гнездове (Каменецкая, 1991). В междуречье Днепра и Десны традиция сооружения данного типа погребального сооружения не имеет генетических корней, как и курганный обряд в целом. С другой стороны, курганы раннего времени (VI-VIII в.) известны только на Правобережье, в бассейне рек Днепра (Ляпушкин, 1968). распространение ингумаций в ямах и камерах принято связывать с

территорией Киева (Русанова, 1966, Моця, 1987). Однако очевиден факт, что в Киеве и Шестовице они появляются одновременно, внезапно и, возможно, связаны с различными этнокультурными традициями. К примеру, ингумации являются обычной “нормой” для раннесредневековой Скандинавии, где только на одном Лангеланде известно около 40 камер, не говоря уже о Бирке (Gron, Krag, Bennike, 1994).

С другой стороны, полезным будет привести салтовские аналогии. Согласно типологии С.А.Плетневой (1967), II тип погребальных сооружений в этой культуре представлен безкурганскими грунтовыми ямами. В конце IX-X вв. использовали гробовища разных типов. Погребенных располагали в горизонтальном положении с вытянутым вдоль тела руками. У ног или головы ставили 1-2 сосуда. Особенностью некоторых погребений является размещение их в ямах. В шестовицких курганах №96 и 114 к могильным котлованам примыкали какие-то ямы, иногда сливаясь с ними (Бліфельд, 1977). Вероятно, к салтовским традициям следует отнести отдельные погребения коней в сбруе и стремянами (Киев №115, Шестовица №120), а также размещение конем в камерных погребениях (Шестовица №36, 98, Чернигов №17). Если вспомнить ритуальные черты салтовских катакомб: мужские вытянутые погребения, женские в скорченном положении, перемешивание костей, посыпание углем, размещение сосудов, сопровождение мужских погребений оружием, поясами с бляшками, женских – бусами и амулетами, – то убедимся в их практической тождественности особенностям камерных погребений Шестовицы и Киева. В данной связи, последние могут предстать своеобразной “русской” репликой по салтовским катакомбам. О реальности существования славяно-хазарско-скандинавских идеологично-культурных трансляций (Андрощук, 1995) свидетельствуют монетные клады левобережья, маркирующие функционирования “Хозарского пути” и составляющие единый блок с кладами Прибалтики (Зоценко, 1891) и Готланда (Stenberger, 1958).

Два основных фактора обусловили возникновение Шестовицы. Первым был процесс расселения славян в междуречье Днепра и Десны (курганы с сожжениями и штабелями). Второй - военные действия русов в Прикаспии и функционирование “Хозарского пути”, связывающего Левобережье с Балтикой. Движение русов в Подесенье и далее, на север, совпал, видимо, с направлением одного из монетных потоков, одна ветка которого обеспечивала серебром бассейны Поднепровья и Подесенья, а другая направлялась волжским путем (Фомин, 1988). Надо полагать, что первый поток в Подесенье раздваивался: один его рукав шел в направлении Киева, другой по траверзу р.Замглай или по р.Белоус – в Верхнее Поднепровье. Именно между северным и южным Замглаем располагался единственный проход в Радимичи, который контролировало Звеничевское городище, в окрестностях которого найден один из больших кладов серебра (Коваленко, Фомін, Шекун, 1992). На

возможность связи этого региона с Гнездовом указывает своеобразная “зеркальность” гидронимов-р. Свиня, Свинка (ныне Замглай) и смоленской р. Свинке в устье которой расположено Гнездовское городище.

В IX-X вв. в междуречье Днепра и Десны появляются “дружинные” погребения, не имеющие предшествующих культурных; традиций, но имеющие аналогии среди отдельных памятников, расположенных на больших торговых путях. В результате синкретизма различных культурных традиции возникает “дружинная” курганная культура, которую надежно можно связать с мобильными группами русов, действующих в Прикаспии (Андрощук, 1995).

Таким образом, Днепровское Левобережье представляется достаточно динамичным поликультурным пространством, пронизанным сетью интенсивных культурных контактов, которые ярко отразились в феномене “дружинных” древностей, примером которых является Шестовица. Преломление разнообразных традиций, их кристаллизация и взаимодействие создали необходимые условия дальнейшего развития и становления “Русской земли”.

В.М.Пусь

Денежная система малороссийской территории Брянщины в XVII - начале XVIII вв.

Клады - важный источник для изучения денежного обращения на определенной территории. Но публикации по поводу многих кладов обычно сводятся к их перечислению и самому общему анализу. В данном случае речь идет о территории бывшего Стародубского полка, исключая его южные части, которые сейчас входят в состав Украины. В статье будет сделана попытка проанализировать денежную систему указанного региона, используя научные публикации о кладах. Исходя из сложной политической истории в XVII в., денежное хозяйство этого края можно разделить на несколько периодов. I период: начало XVII в. – 1618 г.

В XVI в. и до 1618 г. рассматриваемая территория входила в состав Русского государства [2, 122]. В это время там были распространены исключительно русские монеты. Причем в кладах обычно находили только серебряные копейки. Хотя надо отметить, что на этой части Брянщины, как и других землях Русского государства, имелись в обращении деньги русских царей Федора Ивановича – Михаила Федоровича, за исключением монет Федора Борисовича Годунова. Все это подтверждается кладами. Так, серебряные копейки Федора Ивановича были найдены в с.Пантусово, Лучковичи, Берновичи Стародубского района [6, 162]. В целом около десятка кладов встречается с такими деньгами. Монеты Бориса Годунова занимают 2-е место по количеству

в кладах. Они были найдены в с.Берновичи Стародубского района, г. Новозыбкове [4, 39]. Есть на изучаемой территории и клады монет с именем Лжедмитрия I. Так, они были найдены в г.Клинцы, Чертовичи Клинецовского района [6, 161]. Среди 150 известных по России кладов времен Василия Ивановича Шуйского несколько найдены и в данном регионе: в г.Клинцы, г.Новозыбкове, Смолевичи Клинецовского р-на [3, 11]. Даже чеканка формального русского царя Владислава Сигизмундовича представлена находками серебряных копеек в г. Новозыбкове и г.Клинцы [4, 39]. Монет, не выпускавшихся Земскими Ополчениями 1611 - 1612 гг., на территории Брянщины не обнаружено. Последние русские деньги, которые встречаются в кладах этого периода, это серебряные копейки Михаила Федоровича: найдены в с.Марковск Стародубского р-на [6, 168]. Монет иных государств, использовавшихся в это время, на изучаемой территории не обнаружено.

II период: 1618 - 1648 гг.

В этот период большую роль в изучаемой денежной системе играет биллон Речи Посполитой (далее - Р.П.). Это солиды литовские и рижские 1612 - 1621, гроши 1621, полуторагрошовики, трехгрошовики 1621 - 25, шестигрошовики 1623 - 25 Сигизмунда III Вазы (1587 - 1632). Клады этих монет найдены в с.Лопазна Мглинского р-на, с. Подбелово Почепского р-на, с.Тарасовка Стародубского р-на [6, 180]. Тилеров Р.П. обнаружено не было, видимо, из-за небольшого их выпуска.

В денежном хозяйстве исследуемого края начинают играть огромную роль монеты других государств, как и по всей Р.П. Это объясняется тем, что в 1620-х г. монетные дворы Р.П. почти не работали [7, 114]. Это биллоновые монеты прусско-бранденбургского чекана. Среди них встречаются часто бранденбургские полуторагрошовики Георга Вильгельма (1619 - 1640) - 1622 - 25, солиды 1628. Клады с такими монетами найдены в с.Лопазна Мглинского р-на, п.г.т. Красная Гора, с.Перелазы Красногорского р-на [6, 168]. Но более массово на данной территории были распространены монеты Швеции и ее Прибалтийских территорий, которые получили название кладов. Так, были обнаружены в рассматриваемом регионе: солид рижский 1626, полуторагрошовики шведские 1631 - 1632 Густава II Адольфа Вазы (1621 - 1632); а также монеты Кристины Августы Вазы (1632 - 1654): полуторагрошовики шведские 1633, солиды ливонские 1648, рижские и эльбленгские 1644 - клад из с.Шеверды Мглинского района [6, 168]. Так же использовались солиды рижские 1626 - 1634 и эльбленские 1634 Кристины Августы (клад с.Перелазы Красногорского района), кроме этого и: полуторагрошовики эльбленгские 1630 - 1633 Густава Адольфа и Кристины - ливонский и рижский полуторагрошовики 1648 г. (клад с.Лопазна Мглинского района).

На территории Р.П., а также и в исследуемом крае имели хождение и западноевропейские деньги [7, 118]. Это монеты Испанских

Нидерландов: полупатагоны 1634 Филиппа IV (1621 - 65) - клад с.Лопазна; патагон 1625, чеканенный в Брабанде (Исп.Нидел) - клад с.Кривошеи Стародубского района [6, 180]. Встречаются монеты и Венгерского королевства – полуторагрошовик 1612 Рудольфа II (1576-1612) – клад с.Малоудебное Гордеевского района [6, 168]. Кроме них, использовались и деньги Германской (Священной Римской) империи, но в небольшом количестве. Об этом говорят найденные: тройной грош 1619 Богислава XIV (1620-1637), герцога Померании и полуторагрошовик епископства Камминского (клад из с.Малоудебное).

Из всего вышесказанного следует, что:

1. На данной территории использовались такие же монеты, как и на остальной территории Р.П.

2. Найденные монеты в основном ниже талерного достоинства.

3. Не смотря на преобладающее положение денежной системы Р.П. и других государств, там использовались или, по крайней мере, ценились и русские серебряные копейки Михаила Федоровича и Алексея Михайловича. Это доказывает клад из г.Погара [4, 42] и т.д.

III период: 1648 - середина 80-х гг. XVII в. Судя по находкам в это время, в данном регионе еще использовали монеты Р.П. 1620-1640 гг. Но кроме них, широко распространились и пореформенные деньги Яна II Казимира Вазы (1649 -1668). Это солиды литовские 1652-1665 и солиды коронные 1664 (клад с.Перелазы Красногорского района п.г.т. Красная Гора. Монеты Р.П. встречаются в кладах и “великорусской” части Брянщины [10]. В этот период, судя по находкам, большую роль играли монеты иностранных государств. Среди них преобладала чеканка прибалтийских владений Швеции: полуторагрошовики ливонские и рижские 1648-49 королевы Кристины Августы, солиды ливонские 1654-1657 и рижские 1654 -1659 (клад с.Перелазы Красногорского района), а также полуторагрошовики ливонские 1669 и рижские 1669 Карла XI (1660 -1697) – клад д.Подбелово Почепского района [6, 197].

Значительно реже стал поступать и использоваться на территории Стародубского полка биллон бранденбургско-прусской чеканки. В основном это были солиды и полуторагрошовики прошлого периода. Но более распространенными в исследуемом крае были деньги западноевропейских стран.

Так, в кладах там часто встречается чеканка Римской империи. Среди нее были: тешинские оболочки 1652-1654 г. Елизаветы Лукреции (1625 - 1653), медные шотландские “полупенсы Карла II” (1660 - 1685) [II, 8] или же двойные пенни [7, 120] – из клада д.Перелазы, полуторатрошовики из Номерании.

Монеты большого достоинства в этой местности представлены были в основном чеканом Испанских Нидерландов. Среди них: полупатагоны 1673 Карла II (1665-1700) – из клада с.Лопазна Мглинского района, патагоны 1651, 1652 чеканки Фландрии, патагон

Карла II 1674 чеканки Фландрии - клад с.Кривошеи Стародубского района [6, 180] и т.д.

С середины XVII в., после воссоединения Украины с Россией, на изучаемой территории начинают использоваться и монеты Алексея Михайловича. Это характерно для всей Малороссии и Восточной Белоруссии. Так, чаще начинают использоваться русские серебряные копейки этого периода. Встречаются и находки “ефимков с признаком”. Причем они единственные исследованные и зарегистрированные на территории современной России. Так, в 1949 г. в с.Кузнецы Клинцовского района при распашке поля был обнаружен клад западноевропейских монет XVII в. Среди них были “ефимки с признаком” [9, 39] перечеканенные талеры немецких имперских городов франкфурты 1652 и Нюрнберга [9, 144]. Реформенных денег Алексея Михайловича не было обнаружено в изучаемом крае, в отличие от остальной территории Брянщины (клад медных копеек Алексея Михайловича из с.Сныткино Брасовского р-на [4, 43]).

IV период: середина 80-х г.XVII в. – первая четверть XVIII в. В эти годы на территории малороссийской части. Брянщины продолжали использоваться деньги польско-литовского чекана прошлых лет. В основном это были гроши, полуторагрошовики, тройные гроши и шестигрошовики 1620-1691 гг. Р.П.

Монеты прусско-бранденбургского и шведского чеканов уже редко встречаются в кладах конца XVII в., да и в основном они датированы 40-50 гг. этого века. Более широко представлены в кладах этого периода монеты западно-европейских стран. Они ценились населением потому, что были большого номинала и из хорошего серебра. Особенно популярен был чекан Испанских Нидерландов. Это полупатагоны Альберта и Елизаветы (1599-1621), полупатагоны 1623, патагоны 1656 Филиппа IV, талеры 1678, 1693, 1694 гг. Карла II (клад с.Белогощь [6, 207]). Кроме них использовались еще и монеты Германской империи, но очень редко. Это доказывает найденный полуторагрошовик 1619 Богислава XIV чеканки Померании из клада с.Белогощь Унечского р-на.

В целом, в конце XVII – нач. XVIII вв. денежная система данного региона становится более русской. Об этом говорят составы кладов, найденные там. Так, часто в них встречаются серебряные копейки Федора Алексеевича, Ивана Алексеевича – в кладах с.Новый Ронск Климовского района, с.Молодьково Мглинского района [6, 196-197].

В это же время на территории современной Брянщины в г.Севске в 1686-87 гг. чеканились монеты, напоминавшие польско-литовские полтораки (“чехи”) способом “вальц-верк” [5, 165]. На их реверсе была изображена держава, на аверсе – орел и надпись латинскими буквами титулов Ивана и Петра Алексеевичей. Считается, что “севские чехи” чеканились для выплаты жалования содержащейся на Украине русской

армии [1, 39]. Можно сделать предположение, что они имели хождение на территории Стародубского полка, хотя кладов с этими монетами неизвестно.

В кладах 20-х г. XVIII в. там встречаются, в основном, уже только русские деньги. Например, в с. Воробейня Почепского района были найдены только серебряные копейки Петра Алексеевича [8, 8] и т.д.

Итак, в 10-20-е гг. XVII в. русские деньги окончательно заняли главенство в денежной системе малороссийской части Брянщины, вытеснив из нее иностранные монеты окончательно.

Литература

1. Зайцев В.В. Севские чехи // В кн.: Шинаков Е.А. Методические рекомендации по организации и проведению полевой археологической практики. – Брянск, 1987.
2. Крашенинников В.В. Взгляд через столетия. – Тула, 1990.
3. Полозов И.М. Клады рассказывают. – Брянск, 1962.
4. Полозов И.М., Поляков Г.П. Клады рассказывают. – Брянск, 1992.
5. Потин В.М. Монеты, Клады. Коллекции: Очерки нумизматики. – СПб., 1993.
6. Рябцевич В.Н. Монетные клады XVII и 1/4 XVIII в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии // Нумизматика и сфрагистика. – Киев, 1963. – Т. I.
7. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. – Минск, 1977.
8. Серебряная монета Брянского музея. /Сост.: Шинакова Г.И., Токарев Ю.В. – Брянск, 1989.
9. Спасский И.Г. Русские ефимки. – Новосибирск, 1988.
10. Шинакова Г.И. Монеты Речи Посполитой в фондах Брянского музея // Материалы VI Международного конгресса. – В печати.
11. Шугаевский В.А. Монеты и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в. Краткий очерк. – Чернигов, 1918.

**О.Я.Пилипчук,
Т.В.Крамкова**

Михайло Максимович як зоолог, натурфілософ- еволюціоніст та українознавець ХІХ століття

В історії українського природознавства багато імен, багато постатей дослідників. Одні працювали в кращих умовах, інші – в гірших. Одні зробили багато корисного, написали велику кількість наукових фахових праць, друкували ґрунтовні розвідки. Інші – більше використовували своє становище задля власного добробуту. Це були

різні люди, і різну наукову спадщину вони по собі залишили. Та серед імен найглибших дослідників і найбагатіших людей одне з найсвітліших – Михайло Олександрович Максимович (1804-1873), видатний український учений-ботанік, зоолог, фольклорист, філолог і історик, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1871 року). Основні наукові праці присвячені ботаніці. Він – автор двох кращих на той час підручників з ботаніки – “Основ ботаніки” (1828) і “Систематики рослин” (1831), а також першого в Росії науково-популярного видання з природознавства “Книга Наума о великом божьем мире” (1833), в якому з діалектичних позицій викладені основні наукові уявлення про будову Всесвіту, Сонячної системи і Землі. М.О.Максимович зробив вагомий внесок у створення російської ботанічної термінології. Цікаво, що уведені ним ботанічні терміни збереглися в науковому обігові до наших днів. Висловлені ним в загальній формі еволюційні уявлення про зміни рослин і тварин під впливом умов існування, про родинні зв’язки між рослинами і тваринами, про появу різновидностей та формування в них видів дозволяють вважати його попередником Ч.Дарвіна.

М.О.Максимович – автор 20 робіт із зоології, зокрема підручника “Головні основи зоології” (1824). Вчений вивчав історію української літератури, мовознавство. Ряд робіт присвятив історії Київської Русі. Член багатьох природничо-наукових товариств, почесний член Петербурзького, Московського і Київського університетів. В таких загальних рисах постає образ М.О.Максимовича. Звичайно, ця картина неповна. Значення природознавчих праць вченого до сьогоднішнього дня не оцінено належним чином, ці праці мало вивчені. Дуже шкода, що “Юго-Западный отдел Русского Географического Общества”, видаючи твори М.Максимовича, не зібрав і не видав його природознавчих праць. Це трапилося, імовірно, тому, що Редакційний Комітет до 1-го тому так написав: “в издание должны войти, по возможности, все сочинения М.А.Максимовича, за исключением тех сочинений по естественным наукам, которые в настоящее время не имеют уже значения ни для науки, ни для истории ее развития в России”. Однак детальне знайомство з природознавчими працями Максимовича засвідчує його видатну та історичну постать у розвитку природознавства.

У галузі зоологічної науки, як ми вже відмічали, М.О.Максимович написав усього 20 наукових та науково-популярних праць. Однак більшість з них були дуже вагомими в першій половині ХІХ ст., є вони важливими і сьогодні. Так, у 1824 р. побачила світ його стаття “Афоризмы или основания положения зоологии”. Вже у цій першій зоологічній праці вчений виразно формулює проблему системи тваринного світу. Він пише: “... тваринне царство може себе уявити якоюсь великою твариною, частини якої утворені порізно: вона представляє нам розвиток тваринних органів (організмів) в такому порядку, в якому вони слідуєть згідно своєї вдосконаленості”. Вчений

класифікує тварин на 5 ступенів, або відділень, 13 класів, далі показує “порядки”, “родини”, “роди” і “породи”. Закінчує свою статтю такими словами: “тварин треба уявляти та представляти такими, якими вони є в самій природі” [стор. 20].

Основи своєї системи тваринного світу М.О.Максимович розробив і представив у праці “Главные основания зоологии” (1824) та у статті “Классификация животного и растительного царства” (1831).

Дуже виразно і коротко М.Максимович підсумовує свої дослідження про систему тваринного і рослинного світу у листі до шведського ботаніка Іллі Фріса, надрукованому у 1824 р. в журналі “Телескоп”, з нагоди сторіччя шлюбної системи рослин Ліннея. Працюючи і подаючи обидві свої системи – рослинного і тваринного світу, – М.Максимович робить статистичний аналіз родового складу “половин” і “областей” рослинного і тваринного світу. Вчений робить висновок, що “природа не тільки в систематичному плані органічних царств своїх представляється неоднаковою, логічно правильною, але і в населенні іншими видами зберегла певну розмірність” [стор. 467].

Як систематик, М.Максимович не тільки закріпив ідеї природничої системи в тодішній російській науці, але й сам брав активну участь у її розробці, бо мав зв'язки з деякими визначними систематиками світу, і, звичайно, виступив як переконаний еволюціоніст.

Усі дослідники наукової спадщини М.Максимовича відзначають, що він є у більшій мірі основоположником російської ботаніки як науки. На наш погляд, частково це стосується і зоологічної науки. Фундаментальні праці, такі як “Афоризми, или основные положения Зоологии” (1824), “Главные основы зоологии или науки о животных” (1824, кн.1) та “Зоология, или систематика животных” (1824) дозволяють стверджувати, що М.Максимович може вважатися також і основоположником зоологічної науки в Росії. Хоча у своїй автобіографії він пише: “Зоологія у мене була постійною супутницею ботаніки” [стор. 322]. Однак, якщо у цій галузі знання М.Максимовичу вдалося зробити мало, то це лише через обставини, що склалися: в цей час він більше займався ботанікою. Однак і те, що зроблено, засвідчує вагомий внесок вченого у розвиток світової зоологічної науки. Детальний аналіз зоологічних праць М.Максимовича ще попереду.

М.О.Максимович був не тільки біологом, це була широко освічена у природознавстві особистість, яка своїм класичним розумом охоплювала увесь комплекс природознавчих знань як теоретичного, так і практичного гатунку. Він уважно стежив за новинами у ботаніці, землеробстві, землезнавчій хімії, фізиці, медицині, мінералогії, геології, палеонтології, загальному природознавстві. Особливо слід відзначити його інтерес до номенклатурних проблем та критики праць і видань вчених того часу, зокрема видатних корифеїв. Фактично його рецензії – це своєрідні критичні статті в царині природознавства, в яких

виражалися нові філософські ідеї того часу. Ці ідеї захоплювали читачів і були корисними для журналів. Все це дозволило історикам науки зробити важливий висновок, що М.О.Максимович був чудовим публіцистом, критиком і частково натурфілософом. Цього вченого добре знали і цінували в широких колах культурного середовища в Росії першої третини ХІХ ст. Так, проф. Г.Шуровський називав Максимовича “відомим мислителем-натуралістом”. А такі головні московські літературно-наукові журнали того часу: “Новый магазин” (1821-1830), “Московский телеграф” (1825-1830), “Телескоп” (1831-1834) та інші – містили численні наукові та науково-критичні статті М.Максимовича з природознавства. Усі вони без винятку мали величезне значення для розвитку природознавства та наукового світогляду в наукових та культурних верствах тодішньої Росії.

Звичайно, ми у своєму короткому повідомленні не маємо змоги дати повний огляд рецензій М.Максимовича, у яких найвиразніше виявлено погляди його на російську науку того часу, на природознавство та на окремі його галузі. Так, у своїй критичній статті на працю Дмитра Шелехова “Главные основания Земледелия” (1826) М.Максимович так висловлюється про науку: “Наука – це безкінечне завдання, але ніщо так не зупиняє послідовності і розвитку цієї науки, що спрямована в безкінечність, як необґрунтованість у видумках, що закривають недостатність основного погляду” [стор.314].

А в праці “О физике Афенея” (1826) вчений писав так: “Тоді, як в освітній Європі вчені мужі з різних галузей науки знаменують кожний день або відкриттями, або винаходами, або удосконаленнями способів вчення, ми, незадоволені приготованим для нас запасом, віднедавна прокладаємо собі шлях до безсмертя: усе попереднє критикуємо, будуємо нові системи і тільки ще думаємо про можливості предметів знання, не помічаючи у своїй помилковості, що повторюємо давно відоме і вже кращими розумами складене” [стор.344]. Ось так критично і гостро відносився М.Максимович до негативного у тодішній російській науці.

Суть природознавства, місце його серед інших наук і значення М.Максимович розумів так: “пізнання внутрішньої суті природи, зв’язку між витворами її і відносинами між явищами складає предмет і справу природознавства”. І далі: “Природничі науки не допоміжні, але основними, або хоча попередніми назвати їх слід” [Рец.: Врачебные записки// Моск. телеграф. – 1827. – С.293-294].

Обсяг природознавства М.Максимович розумів дуже широко. Він заперечував М.Щеглову з приводу того, що “природа органічна буде лише тоді предметом особливого вчення, коли до кола природознавчих наук увійдуть астрономія і геологія”.

Переїзд М.Максимовича на Україну в 1833 р., де він очолив Київський університет, ставши його першим ректором, спричинився до припинення природознавчих студій вченого – у Києві М.Максимович

повністю переключився на гуманітарну сферу науки. Свої зусилля він спрямував на глибоке і всебічне вивчення всього українського, “своєї народності”, як він любив казати. М.О.Максимович вперше поставив на справжній науковий ґрунт, завдяки строгому аналізу, українську народність, з її історією, культурою та мовою, як окрему націю. Безумовно, все це були прояви заглиблення того спілкування в науці, ідею якої він авторитетно і голосно підносив ще у 1832 році з трибуни Московського університету. Ось чому саме з цих мотивів М.О.Максимович популяризував природознавство свого часу в Росії. Він вважав, що “найважливіші істини науки слід викладати якомога простіше, живіше, доступніше”. І ці його поривання дуже добре сприймалися періодичними журналами і газетами. З-під пера М.О.Максимовича виходить ряд популярних праць під загальним заголовком “Размышления о природе”. Друкувалися ці статті в “Московском Вестнике”, “Северных Цветах”, “Литературной газете”, “Библиотеке для чтения”, “Северной Пчеле”, “Молве” и других журналах. Окремою книжкою “Размышления о природе” були видані у 1833 р. Для масового читача М.Максимович написав “Книгу Наума о великом Божьем Мире” (1834), а відтак у Києві було ще дев’ять перевидань цієї книги. У журналі “Молва” читаємо про цю книгу: “Книгу Наума вважаємо розквітом втішної майбутньої для нашої народної освіти”. Фактично, ця книга Максимовича – це популяризація наукових знань про світ, про землю, про окремі країни.

Навіть такий невеличкий аналіз природознавчих праць засвідчує важливу роль М.О.Максимовича як природознавця, зоолога, ботаніка, поборника освіти і культури, провідника знання в тодішній Росії, серед густої темряви, некультурності, кріпацтва і феодалізму. Історія свідчить, що М.Максимович на перших порах ректорування в Київському університеті відповідав місії боротьби з ополячуванням в надзвичайно складних і тяжких обставинах, коли польське повстання хоч і було ліквідоване, але польська культура на Правобережній Україні ще була надто сильною і навіть у самому університеті, де більшість професорів була польською. М.Максимович своєю напруженою працею, високим авторитетом, високою культурністю і шляхетною вдачею зумів об’єднати професуру і громадську думку того часу навколо справи створення університету. Фактично Михайло Максимович став ідеологом нової культури в ополяченому краї. Однак вчений насаджував російську культуру формально. Вже з перших років перебування в Київському університеті він читав не російську, а українську словесність, науково розробляв цілий комплекс наук з українознавства, надаючи такого ж наряду університетові. Ось чому роль М.Максимовича як поборника відродження і розвитку української культури ще за 160 років перед нами повинні цінувати дуже високо. Природознавець, натурфілософ і еволюціоніст, М.О.Максимович вважається основоположником

українознавства.

Твори М.Максимовича з природознавства не тільки ще не зібрані, не вивчені, але майже забуті. Тому першочерговим завданням для вивчення історії природознавства сьогодні є зібрання, вивчення й видання природознавчих праць М.Максимовича. Тоді лише можна буде продемонструвати сучасникам його значення для природознавства й українознавства загалом. Ім'я М.Максимовича заслуговує стати більш відомим у природознавчій науці, стати поруч з найвидатнішими діячами науки, освіти і культури України. Яскравий представник культури Лівобережжя України Михайло Максимович повертається до нас в нових барвах свого творчого генія.

О.Г.Самойленко

Спадщина істориків Ніжинської вищої школи в історіографії XIX - XX ст.

Осмилення спадщини істориків Ніжинської вищої школи, їх методологічної основи розпочалося ще в кінці XIX ст. і продовжується до нашого часу. Згадки про окремих вчених, їх праці носять різнобічний характер. Можна виділити декілька таких напрямків: а) подання різних свідчень у довідниковій літературі; б) відгуки на окремі праці вчених-ніжинців, що виходили у світ під час їхньої діяльності; в) використання окремих положень в працях інших вчених; г) введення окремих імен в узагальнюючі історіографічні праці; д) висвітлення життєвого та творчого шляху вчених Ніжинської вищої школи, монографічний аналіз їх праць та ін.

Довідки про ніжинських вчених знаходимо у біографічних словниках професорів і викладачів Казанського, Київського, Новоросійського (Одеського), С-Петербурзького, Харківського, Юр'євського (Дерптського) університетів, тобто тих вузів, де працювали до Ніжина чи після нього деякі представники Ніжинської вищої школи. Ці свідчення носять загальний характер і є лише додатковою літературою до основної, бо в статтях у переважній своїй більшості подаються лише біографічні свідчення (детальні, поглиблені, розширені або дуже стислі) та перелік основних праць.

Деякі винятки з цього ряду становлять видання у біографічних словниках Ніжинської вищої школи – “Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко”, “Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине 1875-1900. Преподаватели и воспитанники” та “Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1901-1912. Преподаватели и воспитанники”.

Так, К.Троцина в своїй статті про І.В.Лашнюкова, яка міститься в збірці “Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко”, крім досить

ґрунтовного висвітлення біографічних свідоцтв, зупиняється і на питанні наукових інтересів та методологічних засадах ніжинського історика. Свої висновки він робить, звертаючись і до характеристики сучасників І.В.Лашнюкова, зокрема професора Ф.Я.Вороного, який у передмові до лекцій ніжинського вченого, виданий у 1870 р., писав: “Під керівництвом професора Павлова Лашнюков почав спеціально займатися російською історією. Павлов перший звернув молодь до вивчення російської історії в її джерелах, але із збереженням зв’язку з історією людства і під верховним керівництвом філософії історії. Лашнюков був із перших і кращих учнів Павлова. Засвоєні в цей час програми і метод залишились назавжди характерною особливістю Лашнюкова як викладача і дослідника, а саме: критика джерел історії і погляди на неї вчених – як метод дослідження, значні питання політичної історії культури – як головний предмет дослідження” [1, 410-411].

Близькою за змістом і визначеннями є біографічна стаття про Лашнюкова в “Биографическом словаре профессоров и преподавателей императорского университета Св.Владимира (1834-1884)”, який був складений і виданий В.С.Іконниковим. В цій розвідці дається детальний аналіз становлення І.В.Лашнюкова як вченого і професора, яке відбувалося в лицей князя Безбородька в Ніжині та Університеті Св.Володимира в Києві. Автор біографії зазначав, що “чотирьохрічне перебування Лашнюкова в Київському університеті було, не дивлячись на гноблення тих же, що і в лицей, дисципліни і формалістики, найбільш плідним часом в історії його освіти. Київський університет мав в той час блискучих професорів з політичних наук: Павлова, Шульгіна, Вернадського”. І далі: “в такій школі завершився розвиток і освіта Лашнюкова, в ній остаточно зміцнів критичний природний його дар, пробуджений, але незадоволений семінарською діалектикою, з неї він виніс той широкий і гуманний погляд на життя і історію, який ніколи не допускав його до односторонності і дріб’язковості, які часто вирізняють провінційних вчених і який допоміг йому назавжди зберегти в боротьбі з повітовою пошлістю ясність думок і віру в прогрес” [2,359].

Проте слід зазначити, що свідоцтва про діяльність і творчу спадщину І.В.Лашнюкова як в “Биографическом словаре”, так і в попередній статі К.Троцини, були, в певній мірі, компіляцією передмови Ф.О.Вороного до праці ніжинського професора “Пособие к изучению русской истории критическим методом”, яка вийшла в Києві у 1870 році.

Ця передмова була і залишається найбільш повним дослідженням наукової та педагогічної діяльності І.В.Лашнюкова і на її основі написані фактично всі наступні праці про ніжинського історика, як в ХІХ, так і в ХХ столітті.

Ще одним біографічним нарисом, на який слід звернути увагу, є стаття про І.В.Лашнюкова Б.Гласка у згаданому вже “Русском биографическом словаре”. На думку біографа, “як історик, Лашнюков

був частково послідовником Костомарова, але в головному він був самостійним. Володіючи тонким критичним аналізом, він давав у своїх читаннях приклади серйозної і суворої критики джерел та навчальних робіт. У своїх лекціях він не залишався на дрібних подробицях, і, не залишаючи фактів без критичної перевірки, намагався створити загальний характер епохи, особливо рельєфно змальовуючи історію літератури і культури взагалі” [8, 101].

Певний інтерес викликає біографія М.Я.Арістова, написана Д.А.Корсаковим в “Биографическом словаре профессоров и преподавателей императорского Казанского университета (1804-1904)”. На думку автора, “головним переконанням Арістова є поширений в 60-х рр. народницький шовінізм, близький до доктрини слов’янофілів але не тотожний з нею. За цим народницьким поглядом російський народ, в розумінні нищих класів, особливо селянства, переповнений нез’ясованих таємниць дум і прагнень, які він розвиває в своїй історії” [2,]. Ця думка поглиблюється в “Критико-биографическом словаре русских писателей и ученых”. На думку автора статті про М.Я.Арістова, він був автодидактом в історичній науці і не мав правильної філософської і історико-критичної школи, “ставив критеріумом своїх історичних суджень і висновків не наукові положення, а свої життєві ходячі погляди, які склалися у нього, як у всякої людини, при взаємодії цілого ряду умов і впливів” [4, 744].

Проте для Д.А.Корсакова, як і для більшості дослідників ХІХ-поч.ХХ ст. творчості М.Я.Арістова, характерна тенденційність, пов’язана з народницькими поглядами і особливо з критичним ставленням ніжинського історика до особи Петра І та його діяльності.

Так, С.Андріанов у статті про Миколу Яковича Арістова, яка була надрукована в “Русском биографическом словаре”, вказує, що у вченого не було чітко вираженого погляду на російську історію. Він замінюється у нього симпатіями чи антипатіями, які виховувалися самим середовищем і обставинами його життя, а також визначалися його вчителем П.П.Щаповим. Дослідник зазначає, що М.Я.Арістов симпатизував знедоленим верствам населення (духовенству, народним масам), з яких він сам вийшов. А тому не сприймав все те, що заважало вільному розвитку й матеріальному забезпеченню цих двох етапів. Найбільш ненависним був для М.Я.Арістова іноземний вплив, який, на думку вченого, відірвав на довгий час вищі класи від знедолених, поселив між ними обопільне непорозуміння, ворожнечу.

Висловлюючи протест проти іноземного впливу, вчений висував своє бачення розвитку Росії, яке було пов’язане з феноменом російського народу, у якого є свої ідеали, які він намагався втілити у своїй історії. М.Я.Арістов вважав, що наслідування заморським порядкам лише збивало росіян із правильного історичного шляху і приводило до

страшного бідуння.

Саме з цими світоглядними позиціями і пояснює автор статті ставлення М.Я.Арістова до петровських реформ як до негативного явища. А звідси, говорить він, зрозумілий висновок з докторської дисертації: “Софія хотіла утримати Росію на належному шляху, а діяльність Петра вибило російське життя із правильної колії” [5, 287].

В цьому ж напрямку написана і стаття Ш.А.Гумерова в біографічному словнику “Русские писатели. 1800-1917”, в якій автор відмічав, що соціальні погляди Арістова - специфічний різновид “почтвенничества”: дійсні носії російських основ в історії – нижче духовенство і народні маси; дворянство і чиновництво – негативні сили, оскільки вони провідники іноземного впливу, який бере початок з діяльності Петра I. Останні – постійна мішень публіцистики Арістова [6, 104].

Частково погляди І.І.Іванова як історика розкриваються в біографічній статті Г.В.Зикової, яка міститься в другому томі цього ж видання. На думку дослідниці, “вважаючи будь-які спроби побудови наукової системи безплідного метафізикою, Іванов критикував за ним І.Тена. Наука, на думку Іванова, може мати лише прикладне значення, завдання історика, наприклад, суд над минулим з певної “партійної” точки зору” [7, 381].

Теоретичні погляди І.І.Іванова і його наукова практика були в цілому негативно сприйняті істориками, які вважали його “літератором”, а не вченим.

Але, на жаль, статті, в яких розкривалися світоглядні позиції, методологічні засади та наукові інтереси ніжинських істориків, досить малочисельні і стосуються лише окремих представників Ніжинської вищої школи (І.В.Лашнюков, М.Я.Арістов, І.І.Іванов). Більшість енциклопедичних словників (“Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон”, “Новый энциклопедический словарь. Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон”, “Енциклопедія українознавства”, “Большая Советская энциклопедия”, “Советская историческая энциклопедия”, “Українська Радянська енциклопедія”, “Радянська енциклопедія історії України”) містять лише короткі біографічні нариси і називають лише головні праці ніжинських вчених. Тому, як вже зазначалося вище, вони носять додатковий характер.

Певний інтерес викликають некрологи і паспортні статті, написані на ніжинських істориків, але ця група джерел носить суб’єктивний характер, тому потребує історико-критичного підходу.

Найвагомішими для нашого дослідження є некрологи М.Я.Арістова, В.К.Піскорського, П.І.Люперського та О.І.Покровського.

В некролозі Миколи Яковича Арістова, написаного і виданого його

колегами по Ніжинській вищій школі в “Известиях Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине”, зазначалося стосовно характеру, методу та спрямованості наукової діяльності М.Я.Арістова, що він “глибокий знавець російської історії як давньої, так і новітньої, а також сучасного побуту російського, підступав до своїх досліджень без упереджених теорій, не підгонив нашої історії під шаблони, які сприймалися ззовні, а намагався всюди дійти до сутності, до з’ясування індивідуальних особливостей російського народу: шукає він їх і в народних піснях, і в легендах, і у творах народної сатири” [9, 1]. І далі, “як дійсно російська людина, глибоко розуміє внутрішні основи російського історичного життя, він вмілою рукою продовжував в своїх слухачах любов до всього рідного, національного, збуджував охоту вивчати внутрішні боки побуту і життя рідної нам історії і сильно діяв на них російським складом своєї думки, чесним, беспристрасним відношенням до вивчаємих їм явищ, цим самим непомітно вселяв і сердечну повагу до себе і до тієї науки, гідним представником якої він був” [9, 2].

Близьким за змістом був некролог, надрукований в “Журнале Министерства Народного Просвещения”. В цій примітці зазначалося, що Арістов належав до ряду найнаполегливіших працівників російської історії, і хоча він не прокладав нові шляхи в науці, зате був наполегливим збирачем матеріалу і дослідником. Кохаючи і вивчаючи переважно народне життя, Арістов і в статтях своїх звертав увагу головним чином на питання внутрішньої побутової історії, на розвиток народної культури в сфері релігійної, економічної і літературної.

І, якщо, на думку автора, у вчених працях Арістова “не знайдеться цілісного суворо витриманого світогляду на російську історію, проте не буде і упереджених теорій, і навпаки, помітна гаряча любов до всього російського і, точніше, співчуттєве розуміння багатьох особливостей і проявів нашого народного життя і народного характеру” [10, 110].

Окремі риси, характерні для діяльності В.К.Піскорського, викриваються в некролозі, написаному його товаришем і колегою Є.Ф.Будде. Автор зазначав, що Піскорський “з рідкою енергією і наполегливістю проводив на засіданнях факультету свою думку про те, що тільки першоджерела науки, і саме в дійсних документах можуть підготувати молодь, яка навчається, до серйозної наукової праці, до праці свідомої, і виховати у молоді ідейну прихильність до тієї чи іншої науки” [11, 56].

Дійсно, ґрунтовний відбір, аналіз джерел, документалізм був характерною рисою ніжинського вченого, стрижнем його наукових пошуків.

Досить повний глибокий аналіз життя і діяльності ще одного представника Ніжинської вищої школи зробив історик Михайло Мико-

лайович Бережков у своїй статті “В пам'ять професора Петра Івановича Люперсольського”. Довгі роки, проведені пліч-о-пліч в Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині, дозволили М.М.Бережкову як найкраще зрозуміти могутий науковий потенціал свого старшого колеги, з'ясувати те незавжди видиме, потаємне, в світогляді і думках П.І.Люперсольського, що не завжди могло лягти на папір. Відповідаючи на своє ж запитання, чому при своєму таланті Люперсольський так небагато написав, М.М.Бережков зазначав, що ніжинський історик “був дуже вимогливий до себе та до інших письменників: він терпіти не міг безладного викладу, всілякої недбалої мови, він розумів, що мистецтво писати є в сутності мистецтво мислити, щоб гарно, ґрунтовно і послідовно мислити та ясно, витончено висловлюватись, для цього потрібна безперестанна напруга розумових сил, а також особливі сприятливі умови, при яких думка виношується до зрілості, до простоти і точності вираження. Коли писати, так писати гарно, а то вже краще не писати взагалі” [12].

Не залишив без уваги М.М.Бережков і наукового доробку свого колеги. Зупинившись на головних працях Люперсольського, дослідник вивів, і досить точно, на нашу думку, характерні їх риси. “В тексті положення доводяться на основі джерел, що детально критикуються; намічуються цікаві наукові питання... ; всюди відчувається допитливість думки, свіжа зацікавленість ученого; він вмів уважно аналізувати і робить обережні висновки, а інколи виказує широкий узагальнюючий погляд” [12]. Але, як нам здається, для Люперсольського була характерною гіперкритика, про що змовчує дослідник. Більш того, М.М.Бережков, який у певній мірі знаходився на позиціях слов'янофільства, вбачав і в світогляді ніжинського історика елементи цієї історіософської системи.” При огляді культурної історії, та й політичної, Петро Іванович Люперсольський був із своїм освітченим поглядом на хід всесвітньої історії – поглядом освітченої російської людини, яка усвідомлює, що вона повинна й може дивитись на історію людства самостійно, по-російськи, інакше, з точки зору вселенського православ'я, з висоти якої відкриваються далекі перспективи історичні, нові і цікаві як для західно-європейської, досить широко розробленої історіографії романо-германського світу, так і особливо для історіографії світу греко-слов'янського, значно менше розробленої науково. На жаль, у нас ще мало вчених-істориків, які б вивчали історію з цієї самостійної точки зору, російської, церковно-вселенської; деякі лише слов'янофіли, ці високоталановиті й широко освічені люди, робили гарні спроби в цьому напрямку; але у нас недостатньо їх оцінили” [12].

Не менший інтерес для нашого дослідження викликає посмертна стаття “Професор Олексій Іванович Покровський”, написана учнем ніжинського історика Костянтином Федосієвичем Штепою, який

навчався в Ніжинському історико-філологічному інституті, а згодом працював в Ніжинському інституті народної освіти. Але, на відміну від попереднього дослідження, автор статті про О.І.Покровського ставився до свого вчителя більш об'єктивно, використовуючи історико-критичний метод.

Навчаючись в Ніжині під керівництвом Покровського, а з часом працюючи пліч-о-пліч з досвідченим професором, К.Ф.Штепа виніс для себе висновок, що його вчитель і старший колега “був кабінетним вченим у дослівному розумінні цього слова, і про нього справедливо можна було б сказати, що його життя – це його наукова робота, наукова робота була для нього його життям...” [13, 280]. Відмічаючи значний доробок ніжинського вченого, його широкі дослідницькі інтереси і активну участь в українському науковому житті поч. 1-ї чверті ХХ століття, дослідник не залишив без уваги і деякі недоліки, характерні для творчості вченого. Не будучи однобічним, історик “цікавився всіма суміжними науковими ділянками; він був в такій же мірі істориком, як і філософом, соціологом і етнологом, що забезпечувало і ґрунтовність його висновків і широту поглядів”. Разом з тим, К.Штепа відмічав, що “перенесення головної ваги з тексту на примітки, що утруднює читання, і “непропорційність розподілу тексту і приміток до нього” [13, 281] відразу кидались у вічі.

Науковий процес вимагає постійного і регулярного включення того нового, що з'являється у періодиці та виходить окремими виданнями, і їх оцінок. У залежності від складності теми та методології її розкриття, зацікавленості в ній інших дослідників залежить поява відгуків на ці наукові розвідки.

Значний інтерес викликали праці професора М.Я.Арістова “Хрестоматія з руської історії для вивчення давньоруського життя, писемності та літератури від початку писемності до XVI ст.” (Варшава, 1870), “Промисловість давньої Русі” (СПб, 1866), “Московські смути в правління царівни Софії Олексіївни” (Варшава, 1871) “Життя П.П.Щапова”, “Твори М.В.Гоголя з боку вітчизняної науки”. На них були опубліковані рецензії у періодичній пресі, зокрема в “Отечественных записках”, “Вестнике Европы”, “Филологических записках” та інших. Все це солідні, добре знані в країні видання. “При всіх своїх недоліках, – писав про монографію “Життя П.П.Щапова” Г.В.Плеханов, – книга викличе великий інтерес у кращій частині нашої читаючої публіки, бо вона говорить про особистість, яка є дорогою для кожного, хто не залишився байдужим до нашого визвольного руху останніх десятиліть” [14, 87].

В центрі уваги були й праці інших вчених Ніжинської вищої школи. На книгу М.І.Лілеєва “Із історії розколу на Вятці і в Стародубі XVII-XVIII ст.” опублікували свої відгуки відомі історики В.С.Іконников та С.Т.Голубев. Звернули увагу на публікації В.Г.Ляскоронського,

Б. Антонович, П. Голубовський, С. Грушевський, І. Линниченко, М. Петров, І. А. Тихомиров, А. Корнилович, а на праці І. І. Іванова – М. П. Дашкевич, Є. М. Щепкін, І. В. Лучицький, М. М. Бубнов та інші. Були відмічені рецензентами і наукові дослідження професорів Ніжинського історико-філологічного інституту В. І. Савви, М. М. Бережкова, В. К. Піскорського, П. О. Адріанова, І. Г. Турцевича, П. І. Люперського та інших в центральних періодичних та наукових виданнях: “Записки императорской Академии наук”, “Записки Харьковского университета”, “Киевские университетские известия”, “Филологическое обозрение”, “Журнал Министерства народного просвещения”, “Русский вестник”, “Киевская старина” та ін.

Ці відгуки носять різнобічний характер, висвітлюють нові проблеми, які викликали зацікавленість у істориків. Найбільш цінним є включення доробку ніжинських істориків до фундаментальних праць як загальної історіографії, так і з її окремих розділів.

До таких праць належить двотомне дослідження В. С. Іконникова “Опыт русской историографии” [15], куди увійшла інформація про основні праці І. В. Лашнюкова, В. В. Качановського, М. М. Бережкова, М. Я. Арістова, А. С. Будиловича, І. П. Козловського, М. І. Лілеєва, В. В. Новодворського, В. І. Савви та ін.

Автор монографії аналізує ставлення цих вчених до письмових джерел і, передусім до літописів, розкриває їх методику дослідження. В. С. Іконников перш за все звертає увагу на внесок учених-ніжинців у розробку історіографії з давніх часів, зокрема на праці професора В. Качановського, який вивчав літописи південних слов'ян, а також візантійські літописи і довів, що останні є важливим джерелом для вивчення історії цього краю в період падіння їх самостійності. Проаналізувавши цикл сербських житій, написаних у XIII-XIV ст. св. Савою, Деметіаном, Даніїлом, Гр. Цамвлаком, Костянтином Костенчавним та ін., приходять до висновку, що, не дивлячись на їх хвалебний, риторичний тон, вони дали хід розвитку сербської історіографії і послужили головним джерелом для сербських літописань. Цієї ж думки притримувалися також вчені В. Ягич, А. Попов, О. Пипін. І, хоча сербські вчені були невисокої думки про ці літописи, глибоке їх вивчення В. Качановським дало змогу внести значні корективи у їх оцінку. Вивчення професором хорватських літописів і порівняння їх із сербськими сприяло тому, що В. Качановський зміг зробити висновок про те, що хорватські літописи відносяться швидше до літературних, ніж до історичних пам'яток, у яких народна поезія грає головну роль. В ній збереглися сліди давніх сербо-хорватських пісень історико-етнічного характеру, які мало чим відрізнялися від старочеських пісень Крамдворського рукопису та руського “Слова о полку Игореве”. Пізніші хорватські літописи XV-XVI ст., на думку ніжинського вченого,

підходять під розряд хронографів, але за своїм значенням вони менш вартісні, ніж сербські. Таким чином, В.С.Іконников, розглядаючи праці В.Качановського в єдності з іншими дослідженнями, зокрема таких видатних вчених у галузі слов'янської історії, як В.Ягич, О.Піпін та інші, дав можливість визначити і той внесок, який зробив ніжинський вчений у вивчення проблеми.

Не залишилися поза увагою В.С.Іконникова і праці М.Я.Арістова, який займався вивченням руських літописів і дійшов цікавих висновків про деякі їх особливості. Зокрема, вчений визначив, що часто літописець, залишаючись у тіні, описуючи те чи інше явище, розкриває себе завдяки тій тональності, в якій це явище описував. М.Я.Арістов стверджував, що у жодному літописі немає таких прямих і різких відгуків про осіб, як це спостерігаємо в Псковських літописах. Більше того, якщо порівняти новгородські літописи про підкорення Новгороду псковичами, то можна уловити відмінність саме в коментарях. У дрібницях розповіді про покорення Новгороду помітне таке, чого немає при описові дій великих князів відносно останнього. І саме у цьому відбився дух незалежності і свободи, який був характерний для псковичів і літописців Пскова.

В.С.Іконников визначав і інші своєрідні спостереження ніжинського вченого, які торкалися мало досліджених проблем. Зокрема, це стосується релігійно-моральних питань у давніх літописах, про що писав у кількох своїх працях М.Я.Арістов. Це також була тема саме ніжинського дослідника, бо поруч В.С.Іконников ставить лише одне нове прізвище А.Клеванова. Досить детально М.Я.Арістов вивчив і торгові відносини між Сходом і Заходом, між іншими князівствами, про які йшла мова у літописах.

Звичайно, В.С.Іконников розглядав науковий доробок ніжинського вченого у зіставленні з працями інших дослідників з цієї ж проблеми і це дало можливість визначити у ніжинця те специфічне, оригінальне і неповторне, що притаманне саме йому.

У книзі “Опыт русской историографии” В.С.Іконников характеризує і творчий доробок проф. М.М.Бережкова, який торкався питань, пов'язаних з покоренням новгородцями інших земель. Вчений звертав увагу на те, що новгородці були ранніми колонізаторами північно-східного краю Росії, але їх місія носила відмінний характер, у Ростово-Суздальській землі вони виступали як колонізатори і промисловці, а в межах Двінського краю, Еми (Фінляндія) і Югри – як промисловці і землевласники. Правда, це спостереження не належить особисто М.М.Бережкову. На це звертали увагу І.Беляєв, Е.Барсов, А.Соболевський, але це ні в якому разі не принижує значення праць М.М.Бережкова.

Ніжинський вчений вніс чимало нового і у висвітлення питання, пов'язаного з розвитком торгівлі у Київській Русі та Московській державі.

Зокрема, він підкреслював, що новгородці твердо і рішуче оберігали свої торгові інтереси в Новгороді і Суздальській землі. Вони намагалися шкодити торгівлі Пскова, не допомагали їм у боротьбі проти німців і литовців, навіть виступали в союзі з Орденом проти Пскова. М.М.Бережков наголошував і на тому, що новгородський владика став купцем, таким же, як князь і бояри. В.С.Іконников звертав увагу і на інші спостереження вченого.

Таким чином, праці ніжинських вчених подавалися на тлі загального процесу висвітлення російської історіографії, з більш чи менш детальною характеристикою їх наукового доробку. Вони включалися в загальнонауковий контекст. На жаль, таких фундаментальних праць дореволюційного часу не так вже й багато. Частіше імена ніжинців потрапляють у наукові розвідки 40-90-х років ХХ ст.

Дослідник М.Л.Рубінштейн у книзі “Русская историография” [16] праці ніжинських істориків І.І.Семенова, М.Я.Арістова, М.М.Бережкова та ін., розглядав у взаємозв’язку з працями економістів-народників В.Воронцова, Н.Даніельсона, які разом визначали цілий напрямок у вивченні історії – економічної та народного господарства. М.Л.Рубінштейн підкреслював, що, на відміну від романтичної концепції М. І. Костомарова, “буржуазний економізм” був відображенням в історії нового напрямку наукової думки, який намагався обновити пануючу історичну концепцію “державної школи” з позицій нового, позитивістського вчення. І ця спроба обпертися на позитивіську філософію, пов’язати історичну науку з розвитком точних знань виявилася, по-своєму новим кроком у розвитку історичної науки, хоч методологія позитивізму і не вела до перебудови самої системи знань на базі нового матеріалу, нових історичних знань, а лише доповнювала стару систему новою ланкою. “Буржуазний економізм”, – зауважував М.Л.Рубінштейн, – розширив саме коло історичних знань, але намагання переглянути старі історичні концепції з нових позицій на ділі перетворилися на просте підведення нового матеріалу під стару схему. Для підтвердження цих висновків він посилався на ряд імен учених” які займалися вивченням історії російської торгівлі, історії російської промисловості, в тому числі і ніжинців (М.Бережков, М.Арістов). На жаль, дослідник конкретно не аналізував праць цих вчених, а подав уже готові висновки, тож важко уявити сам хід формування методологічної концепції представників Ніжинської вищої школи при розкритті вказаної проблеми. Це вже можна зробити самостійно, враховуючи при цьому і думку автора праці “Русская историография”.

Методологічний характер має також праця С.М.Пушкіна “Очерки русской историографии”, в якій розглядається формування історіософії ранніх слов’янофілів, а також цивілізаційний підхід до історіософії М.Данилевського та історіософські погляди К.Н.Леонтьєва. Цікаво, що

у цьому дослідженні вчений опирається і на деякі спостереження ніжинських істориків, які дають можливість зробити С.М.Пушкіну висновки. Так, у першому розділі він звертається до думки професора Г.А.Максимовича про те, що слов'янофіли “висунули вперед народ, надали йому керівної ролі в історичному процесі, зробили крок до з'ясування основних рис його характеру побудувати, направити саме життя, самий процес, згідно національних рис у відповідності до духу народу, складу його розуму, його волі, його самотньої природи” [17, с.10]. Ця думка дає можливість вченому зробити висновок про те, що слов'янофіли історичний процес, основною рушійною силою якого є віра, визначали в першу чергу не боротьбою, а згодою, розглядали як процес в своїй основі переважно духовний. Тому їх погляди на історичний розвиток, безумовно, базувалися на провіденціалізмі. Більше того, С.М.Пушкін погоджується з думкою Г.А.Максимовича про те, що слов'янофіли, обравши головним об'єктом критики релігійний бік у культурі, цивілізації Заходу, на цій основі намагалися пояснити особливості конкретного соціокультурного життя не тільки Західної Європи, а й Росії. А звідси, як зазначав Г.А.Максимович, – логічний висновок, що культура, цивілізація і взагалі все духовне життя у російського православного народу, а з ним і всього єдиноплемінного слов'янства, повинні бути вищими і більш доскональними, ніж у народів західних – неправославних.

До узагальнюючих праць належать також “Очерки истории исторической науки в СССР” (під ред. акад. М.В.Нечкіної та М.Н.Тихомирова) у чотирьох томах, які вийшли у 1955-63 роках [18], де в загальних рисах подається характеристика наукового доробку ніжинських вчених, їх внесок у розвиток історичної науки. Тут знаходимо окремі відомості про М.Я.Арістова, І.П.Козловського, В.Г.Ляскоронського, Г.А.Максимовича, В.К.Піскорського, Є.А.Чорноусова, Є.М.Щепкіна, Г.А.Ільїнського, В.В.Качановського, А.С.Будиловича, М.І.Соколова, М.Н.Сперанського, І.І.Іванова, Ф.Р.Брандта. Особливістю цієї праці є те, що вона дає можливість побачити ніжинців у контексті інших істориків, інших наукових шкіл і напрямків і визначити не тільки їх місце, а й цінність історичної спадщини вчених Ніжинської вищої школи.

Серед перелічених імен, які увійшли до нарису, вказані не тільки історики, а й філологи.

Ми вже зазначили, що у Ніжині у 80-х роках ХІХ ст. склалася цікава славістична школа. Представники цієї школи Р.Ф.Бранд, М.Т.Соколов, В.В.Качановський, М.Н.Сперанський та ін. не тільки займалися вивченням мовних, літературознавчих чи фольклорних проблем, а й висвітлювали деякі питання історичного розвитку слов'янських держав, їх культури. Тож не випадково, що їх праці вводяться і до історичних

досліджень. Даються короткі, але досить об'єктивні оцінки доробку Р.Ф.Брандта, А.С.Будиловича, В.В.Качановського, М.Н.Сперанського, М.І.Соколова та інших ніжинців у фундаментальних працях “Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян” [19], а також “Историография истории южных и западных славян” [20], “Славянская историография. Сб.ст.” [21] та ін.

Характеризуючи доробок попередників, не слід забувати про існування ідеолого-політичного підходу до оцінки їх спадщини, характеристики дореволюційних учених як представників буржуазної історичної науки.

До аналізу питань загальної історії, які висвітлювались у наукових розвідках ніжинців, звертався В.П.Бузескул у своїй фундаментальній праці “Всеобщая история и ее представители в России”. Перш за все, вченого цікавить значний доробок професора І.І.Іванова, який торкався історії Франції (“Политическая роль французского театра в связи с философией XVIII века” (1895) та “О Сен-Симоне и сен-симонистах” (1901). В.П.Бузескул критично поставився до першої праці, зауваживши, що її автор перебільшує роль театру в справі пропаганди філософських та політичних ідей того часу і замість детального, багатостороннього аналізу подає часто невірні й довільні тлумачення джерел. Значно вище була оцінена праця І.І.Іванова “О Сен-Симоне и сен-симонистах”, в якій всебічно розглядалося життя та погляди філософа - досить таємничої і двозначної фігури для росіян, а також його послідовників.

У критичній літературі по-різному трактували окремі положення праць Сен-Сімона, а тому відносили його то до соціалістів, то заперечували це. Професор І.Іванов висловив думку, що Сен-Сімон не міг бути соціалістом у новому значенні цього слова, бо він не тільки заперечував особистий капітал як соціально-закономірний фактор але ввів це поняття в асоціацію нарівні з працею і талантом в значенні основ розподільної економічної справедливості. Проте до Сен-Сімона, зауважує І.Іванов, не можна застосувати обидва нові поняття - буржуа і соціаліст, він індустріаліст, представник продуктивності як в галузі ідей, так і матеріальних благ, бо на його мові індустрія означає ідейну та промислову діяльність. Тому ідея координації науки і промисловості проходить через все вчення Сен-Сімона і далі розвивається його учнями. Таким чином, дослідник В.П.Бузескул, критично оцінюючи праці І.Іванова, визначив головне в них, показав, що ж нового вчений вніс у розвиток наукової думки.

У своїй книзі В.Бузескул звертався також і до праць ніжинця М.І.Мандеса, який аналізував спадщину грецького історика Діодора, його відношення до Геродота та Фулідіда. Цінність цих праць, засвідчував В.Бузескул, полягає в тому, що вчений розкриває погляди грецького історика, без якого “не можна обійтись ніде”, а його спадщина

була майже не досліджена. М.І.Мандес виступив проти “теорії єдиного джерела”, яка один час панувала в науці, особливо в Німеччині, довів, що Діодор був не простим переписувачем, а письменником, творцем, і його праця набагато складніша, ніж про це говорили деякі вчені.

Не міг пройти В.Бузескул і мимо праць ніжинських вчених про Рим професорів І.Г.Турцевича, А.А.Мартова, Г.Е.Зенгера, Ф.С.Режабека, Є.А.Черноусова, які зачіпали різні питання давньої історії.

Особливо уважно автор монографії проаналізував праці О.І.Покровського і визначив, що вчений з інтересом ставився до хронології, проявляв особливу увагу до фактів, якими б дрібними вони не були. Тому його праці про давню Грецію відзначалися глибокою ерудицією і вимогливістю, великим скептицизмом, гіперкритикою.

В.Бузескул звертався і до наукового доробку В.К.Піскорського про Іспанію і, розкриваючи основний їх зміст і нові аспекти у вивченні європейської історії, визначав у дослідженнях вченого те, що він свої роботи будував на архівному матеріалі, який безпосередньо брав у сховищах країни, котра стала об’єктом його вивчення. Проте В.Бузескул вказує і на деякі їх недоліки. Проаналізувавши книги В.К.Піскорського “Кастильські кортеси в перехідну епоху від середньовіччя до нового часу” і “Кріпосне право в Каталонії в середні віки”, В.Бузескул підкреслював, що це “найбільш повний і ґрунтовний виклад юридичних відносин селян в Каталонії до їх господарів” [22, 81], при цьому відмічаючи, що автор не встановив, як здійснювався цей процес змін у юридичному відношенні, не з’ясував, чому він здійснювався, і не прояснив достатньо повно відносини економічні. Проте цей критичний момент не принижує загалом великого значення праць вченого.

Особливо приваблювала В.Бузескула думка В.Піскорського про те, що наука зможе допомогти людству, яке пізнало несправедливість відносин, що склалися між окремими суспільними класами, “вийти з цього зачаклованого кола і отримати широку можливість задоволення своїх законних потреб. Тоді, можливо, зникне одне із проклятих питань сучасності - “бути молотом чи наковальнею”. Захопившись вірою в кінцеве торжество соціальної справедливості в людських відносинах, - зауважував В.Піскорський, – я впевнений, що воно обумовлене успіхами наукового знання і можливого його більш широкого розповсюдження в народні маси” [22, 82].

В.Бузескул з теплотою говорить про вченого, який довгий час успішно працював в архівах і бібліотеках Іспанії і який зміг би на цьому матеріалі написати ще багато цікавих досліджень на майже не розроблену тему, але, на жаль, життя вченого трагічно обірвалось. У цій праці знаходимо декілька цікавих міркувань і відносно наукового доробку Є.М.Щепкіна.

Таким чином, фундаментальне дослідження” Всеобщая история и

ее представители в России” В.П.Бузескула дало можливість представити майже в кожному розділі науковий доробок вчених-істориків Ніжинської вищої школи, визначити місце їх праць у загальному процесі вивчення історії Західної Європи, розкрити значення їх доробку.

Наукові праці ніжинських вчених згадуються чи стають предметом більш широкого висвітлення і в інших джерелознавчих та історіографічних працях. Так, в книзі “Историография античной истории. Учебн. пособ. под ред. проф. В.И.Кузищина” (М.,1980) в центрі уваги стала праця Є.А.Черноусова “Очерки по истории Римской империи 180-235 гг. Подготовка смуты III в.” (1911), яка продовжувала у хронологічному плані вивчення римської імперії, розпочате Е.Д.Гриммом.

Відмічається і праця І.Турцевича про провінційні збори у I-III ст. (1900), яка у поєднанні з іншими дослідженнями М.Крашенінникова, І.Куля, Л.Беркута сприяла ґрунтовному висвітленню такого нового в науці питання, як внутрішня структура Римської імперії. Загалом же ці праці внесли значний вклад у вивчення Риму.

У книзі О.Л.Вайнштейна “Историография средних веков” [23] звернута увага на доробок ніжинців В.В.Новодворського “Декілька слів про напрями в сучасній історіографії”, Є.М.Щепкіна “Російсько-австрійський союз за часів семилітньої війни”. Коротко аналізуючи монографію останнього, дослідник звернув увагу на те, що Є.М.Щепкін, як учень Гер’є, належить до істориків - “суспільників”, до “загальних” істориків, бо, як і вчитель, займався історико-філософськими і методологічними питаннями, а в галузі конкретної історії - самими різними її розділами (історії Заходу і Росії). Але, нам здається, зводити інтереси вченого тільки до наслідування вчителя, до повторення його наукового шляху, не можна. Є.М.Щепкін, маючи широкі історичні знання, зумів у деяких питаннях піти далі свого вчителя.

Поза увагою О.Л.Вайнштейна не залишився й доробок про Іспанію професора В.К.Піскорського, про якого вже йшла вище. Як і попередники, автор книги “Историография средних веков” звернув увагу на роль його вчителя, професора Київського університету І.Луцицького. Але тут треба більше говорити про велику самостійну роботу вченого в дослідженні Кастильських кортесів та кріпосного права в Каталонії, його систематичну працю в архівах Іспанії, бо до нього ніхто цим не займався. О.Л.Вайнштейн звернув також особливу увагу на еволюцію поглядів В.К.Піскорського.

Останнім часом наукова спадщина вченого знайшла висвітлення в працях О.М.Новикова [24], А.Є.Москаленка [25], О.О.Новикової [26], Л.П.Мільської, І.С.Пічугіної [27] та ін.

Співробітники Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України підготували

книгу” В.К.Піскорський. Вибрані твори та епістолярна спадщина”.

Член-кор. НАН України, директор цього інституту П.С.Сохань у статті “Українець, який творив духовну спадщину Європи” підкреслював, що захоплений історією європейських країн, в історичному досвіді яких він вбачав багато корисного і для своєї країни [28, 10]. Ця точка зору була новою в історіографії, і професор П.С.Сохань розкрив її на конкретних прикладах життя і творчості вченого.

Крім праць про професора В.К.Піскорського, заслуговують на увагу й наукові розвідки дослідників, які характеризують наукову спадщину інших вчених Ніжинської вищої школи. Так, дослідниця Р.А.Кирєєва першою після Ф.Я.Вороного через сто років нагадала про визначного історика І.В.Лашнюкова, проаналізувавши його “Очерки русской историографии”. Вона ж згодом визначила його місце та значення в російській історіографії ХІХ ст. в ґрунтовній праці “Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с сер.ХІХ до 1917” [29], а також у статті “Из истории изучения отечественной историографии: Некоторые особенности “Очерков русской историографии” И.В.Лашнюкова” [30], де вона розкрила основні положення праці, визначила місце доробку вченого в історіографії.

Дослідниця звернула увагу на те, що І.Лашнюков розумів відмінність джерелознавчого і історіографічного підходів до однієї і тієї ж історичної пам’ятки, і це було позитивним уроком, бо деякі інші вчені-сучасники, наприклад, В.С.Іконников, цих тонкощів не відчували. І.Лашнюков, як і А.С.Лаппо-Данилевський, ставив питання про національний характер історіографії. Більше того, інший вчений, М.О.Коялович, який стояв на близьких до К.М.Бестужева-Рюміна позиціях, втратив у порівнянні з І.Лашнюковим розуміння завдань історика науки по відношенню до літописів і розглядав їх лише як джерело для наукової розробки, для критичної оцінки свідчень, які вони містили. Тобто літописи розглядалися як предмет для джерелознавчого аналізу. І.Лашнюков же у своїй праці розглядав літописи ХІ ст. як джерело російської історіографії. До речі, В.О.Ключевський також звертався до літописних зводів ХІІІ-ХVІ ст. як до історичного джерела. Дослідниця Р.А.Кирєєва вказує ще на одну важливу деталь у спадщині І.Лашнюкова. Вона його відносить до невеликої групи істориків (В.О.Ключевський, П.М.Мілюков, А.С.Лаппо-Данилевський), які чітко бачили і визначали проблему періодизації історії російської історичної науки, хоч тут були і свої відмінності. Наприклад, І.Лашнюков і В.Ключевський при визначенні цієї періодизації враховували перш за все громадсько-політичні моменти в історії країни, тоді як в основі періодизації П.Мілюкова і А.Лаппо-Данилевського лежали наукові ідеї.

Таким чином, дослідниця Р.А.Кирєєва наукову спадщину І.В.Лашнюкова розглядає у тісному контексті з творчим доробком інших

вчених того часу. Порівняльний метод дав їй можливість побачити спільність і розбіжність поглядів на одні і ті ж проблеми розвитку історичної науки.

Звертається до спадщини І.В.Лашнюкова також О.О.Тарасенко у своїй праці “Становлення і розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834-1884 рр.” [31]. Дослідниця характеризує його як талановитого вихованця школи П.В.Павлова, представника народницького напрямку історичної школи Київського університету середини ХІХ ст.

Аналізуючи праці дослідників різних часів про вчених Ніжинської вищої школи ХІХ -поч. ХХ ст., можна зробити висновки, що історіографія літератури про них пройшла шлях від окремих невеличких статей у різного роду довідниках та відгуків про окремі праці до оглядових розвідок у спеціальних дослідженнях, у яких окремі імена вчених попадають у ряд інших і входять до тієї чи іншої наукової історичної школи.

Можна говорити про специфіку оцінок спадщини вчених-ніжинців в цілому та окремих праць, написаних у Ніжині, з'ясувати ті чи інші погляди на проблему, глибину її висвітлення, про зв'язки окремих тверджень із попередниками чи сучасниками і т.п., але від цього не розкриється повнота і специфіка Ніжинської вищої школи як історичного осередку, який має право на аналіз, як і подібні осередки в класичних університетах, про які так детально розповів С.Стельмах у книзі “Історична думка в Україні ХІХ - початку ХХ ст.” [32].

Спадщина істориків Ніжинської вищої школи значна й вагома, і вона заслуговує на подальше вивчення, базоване на сучасних досягненнях української історичної науки.

Література:

1. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб, 1881.
2. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834-1884). Сост. и изд. под ред. В.С.Иконникова. – Киев, 1884.
3. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Казанского университета (1804-1904). В 2-х ч. /Ред. Загоскина Н.П. – Ч.1. – Каз., 1904.
4. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). С.А.Венгерова. – Вып.1. – СПб., 1886.
5. Русский биографический словарь. – т.II. – СПб.,1900.
6. Русские писатели. 1800-1917. Биографический словарь. – т.I (А-Г). – М.: Издательство “Советская энциклопедия”, 1989.
7. Русские писатели. 1800-1917. Биографический словарь. – т.II (Г-К).

– М.: Научное издательство “Большая российская энциклопедия”, ФИАНИТ, 1992.

8. Русский биографический словарь. – Т. Лабзина-Ляшенко. – СПб, 1914.

9. Николай Яковлевич Аристов (1834-1882) // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине, т.VII. – Нежин, 1882.

10. Н.Я.Аристов. Некролог // ЖМНП. – 1882, октябрь.

11. Будде Е.Ф. В.К.Пискорский (некролог) // ЖМНП. – 1910, сентябрь.

12. Бережков М.Н. В память профессора Петра Ивановича Люперпольского // Известия Историко-филологического института кн. Безбородко. – Т. XXI. – Нежин, 1904.

13. Штепа К. Олексій Іванович Покровський (Некролог) //Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. – 1928. – Кн. IX.

14. Плеханов Г.В. Афанасий Прокофьевич Щапов (Жизнь и сочинения). Соч. проф. Н.Я.Аристова. – СПб, 1883// Плеханов Г.В. Сочинения. – Т.1. – 4 ч., 1920.

15. Иконников В.С. Опыт русской историографии: В 2-х т. – Т.1, кн.1. – К., 1891; Т.1., кн.2. – К., 1892; Т.2., кн. 1-2. – К.,1908.

16. Рубинштейн М.Л. Русская историография. – М.: Госполитиздат, 1941.

17. Пушкин С.М. Очерки русской историографии. – СПб. 1996.

18. Очерки истории исторической науки в СССР: В 4-х т. – Т.2 /Под ред. М.В.Нечкиной, М.Н. Тихомирова, С.М.Дубровского и др. – М., 1960; т.3 /Под ред. М.В.Нечкиной, М.А.Алпатова, Б.Г.Вебера и др. – М.,1963.

19. Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. – М., 1988.

20. Историография истории южных и западных славян. – М., Изд. МГУ, 1967.

21. Славянская историография. Сб. статей. – М.: Изд. МГУ, 1966.

22. Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и нач. XX века. – Ч.1. – Л., 1929; Ч.2. – Л., 1931.

23. Вайнштейн О.Л. Историография средних веков. – М.: Соцэкгиз, 1940.

24. Новиков О.М. Видатний учений-іспаніст В.К.Піскорський //Український історичний журнал. – 1967. – №8. – С.124-125.

25. Москаленко А.Є. Сторінка з історії медієвістики на Україні // Український історичний журнал. – 1971. – № 4. – С. 96-99.

26. Новикова О.О. В.К.Піскорський // Український історичний журнал. – 1992. -№6. – С. 95-102.

27. Мильская Л.П., Пичучина И.С. Русский историк-испанист В.К.Пискорский (1867-1910гг.) //Проблемы испанской истории. – М., 1975. – С. 230-239.

28. Сохань П.С. Українець, який творив духовну спадщину Європи // В.К.Піскорський, Вибрані твори і епістолярна спадщина /Упор. О.О.Новікова, І.С.Пічучіна. – К.: фонд “Відродження”, 1997.

29. Киреева Р.В. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с сер. XIX до 1917. – М., 1983.

30. Киреева Р.А. Из истории изучения отечественной историографии: Некоторые особенности “Очерков русской историографии” И.В.Лашнюков // Проблемы истории общественного движения и историографии. – М., 1971. – С. 289-302.

31. Тарасенко О.О. Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834-1884 рр. – К., 1995.

32. Стельмах С. Історична думка в Україні XIX – початку XX ст. – К., 1997

О.О. Дудко

Олександр Лотоцький: сімнадцять років у “російському Римі”

Перегортаючи сторінки бурхливих подій першої чверті ХХ століття, національного та культурного відродження України, неможливо не зупинитися на діяльності визначних громадсько-політичних діячів. До них, безумовно, слід віднести Олександра Лотоцького, “відомого в українських кругах, – за словами Д.Дорошенка, – діяча і письменника” [1].

Народився він у 1870 році в с. Брониця біля Могилева на Поділлі в родині священника. Закінчивши в 1896 році Київську духовну академію, “готувався до праці педагогічної”, але “вступив на службу до київської установи державного контролю” [2]. На жаль, “багатий ... особистий архів” О.Лотоцького, з численним листуванням та іншими недрукованими документами того часу, було загублено [3]. Одним із надзвичайно цінних джерел вивчення його життєвого шляху є спогади цього діяча, які вийшли друком у трьох томах під назвою “Сторінки минулого” [4], а також пізніше - четвертий том “В Царгороді” [5].

Особливий інтерес для науковців викликає життя Олександра Лотоцького петербурзької доби. Перебування понад сімнадцяти років у “російському Римі” було дуже насичене. “Ніколи нам з дружиною не думалося, що доведеться на довгий час оселитися поза Україною. Але обставини склалися так, що року 1900-го переїхали ми до Петербургу, ...одержав я запрошення перейти на службу до столиці. Конче був потрібний свій “штовхач”, що мав би завдання посувати справи цензурні, присвячуючи сьому досить уваги й часу” [6].

В столиці О.Лотоцький почав працювати в “кредитовому

департаменті контролю”, що ревізував кредитові державні установи (кредитову канцелярію, державний, селянський, дворянський банки ощадні каси та інші). Контрольна установа “Департамент кредитной отчетности” складала оцінку звітів, від імені державного контролера, даючи “загальні огляди їх діяльності” [7]. На Лотоцькому також “...лежав головний тягар літературної й взагалі громадської української праці” [8].

Перша російська революція, яка почалася у Криваву неділю, змінила народні настрої, викликала потребу великих перетворень. Страйковий рух охопив всі верстви населення. Застрайкували робітники Донбасу, Києва, Одеси, Харкова, Миколаєва. “Розгорілися селянські повстання: селяни палили поміщицькі садиби, господарські будівлі, забирали худобу. Усе грізніше були вимоги передати всю землю селянам” [9]. Найбільшим повстанням в армії був бунт матросів на панцернику “Потьомкін – Таврійський” в одеському порту. Відмовившись виконати наказ стріляти, екіпаж повстав і захопив владу на кораблі. Студенти організували революційні мітинги, на яких були присутні всі бажаючі. Газети виходили без цензури й відкрито вимагали змін та конституції.

Олександр Лотоцький дає дуже оптимістичну оцінку подіям 1905 року: “Революційна буря розвіяла “сон бурхливої ночі”, що обняв приспану російським режимом Україну. Пробуджена стихія національна перетворюється в глибоку національну свідомість, що приводить до національної революції. За короткий час народ український прискореним темпом проходить усі етапи політичного розвитку – з культурного аполітизму, яким характеризуються його настрої в довоєнному часі, через автономію и федерацію - до державної незалежності” [10].

У розпалі революційних подій, в умовах робітничих страйків і селянських повстань цар Микола II погодився на поступки, які висловилися у Маніфесті 17-го жовтня 1905 року. В ньому було обіцяно демократичні права і свободи слова, сумління, зібрань та друку. Пообіцяно скликати думу із законодавчими функціями. І тільки 23 квітня 1906 року був виданий конституційний закон, а 27 квітня скликано Державну думу – перший російський парламент, який відіграв важливу роль в українському політичному житті.

Після зібрання думи в Петербурзі сформувалася Українська “парляментарна” громада, що об’єднувала понад 40 депутатів. В її керівний склад входили О.Лотоцький, П.Стебницький, О.Русов. Головою було обрано адвоката з Чернігова І.Шрага.

Громада мала свій друкований орган – тижневик “Украинский Вестник”, редактором якого був М.Славинський, а секретарем – Д.Дорошенко. Вже в травні 1906 року вийшов перший номер цього часопису, що мав служити українською трибуною для цілої Росії і тому

друкувався російською мовою. В роботі журналу брали участь найкращі наукові сили України того часу: О.Лотоцький, М.Грушевський, М.Туган-Барановський, І.Франко, О.Русов, які подавали “прекрасні статті на теми біжучої політики, земельної справи, фінансів, статистики” [11].

У II Державній думі (була скликана у 1907р.) також активно працювала Українська громада з 47 членів, яка випускала свій орган – “Рідна Справа – Вісті з Думи”. У ній друкувалися промови членів громади та їх заяви. Українці в думках добивалися автономії для рідного краю. “Платформа всеукраїнської організації ставила ціль – здобуття автономії для України та інших національних країв Росії, яка в тих планах мала прийняти устрій федеративної держави” [12]. Цей документ треба було офіційно декларувати.

Цікаво, що мешкаючи разом із братом у Петербурзі, саме в Олександра Лотоцького, М. Грушевський склав текст такого документу, який мав бути виголошений з думської трибуни [13]. У декларації вказувалося, що “державний лад, який має бути заведений в Російській державі, визволив український народ з політичної, економічної і національної неволі” [14]. Отже, революція 1905-1907 років розпалила громадсько-політичне життя в Україні, зумовила нові методи реорганізації держави.

Олександр Лотоцький зазначав: “...Всеукраїнська організація вийшла з підземелля як демократична, а після – радикально-демократична партія. Але реакція, що за тим настала та знову загнала українське життя в підземелля, змусила відновити таємну організацію року 1908. Повстала вона у вигляді Товариства українських поступовців (ТУП) та існувала аж до революції, коли ініціативою Ради ТУПу утворено було Центральну Раду” [15].

Товариство українських поступовців об’єднало помірковану інтелігенцію України. Неабияку роль у Товаристві відіграв саме Олександр Лотоцький. Він зав’язував близькі стосунки з представниками російських революційних кіл, входив до Ради товариства. Про настрої організованих українських кіл добру уяву дає декларація Ради ТУП під назвою “Наша позиція”, випущена у грудні 1916 року. В декларації відмічалось, що серед народів, які потерпають через боротьбу великих держав за імперіалістичні цілі, становище України особливо трагічне [16].

Над декларацією працював О.Лотоцький разом із М.Грушевським, Є.Чикаленком та С.Єфремовим. У декларації формулювалися політичні постулати ТУПу. “Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Отже, боролись ми і боротимемось за демократичну

автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватися і поступуватись економічно, а єдиним простим шляхом до цього уважаємо націоналізування всіх форм приватного і громадського життя: школи, суду, церкви, адміністративних і громадських установ, органів самоврядування і таке інше...” [17].

А далі в декларації наголошувалося, що, “йдучи до зазначеної мети, шукаємо собі спільників як серед співзвучних елементів недержавних націй Росії, так і серед тих, на жаль, нечисленних заступників російського громадянства, що поділяють основне наше домагання – автономно-федеративного устрою державної організації на демократичних підставах”. Треба підкреслити, що основним завданням Товариства українських поступовців було створення таких умов, де могла б жити “вільна людина серед вільного народу” [18].

Отже, Олександра Лотоцького від багатьох сподвижників відрізняли його практичні дії в поваленні самодержавства. Необхідно зазначити також, що, перебуваючи тривалий час у Петербурзі, О.Лотоцький рвався душею на батьківщину, думки його були пепеповнені любов’ю до рідного краю.

Література

1. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле, 1901-1914 роки. – Винипег. –1949. –С.49.
2. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1933. Ч.ІІ. – С.165.
3. Там само. – С.7.
4. Лотоцький О. Сторінки минулого. 1932-1934. Ч.І-ІІІ.
5. Лотоцький О. В Царгороді. - Варшава. 1939. - 176 с.
6. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.ІІ. - С.5.
7. Там само. -С. 167.
8. Дорошенко Д. Названа праця. - С.50.
9. Лось Ф. Революція 1905-1907 років на Україні. - С. 179.
10. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.ІІ. -С.293.
11. Дорошенко Д. Названа праця. - С.81.
12. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.ІІ. - С.16.
13. Дорошенко Д. Названа праця. - С.84.
14. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.ІІІ. - С.26.
15. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.ІІ. - С.16.
16. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. -С.71-72.
17. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.ІІ. - С.301.
18. Там само. - С.303.

Політичні обставини обрання депутатів першої Державної думи Російської імперії від Чернігівської губернії.

Населення найпівнічнішої в Україні лівобережної губернії – Чернігівської – в роки революційних потрясінь початку ХХ століття було одним з найактивніших у політичному відношенні. Проте і репресивні дії царської адміністрації тут, зокрема в 1905 - 1907 роках, були одними з найенергійніших.

Беззаконня і сваволя, що чинилися в самому Чернігові, де була резиденція губернатора-чорносотенця та, особливо, в повітах і волостях, викликали загальноросійський резонанс. Географія звернень від населення Чернігівщини на адресу думи була найширшою в Україні - канцелярія Думи зареєструвала листи з 53 населених пунктів; з 40 з них скаржилися саме на беззаконня з боку Міністерства внутрішніх справ. Особливо активними були репресії в період виборів, у грудні 1905 -квітні 1906 року.

Та попри старання членів органів дворянського самоврядування та поліційних чинів, що опікувалися думськими виборами і які обрали основним засобом боротьби з небажаними уряду кандидатами в депутати (виборщиками, за тодішньою термінологією), - адміністративне або судове переслідування останніх, - результати виборів виявилися досить несподіваними для чиновників.

Четверо з десяти обраних від губернії депутатів були дворянами, кадетськими діячами губернського масштабу, всі четверо - з вищою юридичною освітою. Це М.М.Міклашевський, О.О.Муханов, О.О.Свечин та І.Л.Шраг. З них перші троє були росіянами (принаймні, так себе називали в анкетах); останній, І.Л.Шраг, був етнічним німцем, але водночас – досить відомим в українських колах діячем.

Шестеро новообраних депутатів були селянами за походженням і всі вони, крім росіянина Логвіна Остроносова, ткача Гусівської суконної мануфактури, з соціал-демократичними переконаннями (меншовицької орієнтації), – були українцями. У виборчій боротьбі займали позиції зліва і в центрі, всі вони були по-своєму цікавими особистостями, але найкolorитнішою постаттю в цьому “селянському” представництві, очевидно, слід вважати, Т.В. Локотя. Цей уродженець заможної селянської козацької родини з містечка Борзни зумів отримати вищу освіту в двох вузах, пройти закордонне стажування, стати магістром сільського господарства і на момент обрання обіймав посаду професора Ново-Олександрійського інституту. Політична позиція його тоді визначалася як “лівіше кадетів”, а в думі Т.В.Локоть увійде до фракції трудовиків. Твердих кадетських переконань із селян дотримувався хіба що

губернський земський гласний П.І.Куриленко.

Куриленко був відомим земським діячем (18 років був гласним повітового земства, 12 років членом Стародубської повітової земської управи), був під негласним наглядом поліції. Активними земцями були також згадані вже М.М.Міклашевський, О.О.Муханов, О.О.Свечин, І.Л.Шраг та Т.В.Локоть. Земська діяльність, безумовно, була дуже вагомим аргументом для виборців, так само як і факт адміністративного переслідування кандидата в депутати. Останнє ж, як уже зазначалося, застосовувалося широко, і не тільки до нижчих станів.

Переслідувань певною мірою зазнав навіть губернський дворянський маршалок О.О.Суханов - за телеграму ліберального змісту на адресу царя він був позбавлений придворного звання та зміщений з посади голови губернської земської управи. Був арештований за організацію сходки для обговорення селянських потреб Л.З.Остроносів. Земський страховий агент, кадет Я.О.Гужовський, був обраний фактично заочно, оскільки сидів у в'язниці нібито за організацію гуртків самоосвіти і був випущений звідти вже як депутат за настійливою вимогою виборців. А єдиний із позапартійних депутатів-селян, О.О.Бабич арештовувався двічі: в грудні 1905 – за підозрою що до належності до Селянської спілки. І у квітні 1906, коли його, ледь він ступив на перон в Санкт-Петербурзі, затримали й обшукали на предмет ... відсутності в нього бомби, цей факт кричущого порушення навіть царських законів дістав розголосу у пресі.

Нарешті, останнім з неназваних ще депутатів був І.В.Тарасенко. Він не був земцем, не заарештовувався, у свої 33 роки мав нижчу освіту, але шляхом самоосвіти виробив стійкі українські переконання і був активним дописувачем газет і українських часописів.

Таким чином, на відміну від деяких інших губерній, у яких унаслідок складної гри різних політичних сил депутатами часто обиралися люди досить випадкові, Чернігівщина зробила тоді цілком логічний і виправданий вибір, обравши досить демократичний, збалансований в усіх відношеннях склад депутатів.

П.С.Григорчук
О.І.Яременко

Хліборобський рух на Полтавщині в 1918 р. та його роль у встановленні гетьманату

Розпад Російської Імперії поставив перед Україною дві глобальні проблеми, які вимагали негайного вирішення: вибір шляхів політичного розвитку та здійснення соціально-економічних реформ. Ці проблеми були тісно пов'язані між собою, особливо в аграрному питанні. Розв'язання аграрного питання включало в себе політичний та

економічний аспекти. Політичний аспект полягав у тому, щоб ліквідувати протистояння різних соціальних груп і об'єднати їх у більш-менш стабільний соціум, здатний до державного будівництва. У той же час проведення земельної реформи не повинно було негативно позначитися на розвитку сільськогосподарської культури.

Українська Центральна Рада, в силу надзвичайно складних обставин, не змогла компромісним шляхом вирішити аграрну проблему. Ліквідувавши III Універсалом право приватної власності на землю, але не визначивши чіткого механізму перерозподілу земель, Рада фактично втратила контроль за суспільними відносинами в аграрному секторі. В результаті соціальна ворожнеча на селі набрала гострих форм, а економіці сільського господарства завдано значної шкоди.

За таких умов, на початку 1918 року в Україні виникає спочатку стихійна опозиція до здійснюваних у країні державних аграрних реформ, яка згодом набирає організаційних форм і отримує умовну назву “хліборобський рух”.

Хліборобський рух - це досить складне, багатопланове явище, яке було представлене різними угрупованнями, що відрізнялися соціальним складом, політичними та економічними програмами, формами і методами опозиційної діяльності. Основу руху складала дві течії - ліберальна та консервативна.

Ліберального напрямку дотримувалися демократично-хліборобська партія, соціальну базу якої становили дрібні та середні землевласники. Історія її виникнення сягає червня 1917 року, коли в північних повітах України заснувалась Українська демократична партія, політичну та соціальну програму якої складала три основні ідеї: державна незалежність України, непорушність права приватної власності, хуторська система господарювання. Згодом ця партія була переіменована в “демократично-хліборобську”.

Консервативний напрям у хліборобському русі був представлений великими землевласниками, об'єднаними в дві організації: “Союз земельних власників” і “Раду землян”. Основою їх програми була непохитність права приватної власності на землю, при збереженні великих латифундій.

Найміцніша організація демократично-хліборобської партії знаходилася в Полтавській губернії, яку очолював землевласник, фабрикант і громадський діяч С.М. Шемет.

Наприкінці березня 1918 року в Лубнах було проведено з'їзд хліборобів, на який прибуло дві тисячі делегатів. На з'їзді обговорювались актуальні політичні та економічні питання. У резолюції відзначалося, що аграрна політика Центральної Ради є руйнівною, і першим кроком до врегулювання відносин на селі повинно бути поновлення приватної власності. Паралельно висувались і політичні вимоги: створення рівних

умов для діяльності як соціалістичних, так і несоціалістичних партій та поповнення Центральної Ради представниками хліборобського руху.

З метою реалізації рішень, прийнятих з'їздом, до Києва відбула делегація у кількості двохсот чоловік. Керівництво Центральної Ради не тільки відхилило вимоги демократів-хліборобів, але й взагалі відмовилося вести будь-які переговори з цього питання. Делегація у відповідь влаштувала мітинг, на якому підтвердила свої вимоги і призначила на кінець квітня 1918 року Всеукраїнський з'їзд хліборобів.

Рішуча позиція полтавських хліборобів привела до дії хліборобські організації інших регіонів. У містах Харкові, Вінниці, Херсоні, Ольгополі відбулися з'їзди, які винесли аналогічні резолюції і підтримали ідею проведення Всеукраїнського з'їзду.

Діяльність демократично-хліборобської партії активізувала також інші політичні сили, що знаходилися в опозиції до Центральної Ради.

Керівництво "Союзу земельних власників" запропонувало об'єднати зусилля з демократами-хліборобами для боротьби з Центральною Радою. Однак досягти компромісу у виробленні спільної програми дій не вдалося. Великі землевласники виступали за негайний розпуск Центральної Ради, а демократи-хлібороби - за її реорганізацію. Крім цього, виявилися розбіжності щодо подальшого державно-правового статусу України і в деяких питаннях соціально-економічного характеру. "Союз земельних власників" і "Рада земель" почали паралельно з демократично-хліборобською партією готувати свій з'їзд.

Політичну ситуацію, що склалася в Україні, вдало використала консервативна партія "Українська народна громада". Заручившись підтримкою вищого німецького командування, її керівництво вирішило на практиці реалізувати один із пунктів їхньої програми про те, що тільки сильна диктаторська влада може вивести Україну з кризової ситуації, і призначило на день проведення хліборобських з'їздів державний переворот.

28 квітня 1918 року почав свою роботу Всеукраїнський з'їзд демократично-хліборобської партії. Наступного дня з'їзд не міг продовжити свою роботу, оскільки був заборонений владою. А з'їзд, підготовлений Союзом землевласників і Українською народною громадою, який відбувся 29 квітня 1918 року, увійшов в історію як Хліборобський конгрес і на ньому було проголошено Павла Скоропадського гетьманом України.

Встановити чисельність делегатів хліборобського конгресу досить важко. Джерела називають різну кількість: від п'яти до восьми тисяч. Без сумніву, на з'їзді була присутня частина дійсних представників хліборобського класу, а також мала місце інсценіровка.

Наступного дня, після проголошення гетьманату, Павло Скоропадський дозволив продовження з'їзду демократів-хліборобів. На

ньому було прийнято звернення до гетьмана, в якому висувалися вимоги скликання представницького органу, збереження незалежності України, притягнення до роботи в уряді свідомих українців. Звернення до гетьмана доставили представники Полтавщини Марченко С. та Гоголь-Яновський І. і запросили його взяти участь у роботі з'їзду. П.Скоропадський особисто не прибув на з'їзд, але надіслав генерального писаря Полтавця П., який підтвердив прагнення гетьмана до будівництва незалежної України.

Наступний з'їзд Української демократично-хліборобської партії відбувся 9 червня 1918 року і засудив політику гетьмана П.Скоропадського, а згодом демократи-хлібороби увійшли до складу Українського національного союзу – організації, метою якої було повалення гетьманату.

Е.М. Страшко

Гоголівська вища школа у розвої 20-30-х рр.

Кожна історична доба формує своє соціальне лице і виявляє свій культурно-освітній та духовний зміст. Революційний час заклав потужну домінують нового образу України. Тому слушною видається думка Петра Голубенка: “В огні та бурі революції відбулися глибокі зрушення в свідомості українського народу і перетворення елементів його душі і духу української нації. Сталося чудо державного відродження України” [1].

Ентузіазм і пафос молодого українського суспільства не змогли повністю здолати та знищити такі історичні катаклізми, як воєнна поразка УНР, окупація військовими силами більшовиків, форсоване становлення сталінського режиму. Хай в інших формах, але боротьба за соціально-політичну та культурну самостійність України продовжувалася й у пореволюційні часи.

Неабияка роль у цьому процесі належала закладам національної освіти, одним із історичних осередків якої в Україні була Ніжинська вища школа. Усі протиріччя суспільної долі українства 20-30-х рр. у концентрованому вигляді відбилися й на діяльності Гоголівського інституту. Сама доба дивовижно звела та поєднала в йому сили творення та нищення, сили духовного відновлення та водночас руїни, прагнення до збереження традицій і “нововведення” державницько-сталінських реорганізацій. Тому цілком закономірно, що розмаїта історія Ніжинської вищої школи була органічно вплетена у строкату тканину освітнього життя України в 20-30-х рр.

Передусім за умов радянського будівництва вуз уповні відчув на собі принципи централізації та силові методи управління. У серпні 1919 р. за ініціативою спеціальної державної комісії з освіти при Раднаркомі друга Всеросійська нарада з педагогічної освіти винесла рішення про

організацію нових, єдиного типу педагогічних навчальних закладів. Вони повинні були мати багатопрофільний характер – не менше ніж п'яти відділів: дошкільний, шкільний двох ступенів, трудовий; а також тричотирирічний термін навчання [2]. Восени 1919 р. Ніжинський інститут став науково-педагогічним.

Проте ця реорганізація була далеко не останньою. У 1921 р. вуз реформувався в Інститут народної освіти (ІНО) із чотирьохрічним строком навчання [3], у структурі якого виокремлювалися такі три факультети: соціального виховання (або ж, за тодішньою лексикою, – “соцвих”), професійної освіти (відповідно “профос”, який у 1923 р. з причин, не зовсім відомих, було закрито) і робітничий (“робітфак”) [4]. У лютому 1930 р. на базі факультету соціального виховання відкривається Ніжинський інститут соціального виховання (НІСВ) з терміном навчання до трьох років. На цей час у вузі функціонували чотири відділи: історико-географічний, мовно-літературний, агробіологічний та фізико-математичний; чотирнадцять кафедр, на яких працювали 230 викладачів, у тому числі чотири професори - В.І.Бельський, В.І.Резанов, О.І.Покровський, І.І.Семенов [5].

Жовтень 1932 р. став ще одним кроком на шляху реорганізацій. Згідно розпорядження народного комісаріату освіти УРСР, у Ніжині було відкрито Інститут професійної освіти. Він готував учителів-предметників для середньої школи, а відділи залишалися ті ж самі [6].

Нарешті, у 1934 р. прийнято нове положення про педагогічні інститути, у складі яких передбачалися денні та вечірні відділення, а також заочно-курсові сектори. У цьому ж році Ніжинський інститут соціального виховання та професійної освіти було реорганізовано в педагогічний інститут. У зв'язку з переходом до загального семирічного навчання в СРСР у 1935 р. при Ніжинському педінституті було організовано учительський інститут, який готував учителів 5-7 класів загальноосвітньої школи з мови й літератури, математики, фізики, історії, географії та інших предметів. Щорічний прийом до інституту становив 220-250 осіб, а за період 1935-1941 рр. його випускниками стали 1.149 чол. [7].

Своєрідним історичним символом названих реорганізацій стало присвоєння у 1939 р. Ніжинському педагогічному інституту імені М.В.Гоголя.

Власне цими організаційно-статусними змінами в педагогічній освіті радянське керівництво по-своєму “освячувало” адміністративні засади централізованої системи та уніфікувало управління освітнім процесом, що, за оцінкою відомого польського дослідника Є.Шацького, мало глибинний орієнтир на викорінення національних традицій [8].

Одночасно з реорганізацією структури Ніжинської вищої школи йшло реформування й навчально-виховного процесу. На зміну

“бригадно-лабораторному методу” 20-х рр., з його хоча й суперечливими, проте доволі пошуковими, творчими ініціаціями співпраці викладачів і студентів, впроваджуються нові організаційно-жорсткі та ідеологізовані форми навчання. Архівні матеріали з історії Ніжинської вищої школи доводять, що своєрідним “ментальним еталоном” для викладачів стають положення однієї з постанов ЦК ВКП(б) від 5.X.1931 р.: “...викривати методологічні збочення і перебудувати свою роботу; слідкувати, щоб у процесі викладання не просувалася ворожа студентам ідеологія, висвітлювалися кризи буржуазної науки...” [9]. І далі: “Інститут повинен дати педпрацівників з якостями войовничого матеріаліста-діалектика, озброєного марксо-ленінською теорією, активного бійця з усякими проявами ворожої нам ідеології...” [10].

Документальні джерела дозволяють певною мірою змодельовати ідейно-духовну атмосферу у вузі кінця 20-30-х рр. Провідну роль у її формуванні відігравали політизація та воєнізація навчального процесу. Так, у протоколі засідань педради знаходимо такі рядки ухвали: “1. На першому курсі додати дві години на воєнізацію за рахунок скорочення чужих мов. 2. На третьому курсі ввести одну годину викладання історії ВКП(б) і Комінтерну за рахунок зменшення годин на літературу” [11]. Академічно сухі документальні свідчення пристосуванства, а подекуди й повсякденного абсурду вражають: “Студенти Ніжинського педінституту на честь ХІХ річниці Червоної Армії організують жіночий лижний перехід у противогазах за маршрутом Ніжин-Київ” [12].

Сталінізація навчально-виховного процесу в педагогічній школі здійснювалася й за допомогою таких ідеологічних прийомів і методів, як ударництво та соцзмагання. Саме в них І.Сталін вбачав соціально-психологічний фактор впливу на молоду вчительську інтелігенцію [13]. На поч. 30-х років Ніжинський інститут змагався з Луганським, Полтавським, Київським та іншими вузами України. Наведемо лише один приклад подібного договору про соцзмагання: “Щоб здійснити перший пункт соцумови з Луганським ІНО – “просякнення роботи марксистсько-ленінським світоглядом”, - Ніжинський інститут з цього року взяв на себе ініціативу організації в Ніжині товариства педагогів-марксистів...” [14]. Додамо, що змагання проводилися між факультетами, кафедрами, курсами, групами, окремими студентами.

Логічним результатом такого антигуманного поєднання природнього прагнення молоді до ідеалу та штучного трудового героїзму стане моральна атмосфера, що цілком відповідатиме психології страху та покори доби масових репресій.

Зрозуміла річ, що наведений абрис ментального змісту навчально-виховного процесу не затіняє тих духовних острівців у вузі, які посправжньому оберігали та плекали у студентства вічне та людяне. Мова

насамперед йде про літературну студію та її рукописні газету й альманах “Зростання”, про діяльність у них літературознавця Леоніда Стеценка, прозаїка Юрія Збанацького, поетів Олекси Ющенка, А.Бурлаки, П.Артеменка, І.Москаленка та ін. [15]. У 2-й половині 30-х років авторитетними та популярними серед ніжинського студентства були художня студія, аматорський гурток. Доволі активною та різнобічною бачиться пошукова та наукова діяльність студентів, хоча на ній суттєво віддзеркалювалася тодішня ідеологія. Наприклад, у проблематику дипломних робіт включалися такі обов’язкові теми: “Боротьба партій у математиці”, “Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін про техніку”, “Класові бої на літературному фронті”. Відповідними були й інструкції щодо їх написання: “Тема має бути пов’язана з актуальними завданнями соціалістичного будівництва, ... витриманою з боку марксистсько-ленінської методології” [16].

Проте названі “покарання” сталінської влади освітнім процесам в Україні, хоча й швидко динамізувалися - особливо на 2-гу половину - кінець 20-х років, усе ж тотально склалися не одразу.

В історії Ніжинської вищої школи на 20-ті роки припадає надзвичайно цікавий та одночасно короткий період українізації. Першим його легітимним актом можна вважати постанову ВУЦВК “Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською” у лютому 1920 р., а надалі серію декретів від 27 липня - 1 серпня 1923 р. [17]. На цій хвилі підйому національного самоусвідомлення 30 вересня 1923 р. в Ніжинському інституті було створено студентську комісію українізації, до якої увійшли М.Борисенко - голова, П.Одарченко - секретар, І.Крементуло, О.Кулініч та ін. [18]. Згодом, 8 грудня 1923 р., комісія ухвалила декларацію, в якій була викладена програма українізації вузу.

Незважаючи на деяку помітну категоричність ряду формулювань, вона містила конструктивну стратегію українізації наукової, навчальної, побутової життєдіяльності інституту. Так, наприклад, студенти вимагали, щоб не менше 50% коштів на поновлення фондів бібліотеки йшло на придбання української літератури, а серед підписних періодичних видань було до 30% україномовних тощо. З метою запровадження, популяризації та контролю мови діловодства при учбовій частині інституту створювалося консультаційне бюро живої української мови.

Яскравою та унікальною сторінкою історії Ніжинської вищої школи означеного періоду стала діяльність Науково-дослідної кафедри історії, культури та мови (далі - НДК). Створена на основі рішення колегії Укрголовпрофосу від 17.П.1922 р., вона входила в систему 55 науково-дослідних кафедр України, з яких 39 функціонували у Харкові, 11 – у Катеринославі, 3 – у Кам’янець-Подільському, 1 – у Києві, 1 – у

Ніжині [19]. Причому унікальний досвід Ніжинської НДК, на відміну від інших, полягає в її комплексному історико-культурно-мовному характері діяльності. У 1927 р. постановою Президії Укрнауки окремою ланкою НДК стала секція української літератури та мови (керівник – проф. Є.А.Рихлик).

За період науково-дослідницької роботи кафедри, а вона продовжувалася до вересня 1930 р., у різні часи в ній брали участь відомі українські вчені: професори П.В.Тихомиров (перший керівник НДК), В.Г.Ляскоронський, М.М.Бережков, Г.А.Максимович, В.І.Резанов, І.Г.Турцевич, Т.Т.Семенов, О.І.Покровський, М.Н.Петровський та ін. Маючи солідний науковий потенціал, Ніжинська НДК внесла вагомий внесок у розвиток історичної та філологічної наук в Україні. Знаменно, що наукові інтереси дійсних членів кафедри, їхніх талановитих вихованців-аспірантів мали надзвичайно широкий проблемний спектр: від вивчення старовинної української драматургії (В.І.Резанов) та історії України XVII -XVIII ст. (М.Н.Петровський, А.Г.Єршов) – до дослідження античної культури та історії (О.І.Покровський, І.І.Семенов, І.Г.Турцевич, К.Ф.Штепа) [20]. З 1922 по 1927 рр. члени кафедри разом опублікували більше 100 наукових праць, заслухали та обговорили на засіданнях близько 86 наукових доповідей [21].

Ніжинська НДК залишила свій вагомий доробок в українській науці та культурі.

Під тиском тоталітарних методів управління наукою та її силовою політизацією хвиля українізації на кінець 20- поч. 30-х рр. як у країні, так і в Ніжинській вищій школі помітно спадає, поступово набуває характер конформізму і бюрократизації. Так, у вересні 1927 р. Ніжинська НДК приймає рішення “...у зв’язку з нагальною потребою підсилити марксівський ґрунт наукової роботи” зарахувати науковими співробітниками кафедри комуністів М.Г.Куїса (тодішнього ректора) та В.В.Кукаркіна. Вони й стають на кафедрі основними провідниками офіційної ідеології та політики [22].

Дух демократизму, наукової сміливості та вільнодумства, що панував у провінційному інтелектуальному центрі, на довгі роки буде витіснений. Більшовицька політика, що не терпіла інакомислення, репресивний апарат Радянської влади відвертали від себе багатьох викладачів і професорів, які були носіями наукових традицій Ніжинської вищої школи. Це не могло не позначитися на складі професури та студентства: дехто буде підкреслено уникати всілякої “політики” (наприклад, проф. М.Бережков), декого будуть цькувати (К.Ф.Штепа), деякі підуть у відставку (проф.І.Г.Турцевич); інші, хто не зміг емігрувати або ж пристосуватися, будуть фізично знищені та репресовані.

Бодай не звинуватить мене читач за мінорну кінцівку запропонованого історичного екскурсу. Однак на порозі 195-річного ювілею

Ніжинської alma mater - храму освіти, науки, культури – схилимо голови та вшануємо пам'ять тих викладачів, яких за різних обставин у 1929-1938 рр. торкнулася мертвотна рука сталінської тоталітарної системи [23]: Одарченка П.В.; Рихлика Є.А., Єршова А.Г., Каратаєва А.С., Бутка В.М., Руткевича, Поради С.С., Садухіна, Тихого П.М., Павловського, Щербини, Ковальова, Гончарука, Яненка О.Є., Ількевича О.Н., Загрецького М.П., Риндича В.М., Галети В.Г., Алімова М.Я., Локотя А.В., Шкарупи І.І., Минька І.Д., Богдана І.А. та ін. [24].

Література

1. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємон. -К., 1993. - С.396.
2. Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции. /Под ред. Ходжаева. - М., 1948. - С.47-49.
3. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник /За ред. А.В.Кудрицького. - К., 1990. - С.493.
4. Ніжинський філіал Чернігівського обласного державного архіву (далі - НФЧОДА). Ф. 427, оп.І, спр. 141, арк. 7,8 зв.
5. НФЧОДА. – Ф. 427, оп. І, спр. 170, арк. 8, 12, 17.
6. НФЧОДА. – Ф. 427, оп. І, спр. 202, арк. 7.
7. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - С.529.
8. Шацкий Е. Етопия и традиция. - М., 1990. - С.142-143.
9. НФЧОДА. – Ф. 427, оп. І, спр. 172, арк. 25 зв.
10. НФЧОДА. – Ф. 427, оп. І, спр. 200, арк. 124.
11. НФЧОДА. – Ф. 427, оп. І, спр. 135, арк. 43-44.
12. Нове село. – 1937. – № 45.
13. Майер Р. О чудесах и чудовищах. Стахановское движение и сталинизм. //Отечественная история. – 1993. – № 3.
14. НФЧОДА. – Ф. 427, оп. І, спр. 135, арк. 43-44.
15. Самойленко Г.В. Ніжинська філологічна школа. 1820-1990. – Ніжин, 1990; Самойленко Г.В. Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: Від Гимназії вищих наук до університету – Ніжин, 2000.
16. НФЧОДА. – Ф. 427, оп. І, спр. 208, арк. 57.
17. Даниленко В.М. Українізація: здобутки і втрати (20-30 р.р.). // Проблеми історії України. – К., 1992.
18. Бойко О.Д. Українізація в НІНО. //Література і культура Полісся. Випуск 2. – Ніжин, 1994. – С. 102-103.
19. НФЧОДА. – Ф.р. – 6121, оп. І. спр. 281, арк. 9-12.
20. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії, культури і мови при інституті. // Записки НІНО. / За ред. М.Н.Петровського. Книга ІХ. – Ніжин, 1929. – С.296.
21. Бойко О.Д. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії,

культури і мови в історичному контексті 20-30-х рр. // Література і культура Полісся. Випуск 4. – Ніжин, 1994. – С.39.

22. Там само. – С.43.

23. Список складено за архівними справами СБУ – Спр. 2232, 2015, 4264, П-10064; НФЧОДА. – Ф.427, оп.2, спр. 3698; ДАЧО. Ф.П – 1669, оп.1, спр. 285.

24. Пошук імен репресованих викладачів і студентів Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя продовжується.

Є.Д.Петренко

Переселення козаків і селян з Лівобережної України на Північний Кавказ (друга половина XIX-початок XX ст.)

Вільній міграції населення з Лівобережної України* на Північний Кавказ** у другій половині XIX – на початку XX ст. передувало масове переселення українських козаків і селян у першій половині XIX ст..

Інтенсивна міграція продовжувалася і в пореформений період, але, на відміну від переселенського руху в дореформений період, який мав переважно військово-політичний характер, переселення у другій половині XIX – на початку XX ст. носили передусім економічний характер.

Економічне становище козаків і селян Лівобережної України визначалося тим, що в пореформений період відбулося повсюдне скорочення земельних наділів при природному збільшенні населення.

В Україні внаслідок реформи 1861 р. 220 тис. ревільських осіб залишилися безземельними, близько 100 тис. – отримали наділи до 1 десятини, 1 млн. 600 тис. – від 1 до 3 десятин [1].

Селянські господарства в Україні володіли зовсім незначними наділами землі. На кожну особу чоловічої статі колишніх поміщицьких селян припадало в середньому по 2,3 дес. Так, колишні поміщицькі селяни Полтавської губернії на кожну особу чоловічої статі мали 1,4

---

*У другій половині XIX- на початку XX ст. Лівобережна Україна складалася з Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній.

**Територія, що у другій половині XIX – на початку XX ст., згідно офіційного адміністративно-територіального поділу Росії, включала в себе Кубанську і Терську області та Ставропольську і Чорноморську губернії. Остання була створена в 1896 р. у межах Чорноморського округу Кубанської області.

дес., Харківської – 1,8 дес., Чернігівської – 2,4 дес [2].

У кращому стані, порівнянно з колишніми поміщицькими селянами, знаходилися державні селяни України. У лівобережних губерніях земельні наділи державних селян складали в середньому по регіону 3,8 дес. на ревізку душу [3].

Згідно із статистичним переписом 80-х років, козаки Полтавської губернії мали 7,73 десятини землі на одне господарство [4].

Комісія з обстеження руху добробуту селянського населення в процесі дослідження констатувала падіння розміру наділів по всіх категоріях селян і у всіх районах. Так, середній наділ на наявну особу в 1860 р. доходив до 3,5 дес., а в 1900 р. він становив уже 2,6 дес [5]. Якщо, наприклад, у 1877 р. середній розмір наділів поміщицьких селян становив на Чернігівщині – 3,1, на Харківщині – 2,4, на Полтавщині – 1,7 десятини на ревізку душу, то в 1901 р. він зменшився відповідно до 2, 1,9, 1,5 десятини [6].

Неможливість забезпечити сім'ю продовольством, утримати господарство на відповідному рівні, сплатити податки і недоїмки – все це разом взяте штовхало частину селян і козаків на переселення з України до інших регіонів Російської імперії і, зокрема, на Північний Кавказ.

Після відміни кріпацтва і закінчення Кавказької війни десятки тисяч козаків і селян з Лівобережної України рушили на Північний Кавказ.

Найбільшою за територією на Північному Кавказі була Кубанська область. Вона займала площу 95000 кв.км, або 40,30% території регіону. Ставропольській губернії належало 54300 кв.км землі. Терська область охоплювала простір у 28000 кв.км, і, нарешті, Чорноморська губернія дорівнювала 8339 кв.км. [7]

На початку пореформеного періоду територія Північного Кавказу була слабо заселеною, тисячі десятин землі не були освоєні. Тому в 60-70-х роках ХІХ ст. російський уряд ужив заходів щодо заселення та освоєння території Передкавказзя. Для розв'язання цієї проблеми було видано цілий ряд законодавчих актів.

Одним із таких актів, що відкривав можливості для швидкого освоєння земель південно-західного Кавказу, було “Положення про заселення передгір'їв західної частини Кавказького хребта кубанськими козаками та іншими переселенцями з Росії “ від 10 травня 1862 р. [8] Але головним актом, що надав право переселенцям набувати власність на території всіх козацьких військ, не питаючи на те дозволу ні військового керівництва, ні станичної громади, був закон від 29 квітня 1868 р.[9]

У 70-х роках ХІХ ст. стримкий ріст населення Північного Кавказу привів до поділу його на дві становозамкнені групи – старожилів, що склалися з козаків і селян, які мали великі земельні наділи і, як правило,

міцне господарство, і безземельних селян – іногородніх*, що у більшості не мали своєї землі і були арендаторами.

За переписом 1897 р., населення Північного Кавказу нараховувало 3783596 осіб об. ст. Українці склали 1279923 особи об. ст., або 33,8% усього населення Передкавказзя.[10]

Мешканці Кубанської області налічували 1918881 особу об. ст., поміж якими українці становили, згідно офіційних даних, 908818 осіб об. ст., або 47,4% населення області.[11] Іногородні, що мігрували з України на Кубань у другій половині XIX ст., нараховували 377340 осіб об. ст. Із Харківської губернії переселилося 114618 осіб об. ст., з Полтавської – 89769 осіб об. ст., з Чернігівської губернії – 44598 осіб об. ст.[12] Таким чином, з Лівобережної України до Кубанської області перейшло 248985 осіб об. ст., що складає 65,9% від кількості всіх переселенців – іногородніх з України на Кубань.

За нашими підрахунками, у 1897 р. українці склали в Кубанській області не 47,4% населення області, як подається у першому загальноросійському переписі населення, а як мінімум 60,3% від усього населення Кубані.

У Ставропольській губернії у 1897 р., за офіційними відомостями, рахувалося 873301 особа об. ст., між якими українці налічували 319817 осіб об. ст. [13], або 36,62% від усього населення. Але, враховуючи приклад суттєвих розбіжностей між офіційними і нашими підрахунками стосовно Кубанської області, ми скоріше можемо погодитися з думкою С.Л.Рудницького, який вважає, що кількість українців у Ставропольській губернії складала 80% населення губернії. [14] Тому-то “в кінці XIX - на початку XX ст. всі селяни Ставрополля відрізняли себе і від кавказького козацтва, і від “российських” (як вони казали) селян”. [15]

Терська область на кінець XIX ст., загалом, налічувала 933936 осіб об. ст. Українці, за офіційними даними, склали 42036 осіб об. ст., або 4,5% мешканців області. У Чорноморській губернії, у цей же час рахувалося 57478 осіб об. ст., з яких українців за переписом було 9252 особи об. ст., або 16,1% населення губернії. [16]

Офіційний підрахунок чисельності українського населення в Терській області та Чорноморській губернії має ту ж хибу, що й у підрахунках у двох попередніх регіонах Передкавказзя. На думку дослідників, чисельність українських мешканців Терської області і

---

* Так на Північному Кавказі називали всіх, хто не будучи приписаними до козацького стану, або сільських громад, мешкали однак, на військовій чи громадській землі, чи то постійно, як квартиранти і домовласники, чи то тимчасово, як захожі робітники, що прибули сюди на літні заробітки.

Чорноморської губернії насправді сягає 60% для обох адміністративних одиниць. [17]

Таким чином, за нашими підрахунками та розрахунками інших авторів, чисельність українських козаків і селян, що переселилися з України на Північний Кавказ у другій половині XIX - на початку XX ст., сягає 65,8% населення Передкавказзя.

Література:

1. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины 1860-1890 гг. (историко-экономическое исследование). – Черкассы, 1993. - С. 18.
2. Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861-1917 гг.) // Докт. Дисс. – Полтава, 1988. – С. 101-102.
3. Бойко Я. В. Вказана праця. – С. 23.
4. Переселение из Полтавской губернии с 1861 года по 1 января 1901 года. Вып. II (1894-1901 гг.). – Полтава, 1902. – С. 110.
5. Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. – К., 1912. – С. 79, 80.
6. Шевченко В.М. Становище селянства Лівобережної України в кінці XIX - на початку XX ст. // УІЖ, 1982. – №9. – С. 72.
7. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів. 1994. – С. 259-263.
8. II ПСЗ. – Т. XXXVII, №38256.
9. II ПСЗ. – Т. XLIII, №45785.
10. Олесевич Тиміш. Статистичні таблиці українського населення ССРР за переписом 17 грудня 1926 року. – Варшава, 1930. – С. 73.
11. Там же.
12. Македонов Л.В. Население Кубанской области по данным вторых зкземпляров листов переписи 1897 г. – Екатеринодар, 1906. – С. 518-538.
13. Олесевич Тиміш. – Вказ. праця. – С. 73.
14. Рудницький С.Л. Вказ. праця. – С. 260.
15. Невская Т.А. Формирование славянского населения Ставрополя (XIX - начало XX в.) // Проблемы аграрного развития Северного Кавказа в XIX - начале XX в. Сб. научных трудов. – Краснодар, 1987. – С. 54.
16. Олесевич Тиміш. – Вказ. праця. – С. 73.
17. Рудницький С.Л. Вказ. праця. – С. 260-263.

== ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ КУЛЬТУРИ ==

С.К.Рудик, К.С. Рудик

Кінь у житті, побуті та культурі наших далеких предків

Приручення коня на терені України відбулося ще у IV тисячолітті до нашої ери (Третьяков, 1951; Шилов, 1995). Про це свідчать назви коня, якими люди Трипільської культури називали цю тварину і які збереглися у мові санскрит (Рудик, 1995). Люди давнього коня називали “кінь”, “тяра” (той, що тягне тягар, важковіз), “кінкірі” (кінь, що вже в роботі, в упряжці), “кінкіні” (кінь на вуздечці), “гайя” (вільний кінь на пасовищі), “атя” (кінь, що біжить у возі), “атя” (кобила, що біжить у возі), “коня” (кінь, на котрому їдуть верхи), “ашва” (лошак), “кішора” (молодий кінь, щойно навчений і запряжений в упряж), “кічора” (жеребець), “гаріка” (кінь золотистої масті). Ще і сьогодні ці назви широко вживаються на Кіровоградщині (Голованівський район). Ці назви свідчать про те, що в період розквіту Трипільської культури на терені України (IV-II тис. до РХ) кінь не лише був приручений, але й об’їжджений.

Саме з України кінь поширився на Близький Схід та Європу.

Ніхто не зможе заперечити, що з естетичного погляду кінь є одне з найкращих створінь природи, яке завжди привертає увагу людини до себе.

З далеких часів до нас дійшли міфи про коней, які жили на Землі та небі. Адже в колісниці, запряженій чорними кінями, їздила по небу богиня Ночі Нюкта. З приходом дня на золотій колісниці виїжджав на небо з берегів Океану бог Сонця (Геліос).

У значній частині старовинних казок, пісень, створених у всі періоди історії людського суспільства, фігурують різні тварини і на першому місці серед них – кінь.

Юний герой Беллерофонт вбив грізне Страховисько Химеру за допомогою дикого крилатого коня Пегаса, який після хвороби юного героя розмістився на небі у вигляді сузір’я Пегаса. Той же Пегас ударом копита повернув на землю чудесне джерело Іппокрена, вода якого надихала поетів на створення прекрасних творів, тобто Пегас став символом поетичного натхнення, співів, мистецтва, науки.

Хоча були і злі коні-людодіи у фракійського царя Діомеда, і, лише дякуючи Гераклові, ці коні були випущені у ліс і розтерзані дикими звірами. Але це був виняток.

У більшості випадків всі народи надзвичайно шанували коней, і, часто навіть богів зображали з головою коня. Навіть дружині всемогутнього Зевса Гері надавалося зображення коня.

Людина завжди зверталася за допомогою до богів і коней. Походження грому люди пояснювали гуркотінням колісниць по небу, на яких мчали боги і метали вогняні стріли. У слов'ян громом і блискавицями завідував пророк Ілля-Громовержець, який роз'їжджав по небу на трійці баских коней, запряжених у вогненну колісницю. Раніше цю функцію виконував бог Перун, якому поклонялися київські князі (Олег, Святослав). Перун роз'їжджав по небу на дев'яти конях, а з ним дев'ять синів: три разять, три гримлять і три метають блискавиці. Подібні боги були в Індії (Індра, Варуна), Ірані (Веретрагна), Римі (Юпітер), Греції (Зевс) тощо.

На землі були безкрилі, але добрі коні (коник-горбоконик, Сивка-Бурка), які допомагали боротися з ворогами і дивовижними драконами.

Люди завжди дбайливо ставилися до коней, які були предметом їх піклування. Згадаємо слова київського князя, віщого Олега, який прощався зі своїм вірним товаришем і слугою - конем:

Вы, отроки-друзи, возьмите коня,
Покрой же попоной, мохнатым ковром,
В мой луг под уздцы отведите;
Купайте, кормите отборным зерном,
Водой ключевою поите.

Ще більшу повагу до своїх коней проявляли інші імператори та царі. Так, Юлій Цезар поставив своєму коневі статую у храмі, а Нерон навіть наряджав свого улюбленого коня у тогу сенатора і на кожний тиждень видавали на нього визначену платню. Римський імператор Гай Цезар Калігула коня тримав у мармуровій конюшні, а корм йому подавали у годівницю зі слонової кістки. Розкішне убрання коня виблискувало вогнями коштовних каменів. Під час банкетів Інцитата (ім'я коня) приводили до палацу, де імператор напував його найкращим вином із золотої чаші. Своєрідно вшанували смерть своїх улюблених коней Олександр Македонський та перський цар Кір. Перший на місці смерті свого коня збудував місто і назвав іменем коня Буцефалою (Індія). Цар Кір особливо "покарав" річку Діалу, в якій утопився його улюблений кінь. Він наказав прорити 360 каналів від річки, які відвели води річки в піски і таким чином вона перестала існувати.

Не менше полюбляли коней і козаки. Адже козак тоді був козаком, коли мав коня. У козака "... бідного сиротини, чорна бурка-його сват, шабля і люлька – вся родина, сивий коник – його брат".

Він турбувався за коня, "... як про найдорожчу істоту і при хворобі коня пропонував йому свій святковий одяг, лише для того, щоб той підняв голову і розпустив по вітру широку гриву". Запорозькі коні славилися по всій Східній і Західній Європі. Козаки на знак особливої поваги посилали у дарунок кращих коней гетьманам, царям. Ціни на

коней були високі. Кошовий отаман Григорій Федоров продав своїх самих кращих верхових коней за 70 рублів (1712).

У всі віки поети, художники, скульптори віддавали належне коням, оспівували їх у віршах, зображаючи на іконах, картинах, в мармурі, бронзі й чавуні. Згадаємо ікону “Св.Георгій” з Галичини (XVII ст.), гравюри “Петро Сагайдачний” (1622) та “Азовська богородица (XVIII ст.), пам’ятник Богдану Хмельницькому (Київ). Навіть така популярна гра, як шахи, зберегла шахову фігуру коня, хоча інші фігури була замінені. Так, лев поступився місцем королю, тигри-ферзям, птахи - турам.

“Конячі прізвиська” шануються на терені України (Коваленко,Кобилянський, Кобилін, Гривін, Чалий). З кіньми пов’язані назви сіл і міст (Кобеляки, Кобилецька Поляна, Конотоп, Хомутець).

Завдяки коневі з’явилися назви вищих станів людей. Князь має спільні корені з словом “кінь-язь”, той що має коня. Вище військове звання маршал виникло від слів (давньонімецьких), які мають відношення до коня; мараш (кінь) і шалк (слуга). Так спочатку називали королівського слугу, що доглядав за кіньми. Пізніше це високе звання надавалося вельможним чиновникам, які завідували королівськими конюшнями. І лише з XVIII століття це звання надавалося військовим.

Слід зазначити, що у царських та королівських родинах коні цінувалися на рівні з господарями. Так, у офіційних зверненнях та листах коні завжди були часткою двору. Наприклад, цар Кіпру розпочинав свого листа єгипетському фараону Аменхотену словами: “Бажаю здоров’я Вам, Вашій сім’ї і Вашим коням”.

Коням присв’ячувалися художні твори (“Холстомір” Л.Толстой; “Ізумруд” О.Купрін; “Прощавай, Гульсари” Ч.Айтматов) та зображали на монетах. Перша монета на теренах України скіфського царя Атея зображала вершника (IV ст. до РХ).

Та особливо на теренах України народна творчість породила багато прислів’їв, пов’язаних з кіньми: “Старий кінь борозни не псує”, “Дарованому коню в зуби не дивляться”, “Кінь з чотирма ногами, та й той спотикається”, “Худій коняці і хвіст – тягар”, “Бійся корови спереду, коня – ззаду, а дурня – з усіх боків” тощо.

Кінь завжди був мірилом багатства і коштував надзвичайно дорого. Так, кінь Олександра Македонського Буцефал був куплений за 13 талантів (приблизно 340 кг срібла). Але і самі коні служили грошима. Коні були викупом за полонених, ними платили за наречених. У скіфів засуджені до смерті люди могли відкупитися кіньми. Кількістю коней в табунах визначалося багатство і могутність князів, царів, гетьманів, вождів. Зі слів англійця Клавдіуса Роїдо (1889), у Запорозькій Січі не було козака, в якого не було б 10 або 20 коней. У полковника Афанасія Колпака татари при набігові забрали 7000 коней. Пригадаємо слова

О.С.Пушкіна про українські табуни князя Кочубея:

Богат и славен Кочубей.
Его луга необозримы;
Там табуны его коней
Пасутся вольны, не хранимы.

З давніх часів князі, царі демонстрували своє багатство не лише кількістю коней, але і їх убранням. Знайдений кінський набір кінця I ст.РХ сарматського вождя складався з II фаларів і нагрудної бляхи. Основу двох великих фаларів становив бронзовий диск, полакований золотом. У центрі диску розміщувався чорний агат із жовто-білими райдужними розводами. Вставку увінчує кругла золота розетка, інкрустована білими та блакитними емаллями. У центрі розетки знаходиться яскраво-червоний сердолік. Навколо агата зображені чотири постаті лежачих левів, м'язи яких передані бірюзовими вставками.

Композицію по краю завершують вставки із дрібних сердоліків і бірюзи. Цими фалами були оздоблені ремені надгрудника. На грудях, де ремені сходяться, кріпилася масивна золота напівсферична бляха, яку поділяють на чотири сектори діаметральні смуги біло-блакитної інкрустації. В центрі бляхи знаходиться інкрустована розетка із сердоліком, болотими кільцями (3) бляха фіксувалася на надгруднику. Дев'ять малих золотих фаларів із біло-блакитними вставками по краю та сердоліками в центрі прикрашали вузду.

Київські князі мали також багате вбрання на своїх улюблених конях. “Слово о полку Ігоревім” повідомляє про убрання коня князя Ігоря:

...Тогда вьступи Игорь князь вь злать стремен
поеха по чистому полю ...
...Ту Игорь князь выседе изь седла злата
а вь седло кощиево ...

Багаті вбрання були на гетьманських та царських конях. Ось як історик описує виїзд царя Бориса Годунова в Троїце-Сергіїв монастир (1602): “Царський виїзд відкривався 600 “кінними людьми” по три в ряд. Потім ішли 25 “заводних” коней, в особливо цінних убраннях і під дорогими покривалами, яких вели розкішно одягнені конюші. “Заводних” коней укривали відразу п'ятьма оксамитовими попонами, шитими золотом, прикрашеними великими золотими квітами із виблискуючими діамантами, синіми сапфірами, яскраво-червоними рубінами і сліпучо-білими перлинами. На лобі коня сіяла зірка із різнокольорових коштовних каменів, а на шиї висіла величезна китиця з перлами. Навіть на ноги коням одягали чорні браслети. Срібні

ланцюги, які спадали на боки коня, при його русі мелодійно видзвонювали. За “заводними” кіньми везли порожню позолочену карету. Сам цар їхав у багатій, оббитій оксамитом кареті, запряженій білими кіньми. Ззаду їхала цариця в пишній просторій дорожній кареті, яку везли десять білих коней. Попереду карети цариці вели 10 багато вбраних коней. Решта бояр і дворян їхали верхи на білих конях. Процесію замикали 5.000 вершників”.

Та все ж кінь був у більшості випадків трудівником і годувальником упродовж багатьох тисячоліть. Коневі зобов’язані успіх у лікувальній справі людей. Правильно відмічає Ф.Бородулін (1961), що саме тваринам та пастухам зобов’язане людство своїми успіхами в медицині і особливо у хірургії. Спостерігаючи за тваринами, як вони при пораненнях зализують рани, при хворобах шукають і поїдають різні трави, п’ють воду з мінеральних джерел, використовують поклади солей, самотужки звільняються від паразитів, людина отримувала перші навички лікувальної справи. Першими лікарями-хірургами тварин і людей були пастухи. Саме їм часто доводилося надавати хірургічну допомогу своїм прирученим тваринам (переломи, рани від хижих звірів, надання допомоги при пологах), що сприяло виробленню певних хірургічних навиків. Саме вони перші виконували кесарів розтин як у тварин, так і у людей. Для вигнання злих духів із тіла людини та збереження здоров’я стад пастухи почали застосовувати трепанацію черепа та висмоктування. Для висмоктування злих духів використовували трубки з очерету чи ріг тварин. Все це дозволило пізніше для лікувальної справи використовувати банки.

Перші лікарі лікували коней і людей. Всім відоме прізвище Гіпократ, який у сімнадцятому поколінні був лікарем. Але мало кому відомо, що родина Гіпократів з давніх-давен займалася лікуванням коней. Про це свідчить і прізвище Гіпократ - “захисник, лікувальник коней”, а звідси і назва науки про хвороби коней – Гіпіатрика. Ще у X столітті РХ були трактати, в яких йшлося про особливості лікування коней і людей. Так, кращий лікар і конюший єгипетського султана Мухамеда ель -Насера Абу Бакр (865-925) у своєму трактаті вперше описав велику кількість хвороб та методи їх лікування, про які греки й не згадують. У трактаті виділяються спеціальні розділи: “Аналогія між конем і людиною”, “Різниця між конем і людиною” тощо.

Таким чином, кінь відіграв велику роль у житті далеких та й близьких до нас пращурів. І тільки можна шкодувати, що він втратив своє значення нині для сільської місцевості. Науково-технічний прогрес не міг не позначитися на основній діяльності коней, які вони виконували у XX столітті.

Портретний живопис у художній колекції Г.П.Галагана: галерея родинних портретів

Художня колекція Галаганів, яка включає твори вітчизняного та західно-європейського мистецтва, багата та різноманітна за своїм складом, але найбільш повно в ній представлений портретний живопис. Більшість живописних полотен виконано вітчизняними майстрами пензля, а персонажами для картин стали представники кількох поколінь славної родини Галаганів.

Портретний живопис як явище образотворчого мистецтва має свою довгу і складну історію, його особливості в значній мірі визначаються тими вимогами, які глядач (замовник) висуває до художника. Портрет – це такий жанр, який несе в собі повну достовірну схожість з портретованою особою. При цьому до уваги береться не лише зовнішня схожість, але й більш глибока духовна сутність людини, пізнання якої потребує особливого обдарування. Спосіб втілення особистих спостережень за натурою накладає певний відбиток на твір портретиста. Таким чином, портрет кожної конкретної особи, незалежно від бажань чи намірів, включає в себе і характеристику художника, який його створив. Магія творчості в більшій чи меншій мірі властива кожному живописному портрету. Вона приваблює до себе і примушує замислитися над загадкою чужої душі, пробуджуючи у глядача відповідні емоції [1].

Серед творів українського мистецтва, представлених у художній колекції Галаганів, значне місце посідає галерея родинних портретів цього відомого дворянського роду. Багато представників славного роду Галаганів відіграли помітну роль у політичному та культурному житті України XVIII-XIX ст. Великі кошти були покладені Галаганами на розвиток української культури, зокрема літератури і мистецтва. Сам факт створення цієї унікальної колекції портретів говорить про оригінальне художнє чуття замовників, яке дозволило їм зібрати цілу антологію портретного живопису Лівобережної України XVIII-XIX ст. Більшість творів мистецтва, які раніше склали художню колекцію Галаганів, тепер зберігаються у фондах Чернігівського художнього музею (ЧХМ).

Відкривають родинну портретну галерею парні портрети родоначальників відомого в Україні роду Галаганів, що налічував 7 поколінь, портрети Гната Івановича та Олени Антонівни, які були написані невідомим художником до їхнього срібного весілля. Портрети, виконані у 40-х рр. XVIIIст., увійшли в історію як зразки стилю так званого “наївного реалізму” [2], для якого характерне статичне зображення персонажа, монохронна гама кольорів, зародження основ психологізму в портреті.

Ці портрети є лише невеличкою частиною сімейно-меморіальної галереї Галаганів, єдиної в Україні, збереженої майже повністю, початок формування якої відноситься до часів існування натрунного портрету. Звідти йде бажання замовника, щоб художник якомога точніше передавав риси обличчя, антураж персонажу (об'єкту зображення). А тому стан людини, її психологічні переживання українські художники I пол. XVIII ст. передають на позасвідомому рівні.

Гнат Галаган служив у Запорізькому війську, був курінним атаманом, а на початку війни зі шведами (1708) був призначений кампанейським полковником. У війні зі шведами він разом із полком став спершу на бік Мазепи, але потім, взявши в полон загін шведів і захопивши казну, повернувся під прапори Петра I, і тим самим зрадив Мазепу. Цар подарував Галагану золоту табакерку, шаблю і захоплену казну, золоті талери, які зберігалися в родині протягом століть. Крім того, Гнат Галаган отримав від Петра I багато маєтків, у тому числі Дігтярі, Озеряни, Сокиринці, де жили всі наступні покоління Галаганів.

Портретні зображення Гната Галагана, які дійшли до нас, відносяться до періоду його відставки, яка відбулася в 1740 році. Це підтверджується тим, що на портреті він вже не має полковницького пернача.

Портрет дуже простий за композицією, але від цього не стає менш цікавим. Вираз обличчя його впертий і непокірний, але очі згасають, шкіра бліда, жовтувато-сіра. До Гната Галагана прийшла невблаганна старість.

Портрет Гнатової дружини такий же простий і лаконічний за живописною мовою, як і портрет її чоловіка. Він є парним до нього і виконаний тим же художником. Історик О.М.Лазаревський, перелічуючи відомі йому старі портрети, як правило, утримувався від їх оцінки, але у цьому випадку він зауважив: “Портрет дружини Галагана – кращий з відомих нам старих малоросійських портретів”. Відомості про Галаганову дружину скупі і суперечливі. В.Модзальський називає Гнатовою дружиною Олену Антонівну Тадрину, дочку київського міщанина, яка померла у 1763 році. Перед нами жінка ще не стара, але передчасно зів'яла. Жовтувато-біле схудле обличчя, в якому можна, якщо не побачити, то вгадати колишню красуню, але опущені кутки вуст вказують на складне її життя, наповнене низкою буденних турбот. Сумні пісні про долю заміжньої жінки - ось що пригадується, коли дивишся на цей портрет.[3]

Ці два портрети пензля невідомого художника XVIII ст. по праву посідають одне із провідних місць серед творів мистецтва того часу, втілюючи у собі найбільш характерні риси українського портретного живопису.

Портрети їх єдиного сина Григорія Гнатовича Галагана написані також невідомими майстрами у період з 1739 по 1763 рр. Григорій був улюбленцем матері, отримав прекрасну освіту (з 12 років навчався у

Києво-Могилянській академії). У 23 р. він уже був полковником і міг розраховувати на блискучу кар'єру. На першому полотні художник зображує його могутнім красенем, який вишуканим жестом притримує пернач (символ влади полковника козацького війська в Україні у період гетьманства). Але судячи з короткого автобіографічного запису, Григорія вела нещаслива зірка.[4] Більш красномовним свідоцтвом його драматичної долі став портрет, написаний через 25 років іншим живописцем. Рука, як і раніше, тримає пернач, але перед нами уже зів'яле, зморшкувате обличчя хворої людини, в очах якої - смуток і безнадійність.

Поряд з портретами колекції, які створені місцевими живописцями, співіснують і фамільні портрети з Петербурга, де їх на замовлення господарів виконували відомі російські та іноземні живописці. Це у повній мірі стосується портрета Наталії Дем'янівни Розумовської, з внучкою якої був одружений син Григорія Галагана, Іван. Наталка Розумиха – вдова козака Козелецької сотні Григорія Розума, який отримав таке прізвище за свою світлу голову. Коли її старший син, Олексій Розумовський став фаворитом російської імператриці Єлизавети Петрівни, Наталія Дем'янівна отримала графський титул і чин статс-дами (з 1742р.). На парадному портреті, написаному у середині XVIII ст. вона зображена в українському національному одязі (у жовтому оксамитовому кунтуші). Праву руку вона притисла до грудей, щоб продемонструвати дорогоцінний перстень. Сорочка прикрашена великою діамантовою брошкою, волосся прибране під оксамитовий “кораблик”. Саме так одягалися заможні козачки в Україні. Орден статс-дами на грудях промовляє про близькість Наталії Дем'янівни до царського двору [5]. Цей портрет надійшов до музею з маєтку Покорщина, що біля Козельця, який отримала у спадок Катерина Юхимівна Дараган (у заміжжі Галаган). Автор портрету Розумихи невідомий, і про його авторство давно точаться суперечки в науковому середовищі. Нині у Московському історичному музеї знаходиться аналогічний портрет, підписаний німецьким живописцем Генріхом Готлібом Хейзером, який був модним у Петербурзі у 40-ві рр. XVIIIст. [6]. Він є автором портрета онука Розумихи, Василя Дарагана, який на той час жив разом з нею у палаці Кирила Розумовського у Петербурзі у 1746 р. [7]. Це дає право припустити, що і портрет Наталії Дем'янівни був написаний цим художником.

Існує кілька варіантів портрета Наталії Дем'янівни у різних музеях України. Всі вони написані нині не відомими майстрами. Напевне можна сказати лише, що копія портрета Розумовської, яка зберігається у ЧХМ, написана Гавриїлом Васьком [8]. Цей художник самотужки досяг високого рівня професійної майстерності, за що й отримав звання нектасного художника у Петербурзькій Академії мистецтв. Доля Г.Васька - яскравий приклад драматичного шляху художника в умовах бюрократизму царської Росії. Обставини склалися так, що цей талановитий художник, на жаль, не зміг присвятити усе своє життя лише

живопису і художній творчості. Оригінальних робіт Г.Васька збереглося небагато, серед них і копія портрета Н.Д.Розумовської, виконана з великою майстерністю.

Портрет Юхима Федоровича Дарагана, зятя Розумовського, зберігся у копії 1870р. Юхим Дараган був одружений з рідною сестрою Олексія і Кирила Розумовських Вірою Григорівною, це й допомогло йому стати київським полковником.

Портрету Юхима Дарагана властива велика декоративність. Персонаж одягнений у яскраво-червоний жупан з золотим візерунком, його рука стискає рукоятку шаблі. Вродливе обличчя майстерно виписане, але руки зображені не так дбайливо, створюється враження відокремленості їх від постаті в цілому. Все це свідчить про те, що автор полотна був іконописцем, який не пройшов академічної школи. Його ім'я невідоме, цікава деталь цієї художньої роботи: замість звичного для портретів козацьких полковників пернача, Дараган тримає в руках рукавички- атрибут аристократа.

Цей портрет виглядає найбільш парадним у фамільній галереї.

Імовірно, він був написаний до заручин Юхима Дарагана і Віри Григорівни Розумовської.[9]

Старший син Юхима Федоровича, Василь Дараган, рідний небіж Олексія Розумовського, спочатку виховувався в столиці за рахунок дядька, потім – за кордоном. Хлопчик був улюбленцем імператора Петра III, служив у пажеському корпусі, був камергером при царському дворі. На портреті йому близько 10 років. Можливо, портрет написано з нагоди отримання Василем Дараганом чина камер-пажа у 1745р.

Портрети батька і сина різко контрастують із тими портретами, на яких зображені перші представники роду Галаганів і відтворюють ту прірву, яка утворюється між козаками та їх дітьми, що вже отримали хорошу аристократичну освіту і набули вишуканих великосвітських манер. Різниться й рівень професіоналізму художників, які створювали портрети. Портрет Васі Дарагана – прекрасна робота професійного художника. Протягом тривалого часу його автор був невідомий. Т.В.Ільїна у своїй монографії про творчість Івана Вишнякова приписала авторство йому [10], і деякий час портрет експонувався як твір Івана Вишнякова. Але тепер ім'я художника не викликає сумнівів. Точно встановлено, що портрет Васі Дарагана створив німецький художник Генріх Готліб Хейзер. Це був портретист та історичний живописець, який деякий час працював у Петербурзі і користувався великою популярністю у столичній знаті. На жаль, про його долю майже нічого не відомо [11].

Портрет Васі Дарагана можна з повним правом вважати одним із найкращих дитячих портретів середини XVIII ст. у Росії. Він приваблює м'яким ліпленням обличчя та рук хлопчика, віртуозною майстерністю в передачі фактури тканини, сріблястих галунів, яскравим, урочистим колоритом, загальним піднесеним настроєм портрета. Згідно напису на звороті, портрет зберігався в Покорщині.

Відомий ще один портрет з колекції старовинного роду. Це портрет Софії Дараган (у заміжжі – Хованської), який написано у кращих традиціях світського портрету цього часу. Юна дівчина в білій сукні з темно-рожевою стрічкою, з трояндою у попелястому волоссі дивиться на нас крізь століття. Живий погляд її синіх мигдалевидних очей, невловимий мінливий їх вираз притягують увагу глядача, як магніт.

У тендітній постаті, звороті гордовито посадженої голівки, в легкій усмішці є якась прониклива гострота почуттів, молода радість буття, її світлий образ збережений від забуття чарівною силою мистецтва, але ім'я майстра, який зберіг для нас прекрасну мить колишнього життя, на жаль, невідоме. Саме про цей портрет Г.П.Галаган писав у своєму юнацькому щоденнику: "... Портрет чарівної блондинки (княгині Хованської, сестри Катерини Юхимівни, моєї прабабки) у граціозному старовинному вбранні, з трояндою на грудях, – все це справляє на мене надзвичайне враження..."[12].

Сімейна галерея продовжується одним із найбільш цікавих експонатів колекції ЧХМ, портретом нащадка відомого роду – Григорія Павловича Галагана. Він був останнім представником цієї старовинної козацької родини, відомим як високоосвічена людина, багатий поміщик, громадський діяч, колекціонер і меценат. Григорій Павлович зібрав і зберіг для нащадків велику й різноманітну колекцію художніх творів українського, російського і західно-європейського мистецтва. Його родовий маєток Сокиринці Прилуцького повіту (тепер – Срібнянський р-н) був справжнім осередком культури на Чернігівщині. Г.П.Галаган закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, був близький до передових кіл літературної інтелігенції, був членом Державної думи, займався благодійництвом, багато часу і сил приділяв упорядкуванню та поліпшенню побуту селян на Чернігівщині. Створена ним колегія Павла Галагана у Києві (приватна колегія для юнаків з 16 р., відкрита в пам'ять про рано померлого єдиного сина Г.П.Галагана), його меценатська та збирацька діяльність істотно вплинули на культурне життя України II пол.ХІХ ст. Створена ним колекція живопису ХVІІІ-ХІХ ст. являє собою унікальний матеріал для вивчення особливостей розвитку українського живопису на території Чернігівщини, з якою була пов'язана творчість художників, що виконували замовлення його предків, які втілювали в їх портретах характери, образи і долі епохи затвердження національної культури на українські землі.[13]

Історія створення портрета Г.П.Галагана досить цікава. По закінченню юридичного факультету Петербурзького університету Г.П.Галаган вирушив у свою першу самостійну подорож – в Італію, землю обітовану не тільки для багатих аристократів, яких приваблювала краса південної природи, пам'ятки мистецтва, а і для самих художників, які продовжували навчання живопису в Італії. Багатий, безтурботний, схильний до романтизму, не позбавлений літературних обдарувань, демократичний Г.П.Галаган легко увійшов до кола російських

художників у Римі, душею якого був О.А.Іванов. Завдяки щасливо збереженому архіву Галаганів вдалося багато чого довідатися з докладних листів Григорія Павловича матері у Сокиринці. Так, саме з листа Галагана вдалося дізнатись про автора цього портрета, донедавна не відомого. Ним був вихованець Академії мистецтв Василь Олексійович Серебряков, направлений в Італію за дорученням царя Миколи II для копіювання робіт старих майстрів, а також для заняття церковним і портретним живописом [14]. Не залишаючи сумнівів щодо автора Галаган описує цю роботу: "... Портрет по коліна, Серебряков писатиме мене в національному малоросійському костюмі: я зробив простий коротенький жупан і шаровари" [15].

На портреті Григорія Павловича зображено молодим чоловіком, який одягнений у святкове українське вбрання - блакитний оксамитовий жупан, підпоясаний шовковим поясом, та малинові шаровари. Художник створив молодого українського аристократа, в якому відчуємо розум, впевненість у своїх силах, гідність, бажання зробити свій внесок у суспільну працю [16]. За манерою виконання, застосуванням витонченого лесування в зображенні обличчя і рук, можна зробити висновок про високу майстерність автора полотна. Портрет відрізняється від інших творів сімейної галереї вишуканістю живописної техніки, урочистістю.

Представлені твори українського портретного живопису XVIII-XIX ст. свідчать про особливе положення Чернігівщини стосовно розвитку образотворчого мистецтва. У XVIII ст. на Лівобережній Україні визначився своєрідний стиль так званого козацького портрета, притаманний Чернігівщині, що було відгомонам національно-визвольної боротьби українського народу. Написання таких портретів сприймалось як офіційне визнання заслуг козацької старшини перед державою [17]. Козацький портрет відрізнявся виразністю, психологічною заглибленістю в трактовці образів, певними реалістичними тенденціями.

Подальший розвиток портретного мистецтва у II пол. XVIII-XIX ст. сприяв зростанню професійної майстерності живописців. Українські художники, які відчували вплив західно-європейських майстрів і поступалися їм у техніці, все ж таки зуміли піднятися до вершин філософського осмислення буття і створити дійсно самобутній напрямок розвитку живописного портрета з яскраво виявленими національними особливостями.

Література

1. Каталог виставки. Портретний живопис Чернігівщини XVIII-I пол XIX ст. – АЧХМ, 1989.- С.1.
2. Кожем'яко В.С. Матеріали для екскурсії: Шедеври старих майстрів.– АЧХМ, 1994. – С.7.
3. Єрмоленко Н. Матеріали до екскурсії: Український народний

живопис XVIII-XIX ст. – АЧХМ, 1993.– С.7.

4. Кожем'яко В.С. Матеріали для екскурсій. Шедеври старих майстрів. – АЧХМ, 1994. – С.7.

5. Кожем'яко В.С. Матеріали для екскурсій. Шедеври старих майстрів. – АЧХМ, 1994. – С.9.

6. Там само. – С.8.

7. Єрмоленко Н. Матеріали до екскурсії. Український портретний живопис XVIII-XIX ст.

8. Там само. – С.9.

9. Єрмоленко Н. Матеріали до екскурсії: Український портретний живопис XVIII-XIX ст. – С.10.

10. Ільїна Т.В. Іван Вишняков (1699-1761). –Л., 1980. – С.34-35.

11. Єрмоленко Н. Матеріали до екскурсії. Український портретний живопис XVIII-XIX ст. АЧХМ, 1993. –С.10.

12. Матеріали до біографії Г.П.Галагана // Київська старовина, 1898, №7-9 – С.212.

13.Каталог виставки. Портретний живопис Чернігівщини XVIII-І пол.ХІХ ст.– АЧХМ, 1989.– С.7.

14. Кожем'яко В.С. Матеріали до екскурсії. Шедеври старих майстрів.– АЧХМ, 1994. – С.10.

15. Гаврилова С. Художник і меценат. //Родовід.– 1995, – №12. – С.51.

16. Кожем'яко В.С. Матеріали до екскурсії: Шедеври старих майстрів.– АЧХМ, 1994.– С.4.

17. Єрмоленко Н. Матеріали до екскурсії: Український портретний живопис XVIII-XIX ст.– АЧХМ, 1993.– С.16.

Г.В.Самойленко

Ніжинському філологічному - 125 років

Кожний ювілей дає можливість подивитись ніби з боку на те, що зроблено за попередні роки. 125-років – це вже та дата, яка може визначити все те значиме, що було в житті навчального закладу та його підрозділу і що залишилось навечно в пам'яті декількох поколінь.

Історія філологічного факультету розпочалась ще 20 листопада 1874 р., коли імператор Росії схвалив пропозицію Державної Ради про відкриття на базі Ніжинського юридичного ліцею Історико-філологічного інституту кн.Безбородька 1 січня 1875р., директором нового навчального закладу був призначений відомий вчений, професор Харківського університету, пізніше академік М.О.Лавровський. А 21 квітня був затверджений Статут кошторис і штат. Йшла повна підготовка до нового навчального року. 14 вересня 1975 р. відбулася офіційна церемонія відкриття інституту.

Історико-філологічний інститут був другим після Санкт-Петербурзького такого типу навчальний заклад. Але у Ніжинського інституту була своя особливість. Він мав уже декілька своїх яскравих попередників, бо Ніжинська вища школа – це і Гімназія вищих наук кн. Безбородька (1820-1832), і Фізико-математичний ліцей (1832-1840), і вище згаданий Юридичний ліцей (1840-1875). Як бачимо, тут переважала гуманітарна підготовка. Кращі традиції Ніжинської вищої школи розвивалися і у новому навчальному закладі, прививалася глибока пошана до тих, хто закінчив чи був пов'язаний з його історією, бо це були визначні діячі культури: письменники Микола Гоголь, Нестор Кукольник, Євген Гребінка, Віктор Забіла, Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Леонід Глібов, Микола Гербель, Франчишек Богушевич, перший перекладач Біблії українською мовою Пилип Морачевський, художники, деякі з них у майбутньому академіки живопису – Апполон Мекрицький та Андрій Горонович, Яків де Бальмен, вчені – Петро Редкін, Олександр Рославський-Петровський, Платон Лукашевич, Іван Лашнюков, Петро Собко, близький друг Т.Шевченка Михайло Лазаревський та багато інших, чиїми іменами пишається Ніжинська вища школа.

Доля філологічного факультету була безпосередньо пов'язана спочатку з Історико-філологічним інститутом (і це було єдине спрямування з часу його заснування, поки у 1882 році не відкрилось історичне відділення), а потім з Інститутом народної освіти. Педагогічним інститутом і ось нині Педагогічним університетом імені Миколи Гоголя. Основним завданням колективу в усі роки його існування була підготовка вчителів-філологів, спочатку класичної філології, російської та слов'янських мов та словесностей, а після Жовтневої революції 1917 року і української мови та літератури. Показовими у цьому напрямку є і деякі цифри. До 1918 року на факультеті навчалось не більше 100 студентів на всіх чотирьох курсах, а нині отримують знання більше 1,5 тис. студентів. До 1918р. жодна дівчина не переступила поріг Ніжинської вищої школи, а в післяреволюційні роки – основним контингентом на філологічному факультеті були жінки.

За 125 років існування факультету підготовлено тисячі вчителів-філологів. Але тут чітко визначилось два етапи: у дореволюційний час підготовлено всього 632 вчителів, а за неповне ХХ ст. декілька тисяч.

Це величезна армія сільської та міської інтелігенції, яка прищеплювала не тільки учням, а й дорослому населенню любов до рідного слова, культури України, проводила багатогранну виховну роботу як у школі, так і за її межами. Сотні імен – це добре знані в Україні, Росії, Білорусії заслужені вчителі республіки, орденосці, відмінники народної освіти, а найбільше непомітних, але відданих своїй справі працівників. Серед небагатьох вчителів Героїв Соціалістичної

Праці та Героїв Радянського Союзу є і філологи Ніжина: Євгенія Касьяненко та Юрій Збанацький. Випускники філологічного факультету користуються значною популярністю, бо вони добре підготовлені до роботи в школі, відзначаються широким діапазоном інтересів, мають методичні навички та люблять дітей. Колектив викладачів факультету намагався все зробити, щоб гарно підготувати своїх студентів. Тож не випадково, що їх охоче беруть на роботу в школу. Хоча тут нині є і свої труднощі в пошуках місця для роботи, особливо для магістрів, яких почали готувати уже чотири роки. На факультеті нині відсутні моно спеціальності. Підготовка здійснюється за такими напрямками: українська мова та література (з додатковою спеціалізацією: історія, художня культура, практична психологія, англійська мова); російська мова та література (з відповідною спеціалізацією: історія, художня культура). Ось уже 6 років іде набір за скороченим терміном навчання (3 роки) випускників педагогічних училищ. На всіх відділеннях паралельно готуються і вчителі зарубіжної літератури.

Колектив факультету знаходиться в інтенсивному пошуку, який пов'язаний з подальшою підготовкою кадрів для шкіл та вищих навчальних закладів через магістратуру та аспірантуру, яка діє на кафедрах української мови, світової літератури, історії культури, відкривається з жовтня 2000 р. на кафедрі української літератури.

На 6 кафедрах факультету (укр. мови, зав. кафедрою доц. В.М.Бойко, укр. літ. – проф. О.Г.Ковальчук, методики викладання укр. мови та літ.) – доц. Лукач С.П., рос. мови. – проф. Н.М.Арват, світової літ. – доц. П.В.Михед, історії культури – проф. Г.В.Самойленко) за останні десять років працювали і продовжують працювати біля 70 викладачів-філологів, серед них академік АПН України проф. Ф.С.Арват, заслужений працівник освіти України доцент П.М.Никоненко, 7 докторів філологічних наук, професорів (Н.М.Арват, О.Г.Астаф'єв, З.В.Кирилюк, О.Г.Ковальчук, Т.П.Маєвська, Г.В.Самойленко) та 46 доцентів, кандидатів наук. Серед них є імена, яких не можна пропустити при будь-яких умовах: це О.М.Євстаф'єва, О.В.Плаушевська, Т.В.Михед, Н.М.Жаркевич, А.С.Біла, Г.М.Чирва, М.А.Ілляшенко, Л.І.Гетьман, П.М.Дробот та багато інших. Кожен викладач кафедри – це неповторна особистість, вчений, педагог, вихователь. Саме завдяки їм, їх творчим пошукам формувалося загальне обличчя сучасного факультету. Поруч з ними стоять викладачі загальноуніверситетських кафедр та лаборанти, методисти, диспетчери. На жаль, нема можливості назвати тут всі імена.

Проте хотілося б згадати тих, кого вже нема: О.А.Білана, Ю.А.Савченка, Д.Д.Герасименка, І.К.Чаплю, А.Д.Батурського, М.В.Красильника, Є.Г.Кулініч, А.В.Майбороду, Г.Я.Неділька, Г.П.Васильківського, А.Б.Живоглядова, М.Г.Кишенько, Л.Й.Коцюбу, О.Д.Неділько, С.Г.Солтана, П.О.Сердюка, Ф.С.Арвата, а також

ветеранів праці В.П.Крутиуса, Л.І.Коломієць, Г.Г.Аврахова, Н.М.Дзюбанову, К.П.Волинчикову, Л.Г.Керенцеву, Р.П.Живоглядову, Є.М.Михальського, В.М.Олійник, І.Я.Зайця, А.М.Гулак, Л.С.Пасічник.

Залишайтеся надовго в пам'яті своїх студентів, відчувайте їх увагу і теплоту!

Для Ніжинського філологічного факультету традиційною стала атмосфера формування творчих працівників. Ці традиції розвивалися ще з гоголівсько-гребінківських та глібовських часів.

У відомій в країні ніжинській літературній студії, яка у 1923-1932 рр. значилась як “Філія Спілки письменників “Плуг””, в роботі якої брали участь П.Тичина, М.Рильський, П.Усенко, В.Сосюра, П.Панч та інші письменники України і яку у різний час очолювали члени Спілки письменників СРСР та України поет Микола Сайко, прозаїк Олександр Королевич (Лесь Гомін), літературознавці Дмитро Наливайко та Пвло Сердюк, поети Олександр Астаф'єв та Олександр Гадзінський. Саме тут вперше прочитали свої вірші, прозові твори десятки добре знаних нині літераторів. Ще з довоєнних часів слід назвати Олексу Ющенко і Юрія Збанацького, Петра Мисника і Андрія Бурлаку, Петра Артеменка і Бориса Левіна, Івана Москаленка і Леоніда Стеценка. До цієї плеяди слід віднести і Ольгу Мак, що в післявоєнні роки жила в Канаді. У післявоєнний час цей перелік збільшився в багато разів. Випускниками філологічного факультету і цієї студії були Євген Гуцало і Леонід Горлач, Володимир Мардань і Дмитро Куровський, Василь Нікітін і Ангеліна Полднева, Віктор Костюченко і Дмитро Олександренко. Тільки за останні роки стали членами Спілки письменників та журналістів України філологи Ніжина Анатолій Мойсієнко, Таїсія Шаповаленко, Любов Пономаренко, Микола Луговик (Скороспехов), Анатолій Шкуліпа, Володимир Сенцовський (Ященко), Олександр Забарний, Володимир Сапон та інші.

Авторами однієї або декількох книжок стали ще десятки випускників факультету. Для популяризації перших творів філологів багато робили і продовжують робити ніжинські газетарі, випускники факультету Віталій Пригоровський, Юрій Каганов, Олександр Безпаллий. Є впевненість, що найближчим часом літературна сім'я поповниться новими її членами, бо є чимало талановитої молоді.

Філологічний факультет завжди був також відомим і у науковій сфері, бо з ним пов'язувалась історія існування ніжинської славістичної, а пізніше філологічної наукової школи. І цьому сприяли визначні вчені, які працювали у Ніжині. Для утвердження спочатку слави ніжинської славістичної школи багато зробили академіки і члени-кореспонденти Академії наук Росії, відомі філологи М.О.Лавровський, П.В.Нікітін, М.Н.Сперанський, Р.Ф.Брандт, А.С.Будилович, Г.А.Ільїнський, В.І.Резанов, професори М.І.Соколов, І.І.Іванов, В.В.Качановський,

К.Ф.Радченко, Є.В.Петухов, Є.О.Ненадкевич, Є.А.Рихлик та багато інших. Їх праці, надруковані в “Известиях Историко-филологического института кн.Безбородко в Нежине”, “Вестнике славянства”, “Сборнике Историко-филологического общества”, які видавалися в інституті, розходились по багатьох країнах світу, доходили навіть до далекої Америки.

Саме в Ніжині переважна більшість вище названих викладачів сформувалися як відомі вчені, захистили тут магістерські і докторські дисертації, визначили свої наукові напрямки (лінгвістична палеонтологія слов'ян – А.С.Будилович, слов'янська акцентологія – В.Ф.Брандт, праслов'янська мова та її граматики – Г.А.Ільїнський, міжслов'янські літературні взаємини – М.Н.Сперанський, В.І.Резанов та ін.). Праці ніжинців відзначалися академічними преміями.

Ніжинська дореволюційна філологічна школа мала великий вплив на ґрунтовну підготовку молодих вчених-славістів. З порівняно невеликої кількості випускників (за 43 роки було випущено 632 особи) відзначилися своїми науковими працями близько 70 вихованців інституту. Серед них визначні філологи: основоположник білорусознавства академік Є.Ф.Карський, вчений-славіст, академік М.С.Державін, вчений-фольклорист В.В.Данилов, члени-кореспонденти Академії наук В.І.Резанов та І.М.Кириченко, відомі українські і російські літературознавці професори Р.М.Волков, П.К.Волинський та багато інших.

За 80 останніх років Ніжинська філологічна школа, як і все суспільство цих часів, бачила і злети, пов'язані з діяльністю її науковців, і відчувала на собі трагічні моменти, коли незаконно були звільнені з роботи і репресовані чи піддані різкій критиці викладачі факультету.

20-ті роки відзначалися діяльністю науково-дослідної кафедри історії культури та мови, яка готувала молодих вчених та викладачів для вищої школи України. Тут працювали професори В.І.Резанов, А.С.Грузинський, Я.Н.Колубовський, Є.А.Рихлик та інші. За 6 років її існування на кафедрі закінчили навчання 24 аспіранти. Серед них І.Я.Павловський, О.С.Пулинець, П.В.Одарченко, П.О.Кононенко, С.Ю.Борисенко, В.А.Фесенко та ін.

Кожне десятиліття відзначалось своїми особливостями у науковій діяльності викладачів факультету. Чимало було написано праць з українського, російського та західноєвропейського літературознавства та мовознавства. З ними пов'язані імена нині відомого вченого, члена-кореспондента Академії наук України, в той час доцента Д.С.Наливайка, професора І.К.Чаплі, доцентів О.А.Білана, Г.Г.Аврахова, Л.Й.Коцюби, Я.О.Спринчака та ін.

Серед визначних випускників-філологів 20-60-х років були відомі вчені професори О.Л.Германович, У.Р.Фохт, Т.Ф.Бугайко, В.Є.Тищенко,

А.П.Грищенко та багато інших, які прославили вітчизняну науку своїми працями в галузі літературознавства, мовознавства, історії культури, методики.

Особливо значними і помітними наукові досягнення на факультеті 70-90-х років були пов'язані з діяльністю професорів Н.М.Арват, Ф.С.Арвата, О.Г.Астаф'єва, З.В.Кирилюк, О.Г.Ковальчук, Л.І.Коломієць, Т.П.Маєвської, Г.В.Самойленка, доцентів І.Я.Неділька, П.О.Сердюка, А.В.Майбороди, П.В.Михеда, Н.М.Жаркевич, Н.І.Бойко та ін. Визначилися і основні напрямки їх наукових досліджень, які здобули визнання й заслужений авторитет.

В останні два десятиліття факультет став одним із відомих у світі центрів вивчення гоголівської спадщини. Міжнародні конференції і семінари, збірники наукових праць, захищені дисертації, тісні зв'язки з вченими інших країн світу підтверджують його широту і наукову значимість. Над гоголівською проблематикою працює значна кількість викладачів мовознавчих та літературознавчих кафедр. За 1979 р. надруковано більше 370 праць на цю тему. Хороші відгуки отримав періодичний збірник "Гоголезнавчі студії", який видає Всеукраїнський Гоголівський науково-методичний центр у Ніжині (керівник доцент П.В.Михед).

Сформувався і набув розвитку досить потужний напрям культурологічних досліджень, який очолює автор цих рядків. Їх проблематика охоплює різні аспекти історії культури, літератури та освіти Полісся, яке є специфічним регіоном України, що потребує комплексного вивчення. З цією метою була створена в складі факультету кафедра історії культури, яка стала науковим центром такого комплексного дослідження духовної культури краю в історичному розвитку. Членами цього дослідницького центру зібрано близько 12 тисяч текстів різних фольклорних жанрів, видано десятки монографій та навчально-методичних посібників. З 1990 р. видається періодичний науковий збірник "Література та культура Полісся" (вийшло 14 випусків), проведено ряд міжнародних конференцій, відкрита аспірантура із спеціальності 17 00 01 "Теорія та історія культури" тощо.

На кафедрі української літератури визначилось два напрямки наукових досліджень: історія української літератури ХХ ст. (керівник проф. О.Г.Ковальчук) та літератури української діаспори (керівник доктор філол. наук О.Г.Астаф'єв). Книги, статті у відомих періодичних виданнях України та закордону засвідчують про значну плодотворну працю її дослідників.

На мовознавчих кафедрах є також визначні вчені, які сформували свої наукові напрямки. Так, проф. Н.М.Арват опублікувала чимало ґрунтовних досліджень, пов'язаних з функціонально-симантичним підходом у вивченні мови. Кафедрою російської мови укладені договори

про наукову співпрацю з колективом Гродненського університету (Білорусь) та участь у складанні Міжнародного асоціативного словника (Інститут мовознавства Російської АН, Москва).

Широкого визнання наукової громадськості здобули результати наукових досліджень у галузі українського мовознавства (керівники доценти Н.І.Бойко та В.М.Бойко) та методики викладання української мови та літератури у школі та ВНЗ (керівник доц. С.П.Лукач). Десятки посібників було створено науковцями цих кафедр за останні 5 років.

Таким чином, Ніжинська філологічна школа не тільки не втратила наукової вагомості своїх попередників, а й набула нового злету і різноманіття.

Філологічний факультет пишається своїми викладачами, студентами, випускниками (вчителями, творчими працівниками, вченими), науковими напрямками і здобутками.

Підводячи підсумки, можна з впевненістю стверджувати, що це ведучий факультет не тільки у Ніжинському державному педагогічному університеті імені Миколи Гоголя, а й значний освітянський та науковий осередок в Україні. І можна гордитись не тільки його минулим, а й сьогоднішніми справами.

І.М.Ситий

Церковні печатки XVI-XX ст.

До маловивченого питання української сфрагістики відноситься виявлення, опис та систематизація церковних печаток - архієреїв, кафедр монастирів тощо, хоча церква в давньоукраїнському суспільстві відігравала провідну роль. У фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського нами виявлено чимало печаток XVI-XX століття, які дозволяють простежити основні напрямки еволюції цієї категорії сфрагістичних пам'яток. Подаємо їх опис за хронологією:

1. Печатка Мелентія Хребтовича, єпископа Володимирського. Овальна, 37х34 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: у центрі – фігурний чотирипільний щит з гербами “Одровонж”, “Гоздава”, “Дружина” [?], “Корчак”, поле щита розсічене посохом, увінчаним єпископською митрою, по колу йде напис: “МЕЛЕТІЙ ХРЕБТОВИЧЬ Б.М. ЄПИСКОП ВОЛО/.../ /.../ЄВСКИЙ.” Виявлена на договорі від 3.10.1584. (інв.№ АЛ 864). Прикрита прямокутною кустодією.

2. Печатка Києво-Пустинського монастиря. Кругла, діаметр 22 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: у центрі щита стилізоване зображення церкви – куля, увінчана хрестом, по колу йде напис: “+ПЕЧАТЬ СТОГО НИКОЛЫ ПУСТЫНСКОГО.” Виявлена на договорі від 3.10.1584 (інв.№ АЛ 864).

3. Печатка Лазаря Барановича, архієпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського. Овальна, 55х44 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: благословляючий Ісус Христос на троні, обабіч його голови літери “ІС” “ХС”, у німбі - “О” “N” [?], біля підніжжя трону – два предстоятелі в архієрейському убранні, з посохами, списками та хрестами в руках, по колу йде напис: “ЛАЗАРЬ БАРАНОВИЧЬ МЛТЮ БЖІЮ ГРАВОСЛАВНЫ” АРХІЄППЬ ЧЕРНЬГОВСКИ НОВГОРОД И ПЪЧ”.

Виявлена на грамоті І.Галятовському щодо

відновлення Чернігівського Єлецького монастиря від 6.08.1669, прикрита прорізною кустодією у вигляді стилізованого рослинного орнаменту (прошита ниткою по краю печатки) (інв.№ АД 2259).

4. Печатка Київського Видубицького монастиря. Овальна, 46x37 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: архістратиг Михайло вражає списом камінь, праворуч - зображення храму, по колу йде напис: “+ ПЕЧАТЬ МОНАСТЫРА С.М. ВИДУБИЦКОГО КИ/.../ВСКОВО.” Виявлена на листі Феодосія Углицького від 10.02.1687 щодо фундації в м.Летковичи цеху ковалів, бондарів та римарів з таким автографом: “Феодосий углицкий игумен монас: С:Киевского рукою власною” (інв. №ВП 1474/40). В якості кустодії використаний 1-й аркуш.

5. Те ж саме. Виявлена на листі Пахомія Подлузького, ігумена Видубицького монастиря, від 9.06.1690 стосовно фундації в м.Летковичи цеху шевців (інв.№ВП 1474/83), прикрита ромбовидною кустодією.

6. Печатка Чернігівського Єлецького монастиря, овальна, 48x38 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: Успіння богоматері, по колу йде напис: “+ ПЕЧАТЬ МОНАСТЫРА ЕЛЕЦКОГО ЧЕРНЪГОВСКОГО”. Виявлена на листі Феодосія Углицького, архімандрита Єлецького монастиря, до пана Івана Забіли від 18.03.1691, де він просить залишити на посаді обтівського священника (інв.№АЛ 160). Вміщена на зовнішньому боці листа.

7. Печатка Феодосія Углицького, архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського. Овальна, 55x44 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: благословляючий Ісус Христос виходить із хмари, під ним – два предстоячих в архієрейському убранні, нижче, у овалі, серце, простромлене стрілами, над ним – хрест на ланцюжку, овал увінчаний митрою, хрестом та посохом, обабіч нього стилізований рослинний орнамент; по колу йде напис: “ФЕОДОСИ УГЛИЦКІ М.Б. ПР: АРХИЕППЪ ЧЕРНЪГОВ: НОВГОРОД:; И ПРОВО”. Виявлена на підтверджувальному листі новгород-

сіверському протопопу Опанасу Зарудзькому щодо пляцу у Новгород-Сіверському від 29.08.1694 (інв. №АЛ 870). Друкований бланк. Прикрита ромбовидною кустодією.

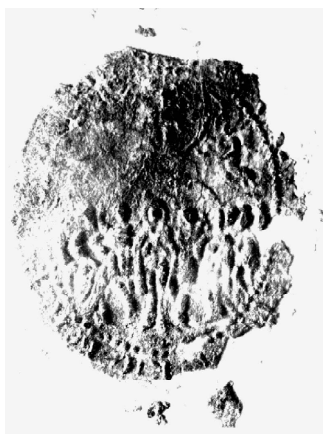
8. Печатка катедри митрополії Києво-Софійської. Овальна, 37x27 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: базиліка, над нею – бог-отець /?/, по колу йде напис: “+ ПЕЧАТ МЕНША КАТЕДРА НА МИР СОФ + НОВА”.

Виявлена на листі Захарії Корніловича, намісника катедри, до пана Івана Забіли від 27.11.1696 (інв. №АЛ 501/9/25).

9. Печатка Гадяцького Красногорського монастиря св. Миколи. Кругла, діаметр 33 мм., паперово-воскова (коричневий віск). Зображення: поясна фігура Св. Миколи, обабіч слова - “/М/ КОЛ” “ЩА по колу йде напис” “+ ПЕЧАШ МАНАСПИРА /Г/А... /К/ого СІТІОГО”.

Виявлена на тестаменті Феодори Стефанової Кремпи, обивательки гадяцької, від 17.02.1699 (інв. МЛ 501/9/32). Нею засвідчений підпис Григорія Величковського, ієросхимонаха, ігумена монастиря. Прикрита трапецієвидною кустодією.

10. Печатка Київського Печорського дівочого монастиря /?/. Овальна, при бл. 54x41 мм., паперово-воскова (темно-коричневий віск). Зображення: богоматір в колі святих, над ними вгорі на медальйоні, який підтримують янголи, бог-отець /?/, по колу йде напис: “П... АСТЫ... КИЄВСК/ ОГА/...”. Виявлена на “продажному запису” Марії Магдалини Мазепи, ігумені Київського Печорського та Глухівського дівочих монастирів, Михайлову Миклашевському, стародубському полковнику, від 7.10.1701 (інв. №АЛ 501/9/42). Кустодія втрачена.

11. Печатка Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря. Овальна, 46x35 мм., паперово-воскова (темно-коричневий віск). Зображення: Св. Микола у повний зріст із посохом та хрестом, обабіч напис – “СТЛЪ ХВЪ” “НИКОЛАЄ”, по колу йде напис: “ПЕЧАТЬ МОНАСТИРА СТОГО НИКОЛА РИХЛОВСКОГО ЧУДОТВОРЦА”. Виявлена на “квитации” пану Іванові Забілі від монастиря 17.10.1720, що він повернув борг (інв. №АЛ 395, док. №17). Засвідчує підписи

Сильвестра, ігумена, Киприяна, намісника та інш.

12. Печатка катедри Переяславської та Терехтемирівського монастиря.

Овальна, 52x46 мм., паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: у верхній частині благословляючий Ісус Христос у хмарі, обабіч написи - “ІС” “ХС”, “Во́несеніє” “Гд̑неє”, під хмарою два янголи, що стоять нагорі, нижче - дві групи святих (Ілля, Петро, Богоматір та ін.), яких поділяє картуш із зображенням хреста /?/ на постаменті, над хрестом літери “ІХ”, картуш увінчаний митрою, посохом та хрестом; по колу йде напис:”+ ПЕЧАШЬ КАШЄДРИ ПЄРЄАСЛАВСКИѦ И МОНАШЫРА ШЕРЕХШЄМИРОВСКОГѦ”

Виявлена на “писани” Захарія Корніловича, переяславського єпископа та коад’ютора митрополії Київської, від 26.11.1714 про передачу ґрунтів катедри своєму братові Іоанові Коїленському, пресвітеру Воскресенської церкви (інв.№АЛ 501/10/39). Прикрита кустодією у вигляді овала з гострим носиком.

13. Те ж саме. Як підкладка, використаний коричневий віск. Виявлена на грамоті Іякіма Феодоровича, переяславського єпископа, від 22.10.1728, де він дозволяє Марії Сулімі, удові генерального хорунжого, записати в катедральні книги свій тестамент (інв.№АЛ 501/12/3).

Прикрита ромбовидною кустодією.

14. Печатка Сильвестра, ігумена Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря. Овальна, прибіл. 24x22 мм., на червоному сургучі. Зображення: палаюче серце з написом “МАРІѦ” під короною, обабіч літери “ІСІМСНПР.” Виявлена на листі Сильвестра до Івана Забіли, знатного товариша, від 4.02.1731, де він просить сплатити монастирський борг хлібом до чернігівського “магазину” (інв.№АЛ 14, арк.66).

15. Печатка катедри Києво-Софійської. Овальна, 54x43 мм., паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: на тлі базилики Богоматір “Знамення”, обабіч Св.Іо/ким/ та Св.Анна /?/, над базилікою у хмарах – Дух Святий та Бог-отець; по колу йде напис: “ПРЕМУДРОСТЬ СОЗДА СЕБЬ ХРАМЬ И УТВЕРДИ СТОЛПЬ СЕДМЬ.” Виявлена на грамоті Рафаїла Заборовського, архієпископа Київського, Галицького і Малої Росії, від 29.05.1742, ієрею

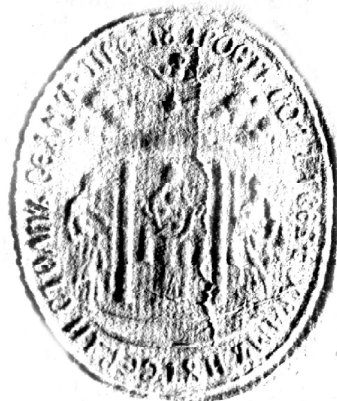
с.Процовка Леонтію Левицькому про призначення його “крестовим священником” (інв.№АЛ 868). Прикрита ромбовидною кустодією.

16. Те ж саме. Як підкладка, використаний синьо-зелений віск. Виявлена на грамоті Тимофія Щербацького, митрополита київського, від 26.04.1749 Стефанові Романову про призначення його “половинним настоятелем” Покровської церкви м.Груні (інв.№АЛ 501/14/28). Прикрита прямокутною кустодією.

17. Печатка Іосафа Горленка, єпископа Белгородського і Обоянського. Овальна, 26x23 мм., на червоному сургучі. Зображення: в щиті складної форми– розщеплена стріла вістрям униз, обабіч 4 зірки, над щитом короноване забороло з 3-ма пір’їнами, увінчане митрою, обабіч якої хрест і посох; навколо щита стилізований орнамент та літери “БМЕБИОІГ.” Виявлена на конверті листа до полтавського полковника Андрія Горленка від 2.09.1750 (інв.№АЛ 501/15/6).

18. Печатка архімандрита Києво-Печерської Лаври. Овальна, 31x26 мм, на червоному сургучі. Зображення: митра на тлі перехрещених посохів, яку обіймає ланцюжок із зіркою, обабіч зображення печер, над митрою сьйво; по колу йде напис:” * ПЕЧАТЬ * АРХІМАНДРИТА * КИЕВОПЕЧЕРСКІЯ * ЛАВРЫ.” Виявлена на конверті листа графа Мойсея Владиславича до стародубського полкового обозного Павла Скоруппи від 22.10.1753 про те, щоб звільнити від консистентів підданих с.Тополь (інв.№АЛ 501/15/60).

19. Печатка катедри архієпископії Чернігівської. Овальна, 55x47 мм., паперово-воскова (синьо-зелений віск). Зображення: благословляючий Ісус Христос із квітками в руках на троні, обабіч якого два предстоятелі в архієрейському вбранні; по колу йде напис: “ПЕЧАТЬ КАТЕДРЫ АРХЫЕПИСКОПИИ ЧЕРНЬГОВСКОЙ.” Виявлена на указі Іраклія Комаровського від 8.11.1759 про перебудову Миколаївської церкви Каташинського монастиря та побудову церкви Різдва Христового в

с.Каташин (інв.№АЛ 625/2). Прикрита зіркоподібною кустодією.

20. Печатка катедри митрополії Київської. Овальна, 51x43 мм., паперово-воскова (коричневий віск). Зображення: базиліка, навколо йде напис: “*ПЕЧАТЬ * КАТЕДРЫ * МИТРОПОЛИИ * КИЕВСКІЯ.” Виявлена на грамоті Арсенія Могилянського, архієпископа та митрополита Київського, Галицького “і Маля Росії”, від 10.07.1761 про призначення “половинним настоятелем” Покровської церкви с.Комище Якова Лапенського (інв.№АЛ 501/15/71). Прикрита зіркоподібною кустодією.

21. Те ж саме, що №19. Як підкладка використаний коричневий віск. Виявлена на грамоті Кирила Ляшевецького, єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського, від 20.08.1764, де дозволяється священику церкви Різдва Христова с.Каташин Федору Ромацкевичу збирати пожертви для добудови церкви (інв.№АЛ 625/9). Прикрита зіркоподібною кустодією.

22. Печатка катедральна митрополії Київської. Овальна, 42x37 мм, паперово-воскова (коричневий віск). Зображення: базиліка, яку увінчують митра, хрест і посох, над митрою – символічне зображення Боготця, обабіч – два янголи; поряд з базилікою – два трисвічники; по колу йде напис: “+ ПЕЧАТЬ: КАТЕДРАЛНАЯ: МИТРОПОЛІЙ: КІЕВСКІЯ.” Виявлена на грамоті Гавриїла, митрополита Київського і Галицького, від 24.06.1775 про призначення дияконом в Покровську церкву м.Груня Матвія Дмитровецького (інв.№АЛ 909). Прикрита зіркоподібною кустодією на друкованому

бланку.

23. Те ж саме. Як підкладка, використаний зелений віск. Виявлена на грамоті Гавриїла, митрополита Київського і Галицького, від 1783 р., де він благословляє збір пожертв на будівництво нової Преображенської церкви в м.Короп (інв.№АЛ 468). Прикрита зіркоподібною кустодією.

24. Печатка Феофілакта Слонецького, архімандрита Київського

Миколаївського монастиря, ректора Академії. Овальна, 27х23 мм., на червоному сургучі. Зображення: на щиті – хрест, над ним короноване забороло, увінчане птахом, обабіч рослинний орнамент. Виявлена на свідоцтві від 20.01.1803 (інв.№АМ 626/12).

25. Печатка Гедеона, єпископа Полтавського і Переяславського. Кругла, діаметр 34 мм., на червоному сургучі. Зображення: хрест у сьйві, під ним благословляюча рука, по колу йде напис: ”*ПЕЧ ЕПИСКОПА ПОЛТАВСКАГО И ПЕРЕЯСЛАВСКАГО.” Виявлена на свідоцтві від 13.06.1845, в якому оголошується подяка за пожертви на храм с. Антонівка титулярному раднику В.В.Тарновському (інв.№АЛ 504/13/7).

26. Печатка Василя, єпископа Чернігівського і Ніжинського. Кругла, діаметр 40 мм., на червоному сургучі. Зображення подібне №25, по колу йде напис: ”*ПЕЧАТЬ ...РХ... ПИСКОПИИ ЧЕРНИГОВСК... И Н...ЖИНСКОЙ.” Виявлена на грамоті від 22.01.1916 про призначення дияконом Миколаївської церкви с.Полуботки Миколая Богдановського (інв.№АЛ77).

Які ж можна зробити висновки з наведених описів? За характером зображень всі печатки поділяються на дві групи: агіографічні (з постатями святих та релігійними сценами) та гербові (із зображенням герба власника печатки). Як відомо, перші з'являються у вітчизняній сфагістиці ще за часів Київської Русі, під впливом візантійської традиції, в Польщі вони набули поширення з XIV ст. Найбільш популярним сюжетом було зображення святого-покровителя, на честь якого будувався головний храм. XIX століття характеризується занепадом багатівкових традицій, що було наслідком колонізаторської, нівелюючої політики російського царату – самобутній сюжет замінюється на печатках зображенням загальноцерковної, формальної емблематики, остання й зараз є пануючою у сучасній церковній сфагістиці. Слід підкреслити, що доки Україна зберігала свою державність, в останній формувалася певна спадковість щодо зображень в окремих єпархіях, наприклад, для Чернігівської – це благословляючий Ісус Христос з предстоятелями (існує версія, що це Св.Борис та Гліб), для Київської – базиліка. Досить поширеною була практика додавати до єпархіальної печатки зображення власного герба архієрея, що прийшло до нас із Польщі, де ця практика відома з XIV ст. Тут певний інтерес викликає герб Ф.Углицького, який являє собою комбінацію герба Л.Барановича – хрест на ланцюжку (див. Триодь цвітна –Чернігів, 1685)

та власне герба Углицького – серце, простромлене стрілами (на його пізніших портретах – Св. дух). На нашу думку, це додатковий аргумент на користь українського шляхетського походження покровителя Чернігова, адже ця гербова емблема спеціалістами трактується як самобутньо українська. Характерною особливістю цього типу гербів є супроводження їх зображенням єпископських клейнодів (митри, хреста, посоха). Що стосується печаток, на яких ми бачимо герб власника, то вони були запозичені українськими архієреями з Польщі, де відомі з XIV ст.

За технікою нанесення відбитку печатки поділяються на 2 групи: паперово-воскові (набули поширення на Україні з XVI ст.) та сургучеві (набули поширення з сер. XVIII ст., відомі з кінця XVII ст., були наслідком збільшення обсягів діловодства, що потребувало більш зручної, простої техніки). Форма кустодії (ромб, квадрат, трапеція, 1-й аркуш, візерунчаста) тотожна для практики тогочасної української сфагістики. Це ж стосується і матеріалу підкладки. Використовується віск червоно-киричневого, коричневого, синьо-зеленого забарвлення, сургуч – червоного. До особливостей церковних печаток можна віднести більше поширення, ніж у світських, воску синьо-зеленого забарвлення.

Найбільш популярною формою цього роду печаток був овал, який був найдоречнішим для розміщення складного багатосюжетного малюнка та великого напису.

Написи на печатках теж несуть на собі характерні ознаки тогочасної сфагістичної традиції – виносні літери, словоскорочення, лігатуру, абрєвіатуру (це було наслідком обмеженої площі печатки). Остання була скопійована архієреями з печаток козацької старшини. Особливістю написів церковних печаток є більш тривале використання, ніж у світських, архаїчних літер – фіта, сигма, трираменне “Т”, “У”, яке має вигляд петлі, омега, “N”, що можна пояснити загальновідомим консерватизмом церковних традицій. Відмітимо також велику подібність українських та білоруських церковних печаток, що пояснюється спільною вірою (християнство візантійського полку) та перебуванням обох народів під дахом однієї держави.

Слід зазначити, що всі названі особливості відносяться до печаток XVI-XVIII ст., як було сказано вище; у XIX ст. ці староукраїнські сфагістичні традиції зникли внаслідок вказаних причин, тому зараз на порядок денний постає питання про відновлення цих традицій, адже відбувається процес розбудови української держави, який включає в себе і процес розбудови української церкви, а загальновідома теза свідчить, що чим глибше традиція, тим міцніше суспільство, держава, церква.

Література

1. Бобовський К. Образний зміст печаток (на прикладі печаток Любуських єпископів) // П'ята наукова геральдична конференція.-Зб.

тез,повідомлень та доповідей.– Львів,1995.– С.8-9.

2. Заруба В. Гербові знаки на печатках документів архіву Іллі Новицького //Українська геральдика: минуле,сучасність,перспектива. Тези наукової конференції.– Львів,1991.–С.21.

3. Лукомский В.,Модзалевский В. Малороссийский гербовник.- К.,1993.

4. Перкун В. До історії церковної римо-католицької сфагістики східного Поділля /70-і рр.ХІХ ст. //Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали.– Львів,1997.–С.71.

5. Ситий І. З історії української сфагістики //Родовід.-1996.-№14.- С.91-98.

6. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини //Родовід.– 1997. – №15.–С.97-110.

7. Ситий І. Печатка Чернігівського колегіуму //Знак. – Число 16 (червень,1998).

8. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ея истории.– К.,1911.– С.58,84,87,103,104.

9. Титов А. Печати древней Беларуси:очерки сфагістики.– Минск, 1993.

Л.І.Зеленська

Листи Сергія Єфремова до Михайла Коцюбинського

У 1898 році відзначалося 100-річчя із дня виходу у світ “Енеїди” Котляревського.

Сергій Олександрович Єфремов заходився укладати 3-х томну антологію “Вік”, [1] де було б представлено у кращих зразках українське письменство.

4 жовтня 1900 року С.Єфремов як один із засновників видавництва “Вік” запросив М.Коцюбинського до співробітництва.

Ділове спілкування поступово переросло у велику дружбу двох письменників. Це листування продовжувалося до смерті письменника.

Листи С.Єфремова до М.Коцюбинського зберігаються у фондах Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.М.Коцюбинського.

У цих листах зустрічаються прізвища людей, які були дорогі і близькі обом : І.Франко, М.Грушевський, П.Куліш,О.Кониський, І.Шраг, Є.Чикаленко, М.Горький. Особливо жвавим було їх листування в 1901-1907 роках.

М.Коцюбинський запрошував С.Єфремова до співробітництва в альманахах, збірниках “Дубове листя”[2],”З потоку життя” [3].

20 лютого 1905 року М.Коцюбинський із Чернігова пише

С.Єфремову:” Дорогий Сергію Олександровичу! Тільки що прочитав Вашу прекрасну статтю в “Р/усском/ б/огатстве/”[4]. Поздоровляю і сердечно дякую Вам за ту радість, яку вона викликала у мене. Од щирого серця бажаю Вам сили та здоров’я для корисної праці. Ваш Коцюбинський”.

Широкого резонансу серед читачів набула стаття Сергія Олександровича Єфремова “ В поисках новой красоты”, написана в 1902 році і спрямована проти перших зародків українського модернізму.

У цій статті С.Єфремов писав: “Модно – то воно модно, то все-таки ніби незручно: демократична “мужицька”, у найкращому значенні цього слова, література і раптом - символізм, декаденство....

Ні вже, бог з ним, з цим новим напрямком, да обмине нас чаша сія”.

Цю статтю по-різному сприйняли читачі, письменники, громадські діячі.

Стаття викликала появу розвідки І.Франка “Принципи і безпринципність”, де він повністю розкритикував роботу С.Єфремова “В поисках новой красоты”. Зовсім іншої думки з приводу цієї статті був М.Коцюбинський, про що і свідчить його лист до С.Єфремова від 5 листопада 1902 року:” Високоповажаний Добродію, сердечно поздоровляю з визволенням од напасти. Чи Ви живі й здорові та не боїтесь атентату після статті своєї “В поисках новой красоты”? А я неспокійний за Ваше життя” [5].

У 1906-1907рр. Сергій Олександрович неодноразово відбував тюремне покарання. Михайло Михайлович вболівав за стан здоров’я Сергія Олександровича і дуже радів, коли надходили йому листи від нього.

Одну із найвагоміших із своїх праць “Історія українського письменства” Сергій Олександрович подарував М.Коцюбинському з автографом: “Вельмишановному та дорогому Михайлу Михайловичу Коцюбинському автор” [6].

Михайло Михайлович був глибоко зворушений увагою С.Єфремова, про що і пише 26 серпня 1911 року: “Дорогий Сергію Олександровичу, Ваш дорогий для мене дарунок - “Історія українського письменства” – прийшов до Чернігова тоді, коли мене не було вдома...

Досадно мені, що ми так рідко стрічаємось з Вами. Як тепер почуваете себе, як Ваше здоров’я? Був би вдячний за звістки” [7].

Останній лист М.Коцюбинський надіслав С.Єфремову з Києва, з Університетської клініки 31 грудня 1912 року:

“Дорогий Сергію Олександровичу! Сердешно бажаю у Новому році здоров’я та сил до нової праці. Чув я, що Ви, повернувшись, нездужали, але тепер Вам краще. Радію!” [8].

В одному з листів Горький, дякуючи за обіцяну поміч, пише до мене: “Не предложите ли Вы С/ергею/ А/лександровичу/ Ефремову на-

писать небольшой очерк украинско-русских отношений, очерк, который ввел бы русского читателя в центр и суть вопроса...”

Може б, Ви були ласкаві повідомити і мене, як стане справа. Всього найкращого! Ваш М.Коцюбинський.”[8].

Тяжко пережив смерть М.Коцюбинського С.Єфремов. На смерть М.Коцюбинського він написав статтю “Аристократ духа”. У 1919 році у видавництві “Книгарь” виходить літературознавча розвідка Сергія Єфремова “Нескінченна пісня”, присвячена пам’яті М.Коцюбинського.

А в 1921 році С.Єфремов починає працювати над 5-томним виданням творів М.Коцюбинського, яке витримало декілька видань.

Академік С.Єфремов – автор книги “Коцюбинський. Критико-біографічний нарис з додатком автобіографії Коцюбинського”.

Своїх чернігівських знайомих Сергій Олександрович вважав найдорожчими, найжаданішими друзями, гостями.

У листі до М.Коцюбинського від 14 грудня 1903 року Сергій Єфремов пише: “19 грудня зранку святкуватиму свої іменини, тим-то дуже прошу чернігівців прибути на сей час” [9].

Вражає сміливість Сергія Єфремова відкрито висловити й відстояти свою думку, свою позицію. 28 січня 1918 року Сергій Олександрович пише відкритого листа синові М.Коцюбинського – Юрію.

Навіть у цьому “листі без конверта”, де він безжалісно таврує Юрія Михайловича Коцюбинського, з великою шаную схиляє голову перед пам’яттю письменника М.М.Коцюбинського.

“... пане Коцюбинський! Я знав і любив вашого батька. Я щиро оплакував його дочасну смерть. Я кинув свої квіти на його могилу” [10].

У своїй статті “Гармонійний талант” С.Єфремов писав: “Коцюбинського читатимуть і студіюватимуть як чисте, незакаламучене джерело високої краси і людяності, життя і мрії, казки і дійсності, які вмів гармонійно поєднати цей гармонійний раг exellence ((франц.) справжній, в справжньому розумінні цього слова) талант художника і громадянина”.

У меморіальній бібліотеці М.М.Коцюбинського ретельно зберігаються статті, твори С.Єфремова, деякі з автографом:” В боротьбе за просвещение”, “В поисках новой красоты”, “Литературный Бонавентура”, “Праздник украинской интеллигенции”, “Торжество украинской песни”, 3-х томне видання антології “Вік”, “Історія українського письменства” [11], та інші.

Листування С.Єфремова та М.Коцюбинського маловідоме, тому що довгий час незаслужено замовчувалося ім’я Сергія Олександровича Єфремова в історії української літератури.

Ці листи повніше і глибше доповнюють уяву про життя та громадську діяльність Сергія Єфремова, Михайла Коцюбинського.

Це листування – свідчення високої духовної пов’язі людей, відданих улюбленій справі – служінню українській культурі, літературі.

Мова, стиль листів подаються за оригіналом, друкуються вперше.

Література

1. Вік – 3-х томна антологія української літератури, присвячена 100-річчю з часу виходу “Енеїди” І.Котляревського, що вийшла друком у Києві 1900-1902 рр. під редакцією С.Єфремова.
2. “Дубове листя” – альманах на честь П.Куліша, що вийшов друком у Києві 1903 р. під редакцією Б.Грінченка, М.Чернявського, М.Коцюбинського.
3. “З потоку життя” – альманах, що вийшов друком в Херсоні 1905 року під редакцією М.Чернявського та М.Коцюбинського.
4. “Русское богатство” – щомісячник, що виходив з 1876 по 1918 рр. у Петербурзі. Назва журналу мінялася (“Современные записки”, “Современность”, “Русские записки”, з квітня 1917р. – знову “Русское богатство”). В цьому журналі друкувалися твори М.Коцюбинського.
5. Єфремов С.О. Літературно- критичні статті”. -К.: “Дніпро”, 1993.– С.235.
6. м/б -496 / м/б – меморіальна бібліотека.
7. Єфремов С. Коцюбинський М. Твори. 1928 /Під редакцією С.Єфремова.
8. Там само.
9. Лист С.Єфремова до М.Коцюбинського 1903 р. Київ, Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М.Коцюбинського /далі ЧЛМК/ Інв.№ А-1703.
10. ЧЛМК, в/п – 1424. Лист без конверта. Лист С.Єфремова до Юрія Коцюбинського.
11. ЧЛМК, м/б – 494-499.

Листи Сергія Єфремова до Михайла Коцюбинського

А-1676

4/Х 900

Високоповажний Добродію!

В Києві лаштується і незабаром має бути поданий до цензури “Вік” прозовий (в двох томах), що міститиме в собі твори українських письменників-прозаїків від Квітки і до наших часів. Редакція збірника звертається до Вас, Високоповажний Добродію, запрошуючи до участі в цьому збірникові та сподіваючись, що Ви не відмовите в своєму ласкавому дозволі узяти з Ваших творів де що до “Віку”. Коли буде на се ласка Ваша, то разом з дозволом прошу прислати і біографічні звістки (трохи ширші, ніж в I томі “Віку”).

Редакція пропонувала б узяти до “Віку” з Ваших творів отсі: 1) “Хо”, 2) “В путях шайтана”, 3) першу главу з повісті “На віру” (вона,

здається, становить окрему цілість) та 4) “П’ятизлотник”. Подаємо до цензури з кожного письменника, трохи більше, ніж маємо друкувати, бо сподіваємось, що цензура може дещо заборонити.

Дозвіл на друкування Ваших творів у “Вікові”, біографічні звістки та ласкаві вказівки, що до вибору з Ваших творів редакція прийме з великою подякою.

З ушануванням Сергій Єфремов.

Адреса: г.Кієв, Воздвиженская ул., домъ №13/15 С.А.Єфремову

A- 1677

Високоповажний Добродію!

Дякую щиро від себе і товаришів своїх за Вашу прихильну відповідь. “Помстився” візьмемо, з “Хо” може б подати до цензури ціле? Як що замаже останні два розділи – то вже так і буде, а самим се чинити якось рука не здіймається...

А може ще й пропустить, – до великих книжок цензура трохи ласкавіша, ніж до малих. Що до глави з повісті “На віру”, то я б стояв би за першу, міркуючи отак: до III чи V глав треба додати буде уваги, щоб знав, хто то Гнат, хто Олександра¹⁾ то що, тоді як першу можна б узяти без коментарів.

А втім – вона Ваша; напишіть останню думку свою про сю справу. Як що цензура пустить “Хо”, “В путах шайтана” і “Помстився”, тоді з “На віру” можна буде нічого не друкувати: взагалі незручно трохи брати до збірника уривки з більших річей і ми беремо їх тільки як резерв - на той случай, що цензура не пустить цілих речей. Отже подамо до цензури: “Хо”, “В путах шайтана” і “Помстився” і як резерв – главу з “На віру” (яку останнім разом укладете) і “П’ятизлотник” (напевне буде дозволений, бо подамо друкований примірник).

Портрети містити будемо і я мав просити Вас – вислати свою фотографію тоді, як збірник буде дозволений. Поки що не турбуйтеся, бо як заборонить цензура “Вік”, то тільки наробимо Вам зайвого клопоту з пересиланням. Біографічні звістки занадто вже коротенькі. Може що додасте? З ушануванням Сергій Єфремов.

21.X.900 з Київа

Воздвиженська ул., д. № 13/15

¹⁾ Гнат і Олександра - персонажі твору М.М.Коцюбинського “На віру”. ... “Хо”, може б, подати до цензури ціле? - Казку “Хо” на початку 1900 року російська цензура заборонила, тому М.Коцюбинський вважав, що друкувати можна лише окремі уривки з неї.

A- 1678

21/1 901

Високоповажний Добродію!

У Київі лаштується до видання літературно-науковий збірник¹⁾, що має регулярно виходити щороку по одній книзі і міститиме, поруч укра-

їнської белетристики, статті наукового та публіцистичного змісту (мовою українською, а як цензура не пустить, то російською). Повідомляючи про це, редакція вельми просять Вас, Високоповажний Добродію, прийняти участь у цьому збірникові, давши до його що-небудь з своїх творів (бажано б – щось нове, а зрештою можна й таке, що було вже друковане за кордоном). Перша книжка збірника має бути присвячена пам'яті незабутнього трудівника на ниві українській – Ол.Кониського.

Коли буде ласка Ваша прийняти участь в згаданому збірникові, то прошу рукописи та й взагалі всякі запитання з приводу збірника надсилати до 1 квітня цього року на адресу: г.Кієвъ, Воздвиженская, ул., дом №13/15 С.А.Ефремову.

“Вік” пішов до цензури спочатку січня. З Ваших творів узяті: “Хо” (ціле, бо скорочувати – рука не знялася!), “Помстився” та “ В путах шайтана”; оприч того про запас узято “П'ятизлотник” (друковане) та 1 гл. з “На віру”. Вибачте, що не сповістив про се раніше, – страшенно ніколи було. Як цензура пустить, то зараз сповіщу.

З щирим побажаннем.

Сергій Єфремов

1)... Літературно-науковий збірник...– Здійснити план видання щорічних літературно-наукових збірників видавництву “Вік” повністю не вдалося, бо за російськими цензурними законами друкувати наукові праці українською мовою заборонялося. Вийшло тільки два літературних збірники: “Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського (1836-1900)” (К., друк. Петра Барського, 1903) та “На вічну пам'ять Котляревському. Літературний збірник”(К., 1904).

А- 1679

г.Чернигов

Е[го]В[ысоко]р[одию] Михайлу Михайловичу
Коцюбинському
Северянская 3

Вельмишановний Добродію!

Присилайте фотографію; зробити кліше встигнемо, тільки вже не в Петербурзі і не в Мюнхені, а в Києві доведеться його робити. Ваші оповідання я вже дав у друкарню й сими днями сподіваюсь вислати Вам коректу і проситиму не тримати у себе її дуже довго(днів 2-3 можна). Поки що, для коректи піде старе кліше, а з друкуванням задержимось поки не виготується нове.

Чи треба Вам відбитків (“Хо” і “Помстився”) для цензури? Сповістить, то вишлю. Чи не будуть замалі томики¹⁾, як розбити на два? “Поєдинка”²⁾ дожидаю нетерпляче. По батькові мене Олександрович.

Бувайте здорові

Ваш С.Єфремов

13.11.901.

¹⁾Чи не будуть замалі томики... – йдеться про видання “Оповідання М.Коцюбинського”. -Том I.- К., 1903 (Вид. ”Вік”) Книжка вийшла одним томом.

²⁾ “Поєдинок” - оповідання М.Коцюбинського, надруковане в “Літературному збірнику, зложеному на спомин Олександра Кониського”.

А- 1680

19/П 901 г.

Високоповажний Добродію!

Вельми вдячні Вам за Вашу ласкаву згоду узяти участь в нашому аєèààí í ³⁾.

Будемо сподіватись від Вас нового оповідання, а коли Вам не можна буде дати нового, то просимо дозволу узяти “Ціпов’яза”. Чи може що інше порадите?

Праці, що, може, будуть в Збірнику російською мовою²⁾ - всі будуть про українські справи виключно.

Згоджуюсь з Вами, що “рябі” збірники роблять негарне враження, – але думка така, що коли Флоринські³⁾ а tutti quanti⁴⁾ ширять про нас усяку дурницю, а відповідати по-своєму нам роти замазано, то все ж корисніше буде хоч по-російському подавати правдиві звістки про Україну. Ми задумали свій збірник видавати що року і містити там огляди текучого українського життя, письменства і т.п. і оприч того статті критичні про наших письм/енників/, публіцистичні та інші такого ж змісту. На першу книжку, оприч оглядів, підуть статті про Артемовського – Гулака⁵⁾, про українських байкарів, про Наукове Товариство ім.Т.Г.Шевченка⁶⁾, про “Просвіту”⁷⁾, про Петербурзьке товариство, стаття історична про Юрія Немирича⁸⁾ і ще дещо, про небіжчиків. Мо такі статті хоч невеличку користь дадуть. Будьте ласкаві, коли се Вам не важко перекажіть мої запитання до Чернявського⁹⁾ Я прохав про се Лотоцького¹⁰⁾, коли він їхав до Чернігова, та не знаю. Чи зробив він се. Не пишу ж йому, тим, що не знаю його адреса.

З глибокого поважання

С.Єфремов

З Київa Набережно-Никольская ¹¹⁾, ул.д. №7.

¹⁾В нашому виданні - йдеться, очевидно, про альманах “На вічну пам’ять Котляревському” (К.,1904). До нього М.Коцюбинський подав етюд “Цвіт яблуні”.

²⁾В збірнику “російською мовою” - оскільки наукові та публіцистичні праці українською мовою друкувати не дозволялося, видавництво “Вік” збиралося видати збірки таких праць російською мовою. Проте до здійснення цього плану справа не дійшла.

³⁾Флоринські - мова йде про Флоринського Тимофія Дмитровича (1854-1919) - російського філолога-славіста, професора Київського

університету, члена-кореспондента Югославської АН. З нагоди археологічного з'їзду в Києві написав статтю про непридатність української мови для літератури і науки "Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках усвоить ему роль органа науки и высшей образованности", надруковану 1899 року в російській газеті "Киевлянин" (№ 271, 272, 281, 300, 304, 317, 318, 332).

⁴⁾ *a tutti quanti* - (лат.) і всі інші.

⁵⁾ Гулак-Артемівський Петро Петрович (1790-1865)- український поет і культурно-освітній діяч.

⁶⁾ Наукове товариство ім. Шевченка, створене в 1892 році на чолі з І.Франком, В.Гнатюком у Львові.

⁷⁾ "Просвіта" - культурно-освітня громадська організація, заснована у Львові 1868р. На початку ХХст. укр.інтелігенція почала засновувати "Просвіти" і на Наддніпрянщині, Києві, Чернігові, Одесі, Петербурзі.

⁸⁾ Немирич Юрій (? - 1659) - український землевласник, соратник гетьмана І.Виговського. Вчився в Голландії, Англії, Франції, написав кілька трактатів із філософії і богослов'я. Був послом Б.Хмельницького у Швеції і Трансільванії. Активний учасник переговорів із шляхетською Польщею, результатом яких було укладення Гадяцького договору 1658року. Володів великими маєтностями в Лівобережній Україні, зокрема на Чернігівщині.

⁹⁾ Чернявський Микола Федорович (1868-1946)- український поет і прозаїк, з 1901-1903рр. працював статистиком у Чернігівському статистичному бюро, де зблизився з М.Коцюбинським, 1903р. переїхав до Херсону. Чернявський - автор спогадів про М.М.Коцюбинського "Червона лілея".

¹⁰⁾ Лотоцький Олександр (1870-1939) - український публіцист.

¹¹⁾ Набережно-Никольская - вулиця Григорія Сковороди (на Подолі) Київ.

А- 1681

5/IX 901

Вельмишановний Добродію,

Прийшов з цензури вже й III т. "Віку", нічого цензура не викинула, навіть "Хо"- ціле! Прошу Вас вислати, як найшвидше свого портрета, з котрого має бути зроблено для "Віку" кліше.

Один примірник "Віку" Вам буде висланий даром, як співробітникові.

З великою до Вас повагою Сергій Ефремов.

Адреса: г.Київ, Кадетский пер ¹⁾, д. №27, кв.2. С.А.Ефремову.

¹⁾ Кадетський провулок - нині Гоголівська вул. у м.Київ.

А- 1682

10/IX 901

Вельмишановний Добродію,

Листа Вашого й портрета дістав. Дякую. Боюся, що з сього

портрета не дуже добре кліше вийде, бо трохи невиразний. Коли кліше буде зроблено, портрета верну, як бажаєте.

Коректу висилатимемо з дорогою душею, бо, може, переписувачі наробили помилок, або, взагалі, схочете поправки поробити. Проситиму тільки не довго тримати її у себе.

Натуралізовано Вас в Австрії¹⁾ тільки для цензури, тим то, одержавши рукопис, я зараз же знищив, сліди тієї натуралізації.

Дуже хотів би задовольнити Вашу цікавість, подавши повний проспект “Віку”, та поки що – се неможливо. До цензури подавали ми двічі, коли не тричі стільки, скільки зможемо друкувати, а через те треба попереду поперечитувати усе та, а останнє зредагувати, щоб сказати, що має бути надруковано. Коли ніщо на перешкоді не стане, то згодом, переглянувши збірник, напишу Вам про те, що Вас цікавить.

Бувайте здорові.

Ваш Сергій Ефремов

1) Натуралізовано Вас в Австрії...- тобто зроблено громадянином Австрії.

А - 1683

З Новим Роком, Вельмишановний Добродію!

Вибачте, що за щоденним клопотом і досі не вернув Вам Вашого портрета та не прислав відбитка на показ. Сьогодні дістав Великого листа і “устыдися зело”...

Кліше Вашого портрета справді вийшло не дуже добре; як показалося, фотографія занадто невиразна, бліда, для того, щоб кліше можна було зробити добре. Посилаю відбиток; коли й Вам не подобається, то присилайте фотографію, тільки швидко-швидко, бо вже розпочався друком III том “Віку”, і, певне, в середині лютого дійде черга й до Вас. В усякому разі сповістіть мене хоч коротенько, як порішите. “Ціпов’яз”¹⁾ справді загинув “во чреве китовом” на превеликий жаль. Дуже велике спасибі сказав би, коли б прислали “По-людському”²⁾, – зараз би послав його до цензури і, сподіваюсь, до літа відповідь прийшла б (збірник друкуватиметься тільки влітку).

Видавницькі наші справи стоять ось як. Недавно випустили в світ “Люборацьких” Свидницького³⁾ і зараз друкуємо: 1) “Вік” – том II вже готовий і розпочато вже третій; взагалі все видання (і перший том) думаємо закінчити не пізніш початка квітня – може, навіть у марці випустимо. 2) Збірник творів Руданського⁴⁾ – буде готовий за місяць. 3) Кримського – Повісті⁵⁾ (друкуються у Москві під доглядом і за підмогою автора). Опріч того, маємо готові й дозволені цензурою рукописи: 1) Народні оповідання Марка Вовчка⁶⁾ два томи та 2) Літературний збірник пам’яті Кониського.

Мороки сила, особливо з “Віком”: коректа та інші дрібниці одбірають у мене увесь час, так що мусів залишити усяку іншу роботу, навіть майже нічого не читаю.

Тяжкий рік видавсь, але й урожайний, - якби таких побільше!..
Вибачте, що пишу коротенько: ще листів з 5 маю написати, а вже пізно.

З великою до Вас повагою

Сергій Єфремов

Чи не дозволите випустити окремим відбитком (для народа) Ваше оповідання з “Віку” – “Помстився”⁷⁾? Чи не улаштували б Ви своїх оповідань в кілька томиків (по 10-12 аркушів) для дальших випусків нашої серії для інтелігентних читачів⁸⁾.

28.1.902.

С.Є.

¹⁾“Ціпов’яз” справді загинув – Упорядковуючи збірку творів М.Коцюбинського “Оповідання. Том перший” /К.,1903/, С.Єфремов включив до неї і “Ціпов’яз”, проте цензура заборонила друкувати його.

²⁾“По-людському”- оповідання М.Коцюбинського, надруковане в збірці “Оповідання. Том перший”.

³⁾Свидницький Анатолій Патрикійович / Патриченко (1834-1873)- український письменник-демократ. Його роман “Люборацькі” вийшов в Галичині, 1901р. видавництво “Вік” випустило його в Києві.

⁴⁾Збірник творів Руданського – йдеться про видання: Руданський С. Твори -Т.І.-К., Вид-во “Вік”, 1902.

⁵⁾Кримського “Повісті” – йдеться про видання: Кримський А. Із повісток і ескізів.– Вид.2., виправ., М, 1902.

⁶⁾“Народні оповідання “Марка Вовчка... Двотомне видання “Народних оповідань Марка Вовчка у видавництві “Вік”, вийшло 1902р.

⁷⁾ “Помстився” – це оповідання у видавництві “Вік” окремою книжкою не виходило.

⁸⁾...Серії для інтелігентних читачів...– Очевидно, йдеться про серію “Українська бібліотека”, в якій друкувалися книги творів українських письменників. У серії “Селянська бібліотека” випускалися науково-популярні і белетристичні брошури, переважно присвячені історичним подіям, пропаганді санітарно-гігієнічних знань серед народу тощо. Збірка “Оповідання. Том перший” була єдиним окремим виданням творів М.Коцюбинського у видавництві “Вік”.

А- 1664

2.ІІ.902

Вельмишановний Добродію!

Чого й кращого бажати, як що Ви даєте нам нове оповідання!¹⁾
Спасибі Вам. Прислати його треба до 1 марця, тоді я зараз вишлю його до цензури. За 2-3 місяці прийде відповідь, а там і до друку візьмемося. Дуже добре Ви надумали! Сподіваюсь, що пришлете.

Обіцянки своєї щодо коректи я не забув і скоро оповідання Ваші складуть у друкарні, зараз вишлю Вам. Відбиток портрета, певна річ, можете лишити собі, – про се й нічого казати... Радію, що Ваші

оповідання готові вже до цензури, а ще більш радітиму, коли їх цензура пропустить. Коли небудь при нагоді сповістить, що саме Ви помістили в тих томах, що подаєте до цензури, – чи всі свої твори, чи тільки частину.

Коли “Хо” увійшло, то на йому радив би зробити помітку для цензури, “що воно вже дозволене у “Вікові”, – так безпечніше. А то може б Вам прислати Другу коректу з “Віку” та подати “Хо”, “В путах шайтана” та “Помстився” друкованими вже. Тільки се трохи задержало б подачу до цензури.

Напишіть, як надумаєте.

Бувайте здорові Ваш С.Єфремов

1) Нове оповідання - йдеться про оповідання “Поєдинок”, написане М.Коцюбинським 8 лютого 1902 року в Чернігові для літ. збірника на честь О.Я.Кониського.

A-1685

Вельмишановний Добродію.

Спасибі за прислане: кліше зараз замовлю і скоро буде, вишлю Вам відбиток. Оповідання піде до збірника¹⁾: “В путах шайтана” увійде до “Віку” - я просто забув про його згадати, пишучи Вам.

Коректу й відбитки усіх оповідань вишлю, мабуть, на першому тижні поста²⁾, бо через масницю робота в друкарні йде млявійно.

З Науменком³⁾ буду бачитись сими днями й нагадаю йому про “Дорогою ціною”⁴⁾.

Стискаю Вашу руку

Ваш С.Єфремов.

24.II.902.

1) Оповідання піде до збірника - йдеться про оповідання “Поєдинок” (див. примітку до попереднього листа).

2) На першому тижні поста - Великий піст 1902р. почався 10 березня, масниця (масляна) триває від 3 до 9 березня.

3) Науменко Володимир Павлович (1852-1919) - український громадський та освітній діяч, філолог, етнограф, культуролог, життя і діяльність якого пов'язані з Києвом, а саме з так званою приватною гімназією В.П.Науменка, вихованцями якої були видатні академіки М.Алексєєв, М.Біляшівський, Б.Кістяківський, М.Рильський. Педагогічну діяльність поєднував з науковою і громадською і 15 років редагував часопис “Киевская старина”, очолював Товариство грамотності і київську “Стару громаду”. Склав початок “Словаря української мови”, який успішно продовжив і завершив Б.Грінченко. Обирався заступником голови Центральної Ради, багато і плідно працював в Академії Наук. 7 липня 1919р. був заарештований, а 8-го розстріляний чекістами.

4) Про “Дорогою ціною” - йдеться про окремих відбиток оповідань (К., 1902, 500 примірників) з журналу “Киевская старина” (1902, кн.1), випущений його редакцією.

А- 1686

1.ІІІ.902.

Вельмишановний Добродію ,

Вчора послав коректу “Хо” й ще раз прощу вертати її якнайшвидше, щоб не задержати друкування книжки¹⁾. Коректу дальшу вишлю, певне, сьогодні. Як вернете, то зараз виправим, вишлю Вам і відбитком для цензури. Д/обродію/ Науменко, від’їзджаючи до Криму, сказав мені, що відбитки “Дорогою ціною” відіслано ним до книгарні. Коли я потому запитав у книгарні, то мені сказали, що відбитків нема... “Что сей сон значит” – не розумію. Попробую ще пошукати їх у Редакції, а чи в друкарні. Взагалі – в “Киевской Ст/арине/”²⁾ страшенне безладде, яке тепер мабуть ще побільшиться.

Ваш С.Єфремов.

¹⁾Друкування книжки - йдеться про третій том альманаху “Вік”.

²⁾“Киевская старина” - щомісячний історико-етнографічний і художній журнал. Видався російською мовою у Києві протягом 1802-1906рр.

А- 1687

Вельмишановний Добродію,

Відбитки Вашого оповідання¹⁾ знайшлись: вони любісенько лежали собі в друкарні, а тепер їх переведено вже до редакції. Завтра запитаю д/обродію/ Степаненка²⁾, скільки він візьме в книгарню, а решту скажу вислати Вам. Думаю, що зручніше послати залізницею, бо поштою дорого вельми коштуватиме, - то як кілька сот книжки. Вислано не пізнійш, як після завтра, а то може й завтра.

Бувайте здорові.

Ваш С.Єфремов.

3.ІІІ.902.

¹⁾Відбитки Вашого оповідання - йдеться про відбитки оповідання М.Коцюбинського “Дорогою ціною”.

²⁾Степаненко Василь Пилипович - завідувач книгарні журналу “Киевская старина” на Безаківській № 8, член братства Тарасівців.

А- 1688

6.ІІІ.902

Вельмишановний Добродію¹⁾,

Книжки опріч 50 примірників²⁾, що лишив собі магазин, висилаю: пересилаю дублікат накладної. Коректу “Хо” дістав; учора вислав Вам коректу останніх аркушів³⁾. Що до того, щоб Ваші оповідання йшли в такому порядку: “В путях”, “Помстився” і “Хо”, то вволимо Вашу волю.

Бувайте здорові

Ваш Сергій Єфремов

¹⁾Писано на офіційному бланку редакції часопису “Киевская старина”.

²⁾Книжки, опріч 50 примірників ... - йдеться про відбитки оповідання “Дорогою ціною”.

³⁾Коректу останніх аркушів - йдеться про верстку альманаху "Вік".

A- 1689

Вельмишановний Добродію,

Як бачився я з Вами в Києві святками¹⁾. Ви обіцяли прислати до 6-ої книжки "К/иевской Ст/арины"²⁾ оповідання. Чи можна його дождити? Матеріалу в Редакції дасть Біг. Вік сподіваюся випустити за тиждень.

Пищу похапцем, бо страшенно ніколи.

5.V.902

Ваш Сергій Єфремов

¹⁾Святками - на Великдень, який 1902 р. був 27 квітня.

²⁾До 6-ої книжки "К/иевской/ Ст/арины/"- крім оповідання "Дорогою ціною", ні 1902, ні наступного 1903р. в журналі "Киевская старина" М. Коцюбинський не друкував нічого.

A- 1690

Вельмишановний Добродію,

Портрет Ваш вишлють разом з "Віком". Шкода, що оповідання не буде¹⁾. Чи нічого не маєте проти того, щоб надрукувати открытки з Вашими портретами?

II.V.902

Ваш щирый С.Єфремов

¹⁾ Оповідання не буде ...- йдеться про оповідання, обіцяне М.Коцюбинським до шостої книжечки "Киевской старины" 1902р.

A- 1691

Вельмишановний Добродію,

На серпень 1903 р., як може, чули, припадає офіціальне "открытие" пам'ятника Котляревському в Полтаві. Бажано було б чимсь зазначити се національне свято і в нашій літературі, і от для сього порішено в Київі укласти й до того часу видати літературний збірник, присвячений пам'яті першого поета українського¹⁾. Редакція збірника звертається до Вас з великим проханням - допомогти в сій справі, приславши до того збірника що-небудь з своїх творів (бажано б - з нових, ще нігде не друкованих). Рукописи, переписані в форматі звичайного аркуша, прошу слати на мою адресу: Київ, Кадетский пер., д. 27, кв. 2 до 1 грудня 1902р.

Бувайте здорові. Сподіваюсь, що відгукнетесь на наш заклик.

14.IX.902 з Київа

Ваш щирый Серг/ій/ Єфремов.

*Збірник, присвячений пам'яті першого поета українського. Альманах вийшов 1904р. під назвою "На вічну пам'ять Котляревському. Літературний збірник". М.Коцюбинський подав до нього етюд "Ціпов'яз".

А- 1692

Вельмишановний Добродію,

Насамперед мушу прохати у Вас вибачення, що й досі не відповідав. Справді, часу дуже мало вільного маю через повсякчасну роботу, а тут ще долучилось й особисте лихо, що, мабуть, не дасть мені змоги працювати далі. Щоб не розводитися багато, скажу лише, що мій річний “отпуск” з московської служби скінчився й 17 сього місяця мене вдруге “забрюють”. Надії одзволитись маю мало.

Про збірник в пам'ять Куліша¹⁾ певне вже взяте; дякуючи заходам Лотоцького, його вже дозволено. Посунув також Лотоцький справу і з Вашими оповіданнями, що, коли не дозволені вже, то, певне, незабаром будуть дозволені. Додаток до збірника Кониського вже вернувся, але, на лихо, тяжко поскрибований, найбільше шкода статі про Кониського, так що збірник, присвячений його пам'яті, вийде без біографії й оцінки його діяльності.

З Вашим збірником пощастило²⁾ більш: там хоч стаття пройшла. Наш збірник³⁾ вже друкується:” Поединок”⁴⁾ пройшов цілий.

Про збірник Вороного⁵⁾ не маю звісток. З відкритками лихо: цензура вже два місяці держить, не забороняючи й не дозволяючи і що там, здається, держати: подививсь на обличчє письменника, чи не містить воно в собі “превратных толкований” так й підписав, чи, – заборонив, – коротка справа, а отже держить! Просто не знаєш, що з тією цензурою робити. Нема, мабуть, на світі клятшої інституції, котра б стільки дозолила людям, як отся. Надруковані вже “Зорі”⁶⁾ Чернявського пішли до цензури вдруге, за білетом. За місяць-півтора маємо надію впоратись з збірником Кониського, а тоді друкуватиметься перший том творів Мирного, цензурою вже дозволений.

В Одесі друкується т.ІІІ і ІV “Драми і Комедії” Карпенка-Карого⁷⁾. В Харкові вийшли твори Кропивницького (т.ІІ та ІІІ)⁸⁾.

Отже, здається, і всі новини, не лічучи дрібних метеликів. Сьогодні Борис Дмитрович (Грінченко) умовлявся з Барським, що до друку “Дубового листа”. Остання ціна - 27р.50 коп. з аркуша на тім папері, що “Вік” друкований. Радив би чернігівцям згодитись на сі умови, бо папір дуже гарний і книжка матиме “елегантський” вигляд.

За оповіданне до збірника Котляревського знов прошу. Не гарно вийде, коли в такому збірнику та не буде усіх визначніших наших письменників. Отже, не накликайте на нас сором! Сподіваюсь од Вас незабаром дістати оповіданне. Бувайте здорові. Бажаю Вам усього найкращого.

14.Х.902.

Ваш щирий Сер.Єфремов.

¹⁾Про збірник в пам'ять Куліша – йдеться про альманах “Дубове листя. Альманах на згадку про П.О.Куліша. Упорядкували: М.Чернявський, М.Коцюбинський, Б.Грінченко. З чотирма портретами Кулішевими та з малюнками його хати, похорону і могили”. (К., друк.

Петра Барського, 1903).

²⁾З Вашим збірником пощастило - Альманах "Дубове листя" відкривається вступною статтею "До читачів" Б.Грінченка.

³⁾Наш збірник – мається на увазі "Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського (1836-1900)".

⁴⁾"Поєдинок" - назва твору М.М.Коцюбинського, який він написав 8 лютого 1902 року в Чернігові для "Літературного збірника, зложеного на спомин О.Я.Кониського" (К.,1903р.)

⁵⁾Збірник Вороного – йдеться про видання "З-над хмар і з долин. Український альманах (Збірник творів сьогочасних авторів). Року 1903. Впорядкував і уложив Микола Вороний") Одеса, друк.А.Соколовського, 1903).

⁶⁾Зорі – збірка поезій М.Чернявського. Вийшла у Києві 1903р. Перший том творів Мирного ... – Видавництво "Вік" здійснило протягом 1903-1907рр. видання творів Панаса Мирного у трьох книжках. Перша книжка ("Оповідання і приповідки та інші дрібниці") вийшла у Києві 1903р.

⁷⁾Драми і комедії Карпенка-Карого – п'ятитомне видання творів І.Тобілевича (Карпенка-Карого) виходило в Одесі 1897-1905рр. Третій том вийшов 1903, четвертий -1904р. (друкарня "Южнорусского общества печатного дела").

⁸⁾Твори Кропивницького – йдеться про "Повний збірник творів" М.Кропивницького (тт.2,3 – Харків, вид. А.С.Кетлеровой,1903). Перший том вийшов 1895р.

А- 1693

Вельмишановний Добродію.

Термін - І.ХІІ¹⁾. Сподіваюсь, що пришлете. Коректу "Поєдинку" вишлю, але прохатиму не задержувати, бо хочемо випустити збірника до 29.ХІ.

З неволі викрутився²⁾ і тепер – "честь имею рекомендоваться" – запасной рядовой.

С.Єфремов

Простіть, що пишу на швидку: ніколи страшенно – зараз мушу йти з дому.

30.Х.902.

¹⁾Термін - І. ХІІ. - йдеться про термін подачі творів до альманаху "На вічну пам'ять Котляревському". Випустити збірника до 29.ХІ.* - Мається на увазі "Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського (1836-1900)". 29 листопада (ст.ст.) - дата смерті письменника, одного із засновників видавництва "Вік".

²⁾З неволі... - тобто від служби у війську.

А- 1694

Вельмишановний Михайло Михайловичу.

Добре, що Ваш лист застав мене ще в Києві. Новина про дозвіл Ваших оповідань¹⁾ мені дуже потішна, хоч не розумію, чому “Хо” забронено: адже ж Ви подали його друкованим? В усякім разі й за все останнє можна тільки радіти: давно вже пора бути Вашим творам повитись у нас.

Тепер про Ваші умови. Що до гонорару й числа примірників, а також і коректування, то тут цілком пристаємо на Вашу пропозицію. Інші умови прохали б, коли можна, трохи одмінити.

Зараз друкування почати незручно тим, що саме тепер друкар наш має дуже багато роботи: з наших видань друкується Мирний, кілька народних брошур; оприч того, Яновська вже домовляється за свої драми. Тим-то, коли почати зараз іще й Вашу книгу друкувати, то вийде тільки те, що всі роботи зтягнуться. На мою думку, краще було б почати зараз після Мирного, а ще краще – тоді, коли я повернувся з Галичини: мені хотілося б самому доглядати за друком Ваших творів. Вернусь я місяця через 1,5 – 2. Що до паперу, то друк усього видання на кращому папері, може бути незручним для публіки, видавців та й самого автора: через папір книжка подорожчає, отже, менше її купуватимуть, більш коштуватиме й буде менш популярною. Тим-то, на мою думку, краще б було, якби тільки частину друкувати на кращому папері. Та се річ не великої ваги, тим-то якось тут погодимось. Будьте ласка, розміркуйте й сповістіть мене (адресувати можна на редакцію Вістника) гроші можна буде вислати, коли схочете.

Спасибі за запитини до Вашого альманаху²⁾. Зараз нічого готового у мене нема; коли напишу, що в Галичині, то пришлю. Взагалі ж треба мені, мабуть, кидати белетристику: не виходить вона у мене.

Кланяйтесь Вірі Миколаївні³⁾ та д/обродію/ Чернявському. Дуже жалкую, що їхатиме він через Київ тоді, коли мене там не буде: хотілось би з ним познайомитись.

Вибайте, що пишу коротенько і не докладно: сьогодні маю рушати в дорогу, тим-то повна голова клопоту подорожнього. Бажаю усього найкращого.

9.11.903.

Ваш щирый С.Єфремов

1) Дозвіл Ваших оповідань... Цензура дозволила “Оповідання”. Том перший М.Коцюбинського до друку 28 січня 1903р. Щодо казки “Хо”, у висновку Петербурзького цензурного комітету говорилося: “Викладене оповідання було вже на розгляді С.-Петербурзького цензурного комітету і за своєю українофільською тенденцією не визнане було придатним для обігу в Росії, про що було повідомлено Головному управлінню у справах Друку від 19 січня 1900 року за №123. З огляду на це виконуючий обов’язки цензора не вважає за можливе і тепер дозволити оповідання

це до друку” (М.М.Коцюбинський як громадський діяч. Документи. Матеріали. Публікації”. К., Наукова думка, 1968, с.39).

²⁾Запросини до Вашого альманаху - М.Коцюбинський та М.Чернявський у лютому 1903р. запросили С.Єфремова та багатьох інших українських письменників взяти участь в альманасі” з потоку життя” (вийшов 1905р. в Херсоні).

³⁾Вірі Миколаївні...- Так в оригіналі. Треба :Вірі Устинівні (Коцюбинській).

А-1695

Вельмишановний Михайло Михайловичу,

Вже давненько таки перебуваю у Львові, мені наче за цілий рік став той час, відколи я покинув Київ, хоч минуло власне тільки три тижні. Живеться мені тут добре. Вживаючи не поетичного порівняння, я на цілий рот їм, аж запихаюсь, ту духовну поживу, якої тут досить для людей, зголоднілих під час нашого вічного “великого посту”. Читаю, знайомлюся з людьми, буваю на зібраннях, приглядаюсь й прислухаюсь до всього, щоб виробити свій погляд на тутешні справи, незалежно від переслуханих перше переказів та перечитаних книжок.

Певна річ, щоб зовсім добре спізнати все, що тут є для нас нового, щоб до переситу спознати тієї духовної їжі, треба далеко більше часу, ніж я тут перебув і маю перебувати ще. Але все ж таки й сей час не мине без наслідків, а лишить в моїй душі сліди, мабуть, навіки – так багато нових вражінь довелось зазнати.

Дуже я радий, що Ви згодні, на наші умови. Дурд/уківський/¹⁾ писав уже мені про се, а також і про те, що послав Вам відповідь. Невже й досі не дістали? Мав також вислати Вам і гроші. Коли трапилась яка-небудь в сьому задержка, то вже не ремствуйте на його: чоловік він в сих справах новий і може не поспішайте з усім упоратись. Скоро вернусь до Києва (десь так, коло свят²⁾), зараз “недоконченна исправлю”, тоді ж таки й розпочнемо друкувати Ваші оповідання.

“Поєдинок” вже надрукований, хоч з друкарні ще не вийшов. З дорогою душею якщо можна буде, аби Ви дістали його. Я пам’ятаю добре й про 50 прим. усіх томиків, що Вам належать, і вже робив у сьому напрямі деякі заходи. На жаль, поки що ніяких певних здобутків не маю. Тут дуже налякані одним процесом, що ставсь сими днями з подібного ж приводу, та і, взагалі, час досить невідповідний .... Не знаю, чи пишуть про тутешні справи російські часописи – певне, ні, тим то Ви, мабуть, не знаєте, що саме сталось. Колись, при нагоді, розповім про се докладно.

Гнатюк³⁾ ще не вернувся до Львова, сподіваюся його за кілька тижнів. Здоровля його, кажуть трохи краще, ніж перш було.

З оповіданням до Вашого збірника⁴⁾ поки що не дав собі ніякої ради, та ледве, чи я напишу щось такого тут: справді тепер не до того. Отже до 1 мая часу ще багато, то, може і встигну щось надрапати,

вернувшись до Київа.

Д. Чернявський⁵⁾, значить, вже до Херсону подався? Шкода, що саме до Херсону,- не знайде він і там того, чого шукає. А втім добре було б, коли б я помиливсь.

Дякую Вам дуже, що згадали про мене, кожний лист з України тепер мені, мов “мід солодкий”, кажучи по-тутешньому. Спасибі, добрі люде не забувають.

Щире привітання шановній дружині Вашій⁶⁾, д.Шрагові⁷⁾ і всім, хто мене знає. Бувайте здорові. Щиро стискаю Вашу руку.

Ваш С.Єфремов

5/18.III.903.

Львів, Hotel Saski, ул. Баторія, ч.20.

¹⁾Дурдуківський - йдеться про Дурдуківського Володимира Федоровича, співробітника видавництва “Вік” .

²⁾Коло свят - мається на увазі Великдень, що 1903 р. був 19 квітня.

³⁾Гнатюк - йдеться про Гнатюка Володимира Михайловича (1871-1926) - українського етнографа, видавця, громадського діяча. 3 грудня 1902р. В.Гнатюк три з половиною місяці лікувався на острові Корфу (Керкіра). Повертаючись додому, він здійснив, за його словами, “етнографічну екскурсію” по українських колоніях в Угорщині.

⁴⁾До Вашого збірника - йдеться про збірник “З потоку життя”, що вийшов друком 1905р. в Херсоні.

⁵⁾Д. Чернявський - мова йде про Чернявського Миколу Федоровича (1863-1946) – укр. поета і видавця.

⁶⁾Шановній дружині Вашій – йдеться про Віру Устимівну Коцюбинську (1863-1921) – громадську діячку, дружину письменника М.М.Коцюбинського

⁷⁾д.Шрагові – йдеться про Шрага Іллю Людвиговича (1847-1919) – громадсько-культурно-освітнього діяча, депутата Державної думи.

А- 1696

17.V.903

Вельмишановний Михайло Михайловичу,

Тільки що зібрався до Вас писати, але тут і Ваш лист надійшов.

З друкуванням вийшла задержка через те, що хотілось перемінити папір, взявши трохи кращий, і от вже три тижні шукаємо такого, щоб підходив форматом. Папір знайдено нарешті: з понеділка¹⁾ справа піде далі, так що на тім тижні матимете вже знов коректу. Сподіваюсь, що більш задержок ніяких не повинно бути.

На Ваше жадання задержав скрізь ня, а не не і цей замість сей. Незабаром вишлю чисті аркуші аби самі виділи, як то виглядає.

Що новенького у Вас? Як Ваше здоровле? Як справа з альманахом²⁾?

Ми заходжуємось коло нового альманаху на честь Ів.Левицького-Нечуя³⁾, і привід 35-літнього ювілею його літературної діяльності і

уклінне упрашаємо о співробітництві. Термін - 1 вересня ,1903 року.

Дружині Вашій низенько кланяюся. Бувайте здорові

Ваш щирий С.Єфремов.

¹⁾*З понеділка - цей лист писано в суботу.*

²⁾*Як справа з альманахом - йдеться про збірник "З потоку життя".*

³⁾*Ів.Левицького-Нечуя - йдеться про Івана Семеновича Нечуя-Левицького (1838-1918) - укр.письменника.*

A- 1697

8.VI.903

Любий Михайле Михайловичу!

"Ну, та й свиня - отой Ефремов!" - думаєте, певне, про мене за те, що не вислав і досі Вам надрукованих аркушів на **кращім** папері. Вибачте, голубе, але тільки вчора, перечитуючи ту силу листів, що прийшла за часи моєї відсутності з Київа, натрапив на того Вашого листа й спішу направити свою помилку. Разом посилаю й примірник "Оповідань" на кращім папері. Взагалі , мушу сказати, що моє вештанне по-за Київом, мені тепер боком вилазить: стільки усяких непорозумінь, прогалин і т.п. за той час понабиралось, що тепер тільки й роблю, що ті непорозуміння росплутую та залеглості викоую. Простіть отже й не дуже ремствуйте на мене.

Писав мені недавно Франко, щоб я послав Вам свій примірник його оповідань, де надруковано "В тюремному шпиталі". Се оповідання він рекомендував Вам до збірника узяти. Сими днями вишлю Вам аркуші книжки з сим оповіданням і прохатиму дуже, – переписавши, вернуть їх мені, бо може, не пощастить вдруге дістать їх з Галичини.

Як, взагалі, стоїть справа з Вашим альманахом? Певне, вже готовий зовсім? Хотілось би дуже мені й від себе Вам щось дати, та за вештаннем нічого майже не встиг написати. Єсть одна невеличка річ, але ще не оброблена. Коли ще є час, себто, коли не дуже швидко посилаєте альманах до цензури, то, може, я встиг би обробити і прислати на Ваш суд.

Писав я Вам вже, здається, що складаємо ювілейний альманах на честь Ів.Левицького¹⁾. Прощу,отже, не забувати нас та прислати до альманаху оповідання. Часу, здається, не дуже мало; 1 вересня 1903р.

Оповідання Ваші тепер друкуються досить швидко. Обіцяв друкар, що на тім тижні²⁾ покінчить складання: Коли б цензура не затягла так довго з білетом, то швидко все було б готове, а так доведеться якийсь зайвий місяць почекати. Скільки Вам примірників прислати? Вас і шановну дружину Вашу щиро вітаємо. Бувайте здорові.

Ваш щирий С.Єфремов.

¹⁾*Альманах на честь Ів.Левицького. - Такий альманах не виходив.*

²⁾*На тім тижні. - Лист писано у неділю.*

А - 1698

Любий Михайло Михайловичу.

Сьогодні знов посилаю коректу по невеликій перерві, що вийшла через неприсутність мою у Києві. На сьому тижні¹⁾ складання книжки неодмінно закінчиться, бо щодня складають не менш аркуша. Завтра, мабуть, вишлю Вам зразки обгортки, – будьте ласкаві вибрати, – а також свіждруковані аркуші книжки Вашої і своє... те оповідання, а чорт його знає, що воно таке – до Вашого альманаху²⁾. То так як автор з мене не амбітний, то будьте-ласка, коли се дрібничка Вам не сподобається, напишіть про се просто і верніть рукопис: ображатись не буду. Як поживаєте? Як Ваше здоров'я? Коли і куди виїздите з Чернігова? Шановній дружині Вашій від мене щире привітання. Бувайте здорові.

25.VI.903

Ваш С.Ефремов

¹⁾На сьому тижні ... - Лист писано в середу.

²⁾До Вашого альманаху. - Йдеться про альманах "З потоку життя".

А - 1699

I.VII.903.

Любий Михайло Михайловичу.

Вчора послав Вам коректу останнього аркуша, а раніше – проект обклашки. Власне папір, на якому я пропонував би друкувати обклашку, не такий буде, як той, що Вам послано. Я вибрав грубий, жовтий, блискучий, – щось подібне до того, який колись вживав на свої видання для інтелігенції Ситін¹⁾ (може бачили "Любовь" Потапенка²⁾), тільки кращий і дорожчий. Наскільки я зрозумів Ваші бажання, сей папір повинен Вам сподобатись. Вибачте, що не присилаю зразка на сьому іменному папері, – його нема в Києві й треба ще діждатись, поки прийде з фабрики, де я замовив. В усякім разі се книжки не задержить, бо поки цензура білет пришле, то обклашка буде готова. На цензуру ще треба покласти принаймні з місяць, так що коли будете в серпні в Києві (9-10) то книжка повинна вже вийти в світ.

Ще одна справа лишається – з портретом. Трохи й запізно про се нагадав, але гадаю, що теж встигну зробити, поки білет приїде. Коли Ви нічого проти того не маєте, щоб до книжки додати Вашого портрета, то зробимо так: діставши від Вас згоду, я зараз же дам зробити **фототипією** той портрет, що у "Вікові" надрукований (а може у Вас кращий є – то пришліть; умисне фотографуватись пізно), і за два тижні все буде готове. Пришліть також на окремому папірці свій підпис для автографу.

Здається, про видання Ваших оповідань все вже сказав. Нетерпляче дожидаю того часу, коли вийде книжка, дуже радію, що вона нарешті вийде.

Новинок у нас нема ніяких, oprич бібліографічних. Після Вашої

книжки друкуватиметься перший том Грінченка³⁾ (поезії), а що далі - ще не можу сказати, зараз маємо дозволеного лиш Бордуляка⁴⁾, то може й його, як що не прийде з цензури щось цікавіше (збірник Котляревського, або твори Маркевича). Тепер працюю над ювілейним збірником Левицького - твори до його починають вже прибувати, хоч поки що мало. Коли не важко Вам буде, то сповістіть, що саме буде друкуватись у Вашому збірникові.

Питаєте про здоровле? Спасибі, так, як завжди: ні зле, ні добре. Втомивсь трохи, бо дуже сього року засидівся в Києві, давно вже час виїхати на літо, та видавництво не пускає. Працюю найбільше над Франком, про якого статтю маю надію написати до серпня.

Володимир⁵⁾ тепер в Італії; звісток від його не маю, коли не рахувати коротенького листа зі Львова.

Як Ваше здоровле? Коли й куди виїздите з Чернігова. Чи дістали “Чорти батька зна що”, яке я Вам вислав до збірника. Знов прошу з ним дуже не церемонитися.

Бувайте здорові. Шановній дружині Вашій низенько кланяюсь.

Ваш С.Єфремов

Певне знаєте, що 30-31 серпня в Полтаві свято Котляревського?

¹⁾Ситін - мова йде про Ситіна Івана Дмитровича (1851-1934) книговидавця і просвітителя.

²⁾Потапенко Ігнатій Миколайович (1856-1929) - російський письменник, з походження українець, уродженець Херсонщини. В оповіданнях “Гріх діда Мартина”, “Кумедна історія”, “Заради свята” зобразив життя й побут українського селянства.

³⁾Перший том Грінченка... - йдеться про перший том “Писань” Б.Грінченка у двох томах, який вийшов у видавництві “Вік” у Києві 1903 року і мав назву “Поезії”.

⁴⁾Маємо дозволеного лиш Бордуляка - збірка творів Т.Бордуляка “Оповідання з галицького життя” вийшла у Києві 1903р.

⁵⁾Володимир - Дурдуківський.

A-1701

Е[го] В[ысоко]Р[одию]

г.Чернигов

Михайлу Михайловичу

г-ну Коцюбинському

Северянская, 3

Любий Михайло Михайловичу.

По редакціях Вашу книжку вже розіслано, як звичайно я роблю з кожною новою книжкою власного видання. Вашу волю – помінять гірші примірники на краще – охоче вволимо. Напишіть лиш чи Вам вислати,

чи як інакше зробити, Листа з Херсону одібрав у вечері того дня, як Ви у мене були.

Бувайте здорові, Привітання шановній дружині Вашій.

Ваш С.Єфремов

P.S. Вибачте, що забарився з відповіддю. Мав чималу мороку з статтею про Полтавське свято¹⁾. Редактор спершу мовчав, а тільки останніми днями прохав надписати, – ну й довелось на швидку писати. Треба ще й до Вістника²⁾ щось послати, бо звідтіля вимагають.

Статтю про Франка знов одклав³⁾.

¹⁾...Про Полтавське свято - йдеться про відкриття пам'ятника І.П.Котляревському в Полтаві, що відбулося в серпні 1903 року.

²⁾...До Вістника... - йдеться про "Літературно-науковий вістник", щомісячний журнал, що почав виходити 1898р. у Львові замість "Зорі". Редакторами "ЛНВ" були І.Я.Франко, М.С.Грушевський, В.М.Гнатюк.

³⁾Статтю про Франка - йдеться про статтю С.Єфремова "Співець боротьби і контрастів".

Писано на листівці з портретом І.Котляревського. Датується за змістом на підставі згадки про статтю, присвячену відкриттю пам'ятника І.Котляревському в Полтаві.

A- 1700

Вельмишановний Михайло Михайловичу.

Посилаю Вам "накладну" на книжки, вибачте, що трошки загаявся: тільки зараз одібрав оправлені примірники, через се й не вислав.

На тім тижні в суботу, мабуть, їду до Львова в справі Пелехина¹⁾. Пробуду там не довго, не більш двох тижнів, бо ніколи страшенно.

Як поживаєте? Вашій дружині низенько кланяюсь. Бувайте здорові.

13.IX.903.

Ваш щирий С.Єфремов

¹⁾В справі Пелехина - йдеться, мабуть, про Пелеха Івана (1859-1914)-журналіста" москвофільської орієнтації"; видавав російською мовою "Русскую библиотеку" - твори російських письменників.

A-1702

г.Чернигов

Северянская ул., соб.дом.

Е[го]В[ысоко]Б[лагородию]

Михайлу Михайловичу

Коцюбинському

15/X.903

Високоповажаний Михайло Михайловичу!

Дістав я Ваш дуже дорогий для мене "дарунок". Від щирого серця

дякую Вам у доброму здоров'ї моє привітання.

Дружині со чади.

Ваш Єфремов

А - 1703

Любий Михайло Михайловичу.

Папку для черниговської адреси замовлено, шкуротяну (буде, “та книжечка, що телятиною обшита”), кольор – жовтий, ціна -15 крб.

19 грудня зранку святкуватиму свої йменини, тим то дуже прошу черниговців прибути на сей час.

Родині Вашій передайте від мене щире привітання.

Бувайте здорові. До скорого побачення.

Ваш С.Єфремов

14.XII.903.

А- 1704

Дорогий Михайло Михайловичу.

Вчера послав Вам книжки; поки дождався відповіді, то 1 пр. “Новые Заветы” втік, тим то вислав тільки 1 пр/имірник/, коштують 2 р/ублі 30 к/опійок, пересилка 25 коп., – разом 2-55.

Про Гнатюка останні звістки такі: він тепер в санаторії під Віднем¹⁾, почуває себе досить зле. Грошей йому поки що не треба, бо в санаторії, здається, живе за мінімальну зарплату, на яку вистачить коштів, що зібрано перше. Тим то в Києві про збирання жертв на допомогу Гнатюкові поки що нема мови. Може запомога потрібна буде згодом. Становище Вовка²⁾, скільки я зрозумів із розмов з ним, дуже погане. В Парижі заробітку він не має, або поганенький, по-за Парижем десь притулитись – надії мало. До Львова (до Університету) його не пустять поляки, а справа з посадою в музеї Олександра III (в Петербурзі) для його, як не амністованого, дуже непевна. Запомоги він, безперечно, потребує.

Збірник “На вічну пам'ять Котляревському” ще не друкується. Сими днями маю його перечитати, упорядкувати до Друку і в лютім розпічнено друкування. Коректу Вам пришлю.

Володимир мав розмову з редактором “К/иевской/ газеты”³⁾ з приводу Вашого листа⁴⁾. Редактор відповів, що він удався до “Главного управления по делам печати” з проханням, щоб дозволено було редакції діставити українські часописи з Галичини.

Коли дозвіл буде, то газета має завести у себе відділ “Из украинских газет”. Редактор має про се все Вам написати. “Для загального добра” до цензури можна подати, присилайте, але моя порада буде така, щоб дати повісті другий заголовок. Річ, бачите, в тім, що коли одна цензура заборонить що, то дає звістку, по всіх цензурах, що, мовляв, те, а те

заборонено, і вже нема надії, щоб другий цензор після такої звістки дозволив, та ще такий дурень, як київський. Отже одмініть заголовок, та ще так, щоб старого й знати не було, а тоді присилайте, і я зараз подаю до цензури.

Почуваю себе – так собі: думаю на кілька день поїхати на село до батьків. Як Ви себе почуваєте? Бувайте здорові. Дружині Вашій низенько кланяйтесь.

21.1. 904.

Ваш Сергій Єфремов

Біблію українською мовою⁵⁾ вже надруковано; бачив сими днями.

¹⁾В санаторії під Віднем - йдеться про Гнатюка Володимира Михайловича (1871-1926) - етнографа, громадського діяча, вченого, що лікувався в санаторії для хворих на легені Алланді біля Бадена.

²⁾Становище Вовка - йдеться про Вовка (Волкова) Федора Кіндратовича (1847-1918) - етнографа, археолога, антрополога.

³⁾З редактором “Киевской газеты”- “Киевская газета” - щоденна літературно-політична і громадська газета, яка виходила у Києві в 1899-1905рр.

⁴⁾З приводу Вашого листа - йдеться про лист М.Коцюбинського до редактора “Киевской газеты” А.Ф.Френкеля, друга половина 1903р., в якому говорилося: “Ми позволяем себе обратиться к Вам, милостивий государь, с покорнейшего просьбою отвести на столбцах “Киевской газеты”, по примеру “Волыни” место для постоянного отдела п/од/ заглавием “Из украинских газет” “Діло”, “Буковина”, “Руслан”.

Благодаря такому отделу, “Киевская газета” выгодно отличалась бы от остальных газет”.

⁵⁾Біблію укр.мовою - йдеться про Біблію, яку переклали на укр.мову П.О.Куліш, І.П.Пулюй та І.С.Нечуй-Левицький.

А- 1705

г.Чернигов

Е[го]В[ысоко]Б[лагородию]

г-ну Михайловичу Михайловичу

Коцюбинскому

Северянская, 3

Дорогий Михайло Михайловичу.

Давненько вже послав я Вам де-що і не маючи й досі звістки починаю тривожитись, чи дістали Ви посилку, Будьте ласка, черкніть хоч на откритці.

Новий/ Зав'єт/¹⁾ є знов. Коли треба, то можна вислати. Як Ваше здоров'є? Що нового у Вас? Привітання Вашій дружині.

Бувайте здорові.

Ваш щирый С.Єфремов.

¹⁾ “Новий Завет” - щоденна газета, що виходила у Києві у 1912-1914 рр.

A- 1706

г.Чернигов¹⁾
Е[го]В[ысоко]Р[одию]
Михайлу Михайловичу
Коцюбинському
Северянская, 3

Любий Михайло Михайловичу.

Досилаю Вам коректу “Цвіт яблуні”. Збірник вже друкується²⁾, як бачите.

Багато з ним мороки маємо. Оголошуємо передплату. Що у Вас доброго? Бувайте здорові. Ш/ановній/ дружині Вашій низенько кланяюсь.

10.III.904.

Ваш. С.Єфремов

¹⁾ Листівка з портретом І.Котляревського.

²⁾ Збірник вже друкується - йдеться про літературний збірник “На вічну пам’ять Котляревському” (К., 1904).

A -1707

г.Чернигов¹⁾
Е[го]В[ысоко]Р[одию]
Михайлу Михайловичу
Коцюбинському
Северянская, 3

Любий Михайло Михайловичу.

Посилаю Вам разом 2 прим. коректи, тільки не останньої; як бажали, 2-ої. Се тим, що сьогодні маю на кілька день виїхати з Києва в дуже наглій справі, і боюсь, що без мене Вам не вишлють завчасно. Та гадаю, що й се Вам згодиться. III кн. прийшла сьогодні, але через свою поїздку зараз не вишлю, а згодом, як вернусь. Про збірник “Свободи”²⁾ зладної чутки не маю. “На вічну пам’ять Котляревському”³⁾, надруковано вже 7-10 аркушів. Мороки сила, особливо з малюнками. Відбитки “Цвіту” зроблю, як звичайно. 2 руб. і листа дістав. “Для загального добра”⁴⁾ присилайте.

З “К/іевською/ С/тариною/” відносини у мене дуже напружені; участі тепер я там беру мало, чому так - багато говорити. Колись, як побачимось, то розкажу. Може й зовсім доведеться її занехаяти.

Вибаchte, що пишу коротенько: ніколи до зарізу. Шановній дружині Вашій низенько кланяюсь. Бувайте здорові.

17.III.904 з Києва

Ваш С.Єфремов

¹⁾ Листівка з портретом Котляревського.

²⁾ “Свобода” - українська щотижнева газета, видавалась в Америці (Нью-Йорк) у 1893-1916рр. організацією галицьких емігрантів. Передруковувала на своїх сторінках твори укр.письменників, а також здійснювала своїм накладом видання популярних книжок та худ.творів.

³⁾ На вічну пам'ять Котляревському - мова йде про літ.збірник, що вийшов друком 1904 р. а Києві під редакцією С.О.Єфремова. Цвіту - мова йде про оповідання М.Коцюбинського “Цвіт яблуні”.

⁴⁾ Для загального добра - мова йде про оповідання М.М.Коцюбинського “Для загального добра”.

A-1708

Е[го]В[ысоко]Р[одию]

г.Чернигов¹⁾

Михайлу Михайловичу

Коцюбинському

Северянская,3

Дякуємо дуже за книжки. Бажаємо усього доброго.

26.V.904 з Київа

С.Єфремов

В.Дурдуківський

¹⁾ Листівка з портретом П.Куліша

A-1709

Е[го]В[ысоко]Р[одию]

г.Чернигов¹⁾

Михайлу Михайловичу

Коцюбинському

Северянская, 3

8.VI.904

Дорогий Михайло Михайловичу.

Радий би вважити Вашу волю, та збірник ще не готовий²⁾. Вік вже надрукований, але нема ще малюнків, що друкують за кордоном. На тім тижні вже й вони будуть. Сповістіть про свою кримську адресу³⁾, то Вам туди вишлю.

Бувайте здорові. Дружині Вашій низенько кланяюсь.

Ваш Сергій Єфремов

¹⁾ Листівка з портретом Л.Глібова.

²⁾ Збірник ще не готовий - йдеться про альманах “На вічну пам'ять І.П.Котляревському” (К., 1904).

³⁾ Кримську адресу – червень-липень 1904р. Коцюбинський відпочивав в Криму, Алушці, Алушті.

A- 1710

Дорогий Михайло Михайловичу.

Видавництво “Вік” має видавати ряд збірників¹⁾, складаних із нових, ще недрукованих творів, белетристичного та науково-публіцистичного змісту. Перший випуск піде до Друку десь коло 1 жовтня, а за ним лагодитимуться до друку й подальші випуски, з тією

думкою, що зробити їх видання регулярним. Напрям і редакція ті самі, що були за “Нової Громади”. Праця авторів буде оплачена.

Дуже бажано було б видавництву бачити Вас, Михайло Михайловичу, постійним співробітником, оцих збірників²⁾. Ваші твори – в кожному випускові. Сподіваючись, що Ви не одмовите праці до 1-го вип/уску/ прошу прислати на мою адресу (Київ, Гоголівська,27) до 1-го жовтня сього року.

Бувайте здорові. Шановній дружині Вашій од мене щире привітання.

Ваш Сергій Єфремов

1)Видавати ряд збірників - здійснити цю серію видань видавництво “Вік” не спромоглося.

2)Постійним співробітником оцих збірників - у відповідь на це запрошення М.Коцюбинський писав С.Єфремову 17 вересня 1907р.:”Боюсь, що коли б я обіцяв Вам свою постійну поміч, з того вийшли б непорозуміння і неприємності, бо я розумію, як се досадно сподіватися чогось на термін і потому нічого не дістати. Та й мені важко було б силувати себе. За се літо я мав уже дві таких спроби: написав оповідання для збірника “З неволі” і для “Дзвона”, але через те, що робота була термінова, утомився так, що тепер не можу собі простити своєї обіцянки. Як тільки що напишу, пришлю Вам охоче, бо Ваші запросини роблять мені честь. Але, коли саме пришлю, не знаю, бо це залежить не тільки од охоти”.

А -1711

6.Х.912 Київ, Гоголівська, 27

Дорогий Михайло Михайловичу.

Дуже велике Вам спасибі, що обізвалися. І взагалі приємно було почути од Вас звістку і з “особне ще тим, що Ви даєте мені розпутувати справу, яка просто мене мучить - от уже кілька місяців.

Річ іде про Миролубова¹⁾. Здається,8 липня дістав я од його листа з проханням дати невеличку статейку “о том, что делается на Украине” і з увагою, що її треба прислати до 12 числа. Якщо на найближчу книжку я вже не міг поспіти, бо стаття в дорозі була б днів 3-4, а ще ж треба було її написати, – то я рішив одкласти її ще на місяць і зараз же про це написав Миролубову в Спецію, запитуючи його, чи це має бути випадкова стаття, чи давати регулярно огляди і взагалі статті, а також, питаючи про постійну адресу, бо та, що він дав, була, очевидно, тимчасова. На цього листа я й досі не маю відповіді. Кілька разів проте зібрався засісти за обіцяну статейку, але куди я мав її посилати, не

знаючи адреси Миролубова? Запитував редакцію “Заветов”²⁾ - теж ніякої відповіді. І повірите- так почував себе ніяково: подав слово і не додержав!- І не знав, що мені робити.

Тепер справа для мене ясна: очевидно, ні Миролубов мого листа не дістав, ні я його листів не бачив. Спасибі, що подали адресу: я зараз таки пишу до його.

До “Заветов” залюбки писатиму, бо журнал мені подобається, і я цілком згоджуюсь з Вами, що не треба одпихати, коли до нас просягають руку. Вишло непорозуміння, але неумисне. От тільки часу у мене тепер страшенно мало, так що й не знаю вже, коли я зроблю те, що треба зробити. Нічого путнього тепер не роблю, - так дурниця всяка та біганина, а тим часом увесь час забирає. Нема часу взятись і за переклади. “Історія письменства”³⁾, хоч також мене ця справа дуже-дуже муляє. Коли б мені хоч на якийсь місяць виїхати з Київа, то скінчив би з нею статтю, а в Київі, то й до смерті, певне, не зроблю.

Вразила мене звістка про Ваше здоров'є. Що таке з Вами? Чув я, що влітку були в Київі і дуже жалкував, що не довелось побачитись. Чи їдете куди на зиму? І коли? Бажаю Вам усього-всього найкращого і насамперед здоров'я. Ша/новній/ дружині Вашій низенько вклоняюсь. Ще раз бувайте здорові.

Ваш Сергій Єфремов.

¹⁾ Про Миролубова – йдеться про Миролубова Віктора Сергійовича (1860-1939), російського критика й публіциста, співробітника журналу “Заветы”.

²⁾ Редакцію Заветов - йдеться про “заветы”- публіцистичний, літературно-політичний журнал, що видавався в 1912-1914рр.

³⁾ Історія письменства - йдеться про книгу С.О.Єфремова “Історія українського письменства”, (К., 1911, вид-во “Український учитель”).

Е.Н.Михальський

Внезапная кончина В.Г.Кукольника.

Временное правление Гимназии высших наук

князя Безбородко

Кто же были те первые профессора, учителя и надзиратели, которым совместно с В.Г.Кукольником начинали целеустремленный учебно-воспитательный процесс? Как видно из цитируемых документов, все они предварительно были согласованы между директором и почетным попечителем, в том числе П.И.Никольский и К.В.Шапалин-

ский. Еще в конце ноября 1820 г. В.Г.Кукольник обращается к Попечителю ХУО с просьбой разрешить ему по “надобностям Гимназии и собственным делам” поехать в Киев, по-видимому, чтобы ускорить проезд К.В.Шапалинского, а также чтобы договориться о переходе других профессоров, главным образом по истории и географии, в частности речь могла идти о К.А.Мойсееве, который вскоре поступит в Нежинскую Гимназию высших наук князя Безбородко. Таким образом, основной костяк будущих профессоров и учителей составил стараниями В.Г.Кукольника, а не И.С.Орлая, как об этом можно прочесть в книгах Д.Иофанова или С.Машинского. Именно при первом директоре были направлены ходатайства о принятии в Гимназию на должности младших профессоров П.И.Никольского, К.В.Шапалинского, К.А.Мойсеева и др. Исключение составляет младший профессор немецкого языка и словесности Миллер, о назначении которого ходатайствовал почетный попечитель А.Г.Кушелев-Безбородко, явившийся непосредственным виновником преждевременной кончины В.Г.Кукольника из-за своей “нравственной слабости” – запойного пьянства, если верить свидетельству вышеуказанных младших профессоров, после обращения которых к высшему начальству Миллер был смещен с занимаемой должности, а графу А.Г.Кушелеву-Безбородко запрещено принимать какие-либо решения, связанные с назначением профессоров и наставников Гимназии.

О “нравственной слабости” Миллера А.Г.Кушелев-Безбородко мог и не догадываться, а по представленным документам, после директора Кукольника, именно Миллер отличался наиболее весомым послужным списком и заслугами в развитии и распространении просвещения, особенно в Сибири, где он открывал многочисленные школы, будучи директором Иркутской губернской Гимназии, а до того адъюнкт-профессором Казанского университета.

Приводим “Аттестат”, выданный И.Е.Миллеру Департаментом внешней торговли при поступлении его младшим профессором в Нежинскую Гимназию высших наук князя Безбородко 12 сентября 1820 г.:

“АТТЕСТАТ

Находившемуся в Департаменте внешней торговли переводчиком надворному советнику Ивану Егорову сыну Миллеру в том, что он, как из представленного им при определении в Департамент аттестата видно, в службу вступил из иностранцев 1798 года февраля 20-го первоначально во второй Кадетский корпус учителем немецкого и французского языков; 1799-го года января 1-го по Высочайшему повелению Государыни Императрицы Марии Федоровны определен в институт повивальной науки учителем немецкого языка, где за усердную службу награжден

денежно; 1802 февраля 22-го определен в институт Екатерининского ордена учителем же немецкого и французского языков; в июне месяце 1805-го за издание Санктпетербургского журнала по Высочайшему повелению награжден денежно; того же года в июле месяце по прошению его Главным правлением училищ определен в Астраханскую гимназию учителем немецкого и французского языков, где 1806-го декабря 24 присягнул на верноподданство России. – 1808 февраля 16-го утвержден Министром народного просвещения адъюнктом всемирной истории, географии и статистики в Казанском университете, того же 1808-го марта 1-го Императорским Вольным экономическим обществом признан корреспондентом оною. 1809-го мая 11-го исправлял должность университетского лектора немецкого языка; в октябре месяце ревизовал Нижегородскую гимназию, да Нижегородское, Макарьевское и Казанской губернии малые народные училища; а 18-го ноября (нрзб) оною университета по прошению его переведен директором училищ в Иркутской губернии, - того же года декабря 2-го утвержден корреспондентом Казанского университета. 1810 июня 13-го произведен в чин надворного советника, по силе узаконения об отправляющихся в Сибирь чиновников; в июле месяце сочинил краткое историческое обозрение учебных заведений в Иркутской губернии; 10 октября принят корреспондентом Императорской Академии наук; 1811-го августа 10-го открыл в Нерчинске уездное училище; в 1812 за описание путешествия из Иркутска в Нерчинск получил от оной Академии благодарность. – В том же году открыл училища: в Олексинске для обучения якутов, в Троицко-Савской крепости уездное, в Туринске малое казачье, а 1814-го июля 5-го открыл в Куренске уездное. – В Иркутской гимназии приуготовил юношество к учительским должностям во многие тамошние уездные училища. – За собрание редкостей природы, усердие к службе и изыскание способов к распространению просвещения, объявлена ему 1814-го октября 21 Казанским университетом благодарность. - 1815-го года мая 31 дня по представлению г. Министра народного просвещения и по удостоению Комитета гг. Министров награжден 500 рублями. Того ж 1815 июля 2-го уволен от должности директора училищ в Иркутской губернии и 1818 апреля 4-го определен во 2-е отделение 3-го Департамента Правительствующего Сената переводчиком немецкого языка; 1820-го марта 4-го по прошению его от оною уволен и как из означенного аттестата видно, во время служения его в оном отделении, вел себя добропорядочно, в штрафах, подозрении и под судом не был. 5-го апреля 1820 года определен в Департамент Внешней торговли переводчиком, а сего сентября 6-го от Департамента уволен. Во время служения оною Миллера в Департаменте возложенную на него должность исправлял с усердием, в штрафах и под судом не был; во свидетельство чего сей аттестат ему за подписанием Департамента

Внешней торговли и с приложением его печати дан в С.Петербурге сентября 12 дня 1820 года.

Подлинный подписали: директор, сенатор Обрезков
Начальник отделения С.Титов
Верно: начальник стола (подпись).

У сего аттестата Департамента Внешней торговли печать М.П.”[1]

Как отмечалось выше, И.Е.Миллер был назначен в Нежинскую Гимназию высших наук князя Безбородко на должность младшего профессора немецкого языка и словесности по представлению Почетного попечителя графа А.Г.Кушелева-Безбородко на имя Попечителя ХУО.

31 июля за № 1012 Попечитель ХУО обращается к Министру духовных дел и народного просвещения с соответствующим отношением:

Господину Министру духовных дел и народного просвещения.

Почетный попечитель Нежинской Гимназии высших наук князя Безбородко относится ко мне об определении в сию Гимназию младшим профессором немецкого языка и словесности одного немецкого языка и словесности надворного советника Миллера, бывшего прежде адъюнктом в Казанском университете, а после того директором Иркутской губернской гимназии. По содержанию данных сему чиновнику от Казанского университета и г. попечителя того же учебного округа аттестатов, граф Кушелев-Безбородко надеется, что он может с пользою занять просимое им место.

В следствие того представляя при сем в подлинниках помянутые аттестаты, покорнейше прошу Ваше Сиятельство надворного советника Миллера утвердить в звании младшего профессора немецкого языка и словесности одного в Нежинскую Гимназию высших наук князя Безбородко” (И.Е.Миллер был утвержден Министром народного просвещения младшим профессором 15 сентября 1820 г., задержка была вызвана перепиской об увольнении Миллера из Департамента внешней торговли).

В тот же день, когда было отправлено предложение об утверждении Миллера, попечитель ХУО обращается к Министру н/п по поводу “начатия учения и назначения директора в Гимназию”:

“Господину Министру духовных дел и народного просвещения.

Предписанием Вашего Сиятельства от 5-го сего июля о начатии учения в Гимназии высших наук князя Безбородко имел я честь получить.

Вслед за таковым предписанием получил я от графа Кушелева-Безбородко отношение, в коем изъявил он желание, чтоб сие учебное заведение до Высочайшего утверждения Устава приняло свое действие с началом наступающего учебного года (т.е. с 1 августа. – Е.М.). –

Поелику же не имею я никаких сведений в рассуждении устройства экономического, равным образом нет еще на месте ни директора, ни профессоров, ни для первоначального хода наук учителей, то я нахожусь в невозможности сделать какое-либо распоряжение о собирании детей для начатия учения, а потому и отнесся я вместе с сим к графу Кушелеву-Безбородко, чтобы он без потеряния времени сообщил мне сведения, какие только по предварительному его усмотрению нужны к устройению Гимназии и поспешил бы известить меня о избранных им профессорах и других чиновниках, чрез коих бы можно было действовать к скорейшему исполнению благодетельных намерений г. Почетного попечителя графа Кушелева-Безбородко, так как он ныне просит только об определении младшим профессором немецкого языка и словесности оногo надворного советника Миллера, о коем теперь же идет особое представление.

За сим я покорнейше прошу Ваше Сиятельство исходатайствовать определению директора в Нежинскую Гимназию и сделать начальниче Ваше распоряжение о скорейшем отправлении его к своему месту, ибо без сего чиновника будут встречаться великие затруднения к начатию учения в столь важном учебном заведении” [3].

Все последующие отношения о назначении профессоров и учителей шли уже от имени Директора Гимназии Попечителю ХУО, а через него - Министру народного просвещения. Так, например, 18 сентября 1820 г. Попечитель ХУО обращается с письмом-отношением к Министру народного просвещения о назначении в Гимназию младших профессоров: “российской словесности **Никольского**, латинской словесности **Пилянкевича**, математики **Шапалинского** учителя низших классов **Чекиева** и рисования **Павлова**”.

“Господину Министру духовных дел и народного просвещения. Директор Гимназии высших наук князя Безбородко статский советник Кукольник в представлении своем ко мне изъясняет, что г. Почетный попечитель сей Гимназии граф Кушелев-Безбородко отношением к нему от 22-го прошедшего августа изъяснил согласие на определение в сию Гимназию следующих просящихся чиновников: младшими профессорами российской словесности старшего учителя Новгородсеверской (ошибочно, надо Новгородской. - Е.М.) губернской гимназии коллежского асессора Никольского; латинского языка и словесности оногo старшего учителя Черниговской гимназии титулярного советника Пилянкевича, математики старшего учителя Киевской гимназии Шапалинского, учителем нижних классов бывшего директором Оренбургской гимназии Чекиева, учителем рисования воспитанника Императорской Академии художеств Павлова.

В следствие чего покорнейше прошу Ваше Сиятельство по увольнении всех вышеизъясненных чиновников от занимаемых ими ныне

должностей, согласно желанию г. Почетного попечителя графа Кушелева-Безбородко утвердить в звании младших профессоров Гимназии высших наук князя Безбородко российской словесности коллежского асессора Никольского, латинского языка и словесности оного титулярного советника Пилянкевича, математики Шапалинского; учителем нижних классов Чекиева и рисования воспитанника Академии художеств Павлова и в разрешение снабдить меня предписанием.

Попечитель Захар Карнеев

Старший письмоводитель Яков Подвысоцкий”[4].

Не передавая процедурных подробностей увольнения и назначения указанных профессоров и учителей, отметим точную дату прибытия каждого в Нежин, после их утверждения Министром народного просвещения, за исключением Павлова, которого не оказалось в списках Академии художеств (6 ноября 1820 г. за № 3644), утверждение которого последовало позже. Тем временем директором В.Г.Кукольником было направлено новое прошение о назначении в Гимназию младшим профессором исторических наук Моисеева, учителем нижних классов Платона Кукольника и учителем французского языка иностранца Амана. Первые двое были утверждены 27 ноября 1820 г., в отношении Амана были затребованы дополнительные документы “о происхождении его и прежнем сословии”[5]. Так же затянулось назначение и иностранца Зельднера, который начал работать в Гимназии надзирателем с 17 сентября 1820 г.

В своем донесении Попечителю ХУО директор Гимназии В.Г.Кукольник сообщал, что “определенный в Гимназию высших наук князя Безбородко младшим профессором немецкого языка и словесности надворный советник Миллер прибыл из С.Петербурга в Нежин сего ноября 12-го дня”[6].

В заключение приводим документы о кончине директора Гимназии В.Г.Кукольника, чтобы рассеять некоторые неправомерные утверждения, в том числе и сына его Нестора Кукольника, будто рано утром, 6-го февраля 1821 года, ни кем не замеченный, он выбросился из окна третьего этажа и убится до смерти на пятьдесят шестом году жизни”[7].

Из донесений младших профессоров Попечителю ХУО, а также из приводимых свидетельств, полицейского и медицинского, видно, что В.Г.Кукольник скончался после болезни от апоплексического удара. Торжественные проводы, отпевание в Благовещенском соборе, похороны в церковной ограде Ветховского монастыря подтверждают медицинское свидетельство (по церковному обряду запрещается хоронить самоубийц). В первом издании “Гимназии высших наук и лицея князя Безбородко” (1859 г.) упоминания о самоубийстве В.Г.Кукольника нет. В 1868 году умер Н.В.Кукольник, спустя 13 лет чьей-то рукой добавле-

ны строки о насильственной кончине первого директора Гимназии высших наук князя Безбородко. У Нестора Кукольника были веские причины хранить неприязненное отношение к первым сослуживцам отца, особенно к П.Никольскому, но здесь многое окутано покровом тайны. Поэтому необходимо более подробно остановиться на донесении младших профессоров Попечителю ХУО о кончине директора Гимназии высших наук князя Безбородко, а в связи с этим, о принимаемых мерах в отношении руководства дальнейшим учебно-воспитательным процессом и самой Гимназией.

Но прежде вернемся к одному из последних отношений директора Гимназии В.Г.Кукольника к Попечителю ХУО о назначении Капитона Павлова, сверх занимаемой им должности учителя рисования, надзирателем в Благородном пансионе при Нежинской гимназии, отправленное 22 января 1821 года за № 13:

“Господину попечителю Харьковского учебного округа.

Бывший воспитанник Академии художеств Павлов вызван был лично господином Почетным попечителем к занятию должности учителя рисования в Гимназию высших наук князя Безбородко, с назначенным за сей предмет по предполагаемому штату жалованьем 400 р., получил вместе от него обещание быть при сей должности и надзирателем над воспитанниками пансиона Гимназии с положенным ему за сие надзирательство пятисот рублей гувернерского в год жалованья по тому же предполагаемому штату.

О утверждении его Павлова в звании учителя рисования я имел честь представить Вашему Превосходительству прошлого года 28-го августа, а в звании надзирателя над воспитанниками того же года 27-го ноября № 12. С положением ему по обеим должностям вышеозначенного по предполагаемому штату жалованья, в коем представлении ходатайствовал я об утверждении в надзиратели же иностранца Зельднера. – Господин Павлов обучал рисованию, сверх сей должности по избранию моему с согласия господина Почетного попечителя, исправляет и должность надзирателя над воспитанниками уже с 17-го сентября прошлого ж года. - Отдавая справедливую похвалу хорошему его поведению и усердию в исполнении означенных должностей, имею честь вновь ходатайствовать у Вашего Превосходительства о утверждении его в звании учителя и надзирателя с положением ему по обеим должностям вышеписанного жалованья за обучение рисованию 400 р. и за гувернерство 500 р., всего 900 р., равно и Зельднера в звании только надзирателя. Касательно же требуемого Вашим Превосходительством диплома, выданного Павлову Академией художеств на звание художника, имею честь донести, что по окончании учебного времени в 1815-м году при выпуске его из числа воспитанников выдан был ему Академией не диплом, а Аттестат, который при избрании

его в учителя рисованья был отобран от него лично господином Почетным попечителем графом Кушелевым-Безбородко и доселе у него находится. – В следствие требования Вашим Превосходительством данного Павлову диплома для доставления г-ну Министру духовных дел и народного просвещения, о сим же вместе отнесся я к господину Почетному попечителю и просил его, дабы он, за неимением диплома, доставил от себя прямо помянутый аттестат Павлова в Департамент народного просвещения, приказав списать с оного копию и препроводить ко мне для хранения при делах.

Директор Василий Кукольник” [8].

Как видим, до последних дней жизни В.Г.Кукольника отличала неусыпная забота о вверенной его попечению Гимназии и ее профессоров, учителей и надзирателей. До рокового дня оставалось ровно две недели. Из позднейших документов видно, что в эти дни В.Г.Кукольник с помощью младшего профессора Никольского приводил в порядок шнуровые книги по приходу и расходу средств, принадлежащих Гимназии.

Но возвращаемся к роковому дню 6 февраля 1821 года, как это зафиксировано в документах.

“От младших профессоров и учителей Гимназии высших наук князя Безбородко 9 февраля 1821 года, № 3 “О кончине директора оной Гимназии статского советника Кукольника.

Господину попечителю Харьковского учебного округа

Честь имеем донести Вашему Превосходительству, что господин директор Гимназии статский советник Кукольник, будучи одержим уже два месяца гиморойдно (так в подлиннике. – Е.М.) болезнью сего февраля 6-го дня в 7-м часу утра к крайнему нашему прискорбию и к сердечному сокрушению оставленного его семейства внезапною смертию скончался по свидетельству доктора от апоплексического удара, о коего свидетельства при сем копия прилагается. По поводу сего печального случая, мы, собравшись для принятия мер к сохранению порядка Гимназии, к содержанию воспитанников, коих вместе с казенными находится ныне 25-ть человек, и к продолжению преподавания наук, с общего согласия впредь до предписаний Вашего Превосходительства составили временное общее управление на таковых правилах, какие по необходимости внезапных обстоятельств сочли лучшими. Каким же образом в рассуждении того распорядились, о сем объявили общий журнал (протокол совещания профессоров и учителей. – Е.М.), который при сем осмеливаемся препроводить к Вашему Превосходительству на благоусмотрение и имеем честь ожидать начальственных приказаний, донося вместе, что обо всем оном таковым же образом донесено и

господину Почетному попечителю графу Кушелеву-Безбородко.

Младшие профессора Надворный советник Миллер

Коллежский ассессор Никольский

Титулярный советник Пилянкевич

Казимир Шапалинский

Учители: Титулярный советник Чекиев

Коллежский регистратор Платон Кукольник”[9].

Далее приложено свидетельство о кончине В.Г.Кукольника (копия):

“СВИДЕТЕЛЬСТВО

Дано сие от меня в том, что господин директор Гимназии высших наук графа (так! надо: князя. - Е.М.) Безбородко статский советник и кавалер Василий Кукольник, будучи одержим сильною геморроидною болезнью, находился в излечении моем: 6-го же числа сего февраля по утру в 7-м часу умер от апоплексического удара. 1821 года февраля 7 дня. Подлинное подписал: Надворный советник и кавалер доктор Фибинг. С подлинным верно: Коллежский ассессор Никольский”[10].

“Копия Журнала.

1821 года февраля 6 дня по случаю внезапной кончины господина статского советника Кукольника директора Гимназии высших наук князя Безбородко, младшие профессора и учителя оной же Гимназии в общем собрании и совещании о хранении заведенного уже порядка Гимназии и содержания воспитанников, освидетельствовав книги прихода и расхода сумм прошлого и сего года, нашли:

1) Сумм по книгам значущихся в приходе всего вообще было 30900 рублей, в расходе 18896 рублей 79 $\frac{1}{4}$ копеек, сверх того по частной расписке гувернера Зельднера, найденной при делах, видано ему от г. директора до утверждения в оной должности со дня вступления с 4-го октября 1820 по 1-е января 1821 года в счет жалованья 118 рублей 24 копейки и еще наемным служителям в счет наемной платы выделено на окипировку им себя обмундированием 124 рубля 97 копеек. Итого в расходе 19140 рублей $\frac{1}{4}$ копейки. Затем найдено в наличии и принято от г-жи статской советницы Кукольник 11851 руб. 99 $\frac{3}{4}$ копеек и остающихся у эконома Гимназии из принятых им от директора для расходов на прошлый январь месяц 91 рубль 86 копеек.

2) Приняв сумму, предложено хранить за общими печатями в кладовой поветового казначейства, оставляя на месячное содержание воспитанников и дома примерно 1500 рублей...

... должность же инспектора о утверждении в ней г.директор представлял господину Почетному попечителю учителя низших классов титулярного советника Чекиева и который доселе уже исправлял оную безмездно, остается в его Чекиева исполнении с его впрочем согласия и желания, которое и изъявил в надежде будущего утверждения...

Подлинное подписали: мл. профессора и учителя: надворный

советник Миллер, коллежский асессор Никольский, титулярный советник Иван Пилянкевич, Казимир Шапалинский, титулярный советник Чекиев, коллежский регистратор Платон Кукольник”[11].

Затем в этом же деле хранится переписка Харьковского учебного округа с Министерством народного просвещения, а также графом Кушелевым-Безбородко и другими лицами о назначении нового директора в Гимназию, возможно из числа младших профессоров Гимназии.

Так, например, 15 марта датировано письмо А.Г.Кушелева-Безбородко на имя Попечителя ХУО З.Я.Карнеева:

“Его Превосходительству господину тайному советнику Захару Яковлевичу Карнееву.

Милостивый государь Захар Яковлевич!

Отношение Вашего Превосходительства от 26-го февраля я имел честь получить. Ваше Превосходительство можете быть уверены, что с моей стороны к изысканию чиновника достойного заменить столь важную – потерю для нового заведения, каковую Гимназия высших наук князя Безбородко претерпела кончиною покойного директора господина статского советника Василья Григорьевича Кукольника.

Младшие профессора ныне в Гимназии высших наук князя Безбородко налицо состоящие, представлены мне были покойным господином директором. Доказанная его опытность по учебной части заставляла меня совершенно на него полагаться в выборе младших чиновников сего заведения. Большею частью они мне лично не известны, однако же усматриваю из партикулярных писем покойного Василья Григорьевича особую похвалу рачению и стараниям младшего профессора Никольского, но так как некоторые из них находились еще прежде в самом округе Вашего Превосходительства и следственно попечительному Вашему взору более известны, то с моей стороны полагаюсь совершенно на все распоряжения, какие Ваше Превосходительство признаете нужным утвердить по печальному случаю кончины бывшего директора”[12].

12 февраля 1821 года младшие профессора и учителя Гимназии сообщают Попечителю ХУО “о выносе и похоронах тела умершего директора Гимназии: “По кончине господина директора Гимназии статского советника Кукольника бездыханное тело его было во гробе с 6-го по 9 сего февраля в комнатах, занимаемых оставшимся его семейством, а 9-го февраля в 10-м часу утра по извещении публики при стечении многочисленного народа всякого звания и при сопровождении воспитанниками вынесено было младшими профессорами и учителями к литургии для отпевания в Благовещенский монастырь города находящийся монастырь, будучи предшествуемыми архимандритом монастыря сего, равно протоиереем градской соборной церкви и прочими как белым, так монастырствующим духовенством, которыми

совершаемы были и литургия и отпевание.

По литургии архимандрит говорил надгробное назидательное слово, а при отпевании младший профессор Никольский краткую надгробную речь; на вынос и погребение тела прошено было содействие полиции градской для соблюдения приличествующего порядка и во всем наблюдено свойственное чести умершего мужа благоустройство. По совершению отпевания тем же порядком и теми же лицами тело его провождается к погребению в монастырь, называемый *Ветхим*, отстоящим на три версты от города, где и погребено близ южной стены церкви вне оной. О чем Вашему Превосходительству донести долгом сим поставили.

Младшие профессора и учителя: Миллер, Никольский, Иван Пилянкевич, Казимир Шапалинский, Платон Кукольник”[13].

В.Г.Кукольник был первым директором Гимназии высших наук князя Безбородко, сумевшим привести это высшее учебное заведение на Левобережье Украины в цветущее состояние, девизом которого было: ничего для блеска, все для дела. Именно при нем первые воспитанники Гимназии были окружены отеческой заботой и лаской, целенаправленно воспитуемые в духе высоких гражданских идеалов, законности и правопорядка. Неизгладимую память оставил после себя этот вечный труженик, один из самобытных представителей украинского Закарпатья.

Что же привело к преждевременной кончине В.Г.Кукольника? Уже в своем рапорте от 2 марта 1821 года младшие профессора и учителя доносили Попечителю ХУО:

“Покойный статский советник Кукольник господин директор Гимназии, многократно получая огорчения и по известной сродной ему чувствительности, сердечно скорбя от неприятных слухов, не однажды располагался представить Вашему Превосходительству на вид худые поступки младшего профессора надворного советника Миллера, но удерживался единственно из человеколюбия, терпеливо ожидая исправления господина Миллера. Пред кончиною же решительно положил довести то до сведения Вашего Превосходительства, но преждевременная смерть его остановила сие без исполнения. Мы, замечая то и при жизни еще господина директора и по смерти его видя более усиливающееся порочное поведение г-на Миллера, при желании избежать всяких неприятностей, доселе доносить о том удерживались. Но ныне, при получении одобрения Его Сиятельством господином Почетным попечителем наших совещаний касательно временного управления Гимназии, с крайним сокрушением сердца и с величайшим прискорбием духа против воли своей вынужденными нашлись осмелиться прилагаемый при сем журнал за общим подписанием представить Вашему Превосходительству на благоусмотрение и по оному, донося сим, что таковым же образом прошлого 28-го февраля донесен от нас и Его Сиятельству господину Почетному попечителю,

покорнейше просим о удалении от нашего сословия младшего профессора Миллера с возможным сохранением человечества, если позволено употребить сие последнее выражение”[14]. Под документом стоят подписи всех младших профессоров и учителей Гимназии (Никольского, Пилянкевича, Шапалинского, Моисеева, Чекиева и Платона Кукольника). На всем рапорте ощущается “витиеватый стиль” Парфения Никольского: борьба за власть? Устранение с пути потенциального противника? Человек, вполне заслуженный на отечественной ниве просвещения, Миллер мог безусловно рассчитывать на утверждение его директором после кончины В.Г.Кукольника. Или вся та же “русская болезнь - “запойное пьянство”? Именно о последнем идет речь в Журнале временного правления, представленном к рапорту. Об этом аргументированно пишет ак. Н.Лавровский: “Вскоре после смерти директора начинается дело “о зазорных поступках младшего профессора немецкого языка Миллера. В заседании 27-го февраля исправляющий должность инспектора Чекиев заявил, что Миллер, “творя до сего времени многократно неприличия, накануне, в пять часов пополудни, в то самое время, когда воспитанники, после христианского говения и принятия святых тайн евхаристии, располагались к некоему отдохновению, явившись в комнаты воспитанников в неблагообразном виде от излишнего употребления горячих напитков, делал, в совершенной потере даже общего смысла, разные, нисколько не соответствующие званию профессора, неприличия и оскорбительные соблазны, побуждая одних к пляске, а других к другим подобным неблагопристойностям”. При этом Платон Кукольник от имени матери своей заявил, что в тот же день и в том же неблагообразном виде Миллер “нанес великое огорчение их семейственному спокойствию и без того горестями сопровождаемому. Вызванный в заседание, Миллер явился в том же виде и отвечал одними грубостями” [15]. Полученные материалы Попечитель ХУО направил Министру духовных дел и народного просвещения. 27 марта 1821 года Министру же пишет Почетный попечитель граф А.Г.Кушелев-Безбородко: “Милостивый Государь князь Александр Николаевич!

Чрез донесение господ младших профессоров и учителей Гимназии высших наук князя Безбородко узнал я о неприличных поступках младшего профессора надворного советника Миллера. Сие заставляет меня просить Ваше Сиятельство о скорейшем увольнении его от должности”[16].

2 апреля 1821 г. последовало предписание Попечителю ХУО:

“Почетный попечитель Гимназии высших наук князя Безбородко граф Кушелев-Безбородко отнесся ко мне об увольнении младшего профессора сей Гимназии надворного советника Миллера от настоящей должности за неприличные его поступки.

Имея честь препроводить при сем к Вашему Превосходительству

копию с отношения сего, предоставляю рассмотрению Вашему поступки Миллера, и буде оные таковы, что он не может уже более терпим быть при сем заведении, в таком случае и уволить его от оной. О последующем же не оставите меня уведомить”[17].

Однако уже 11 апреля к Министру народного просвещения поступили материалы от Попечителя ХУО (копии донесений младших профессоров): “Господину Министру духовных дел и народного просвещения.

Из представляемого при сем списка с донесения младших профессоров Гимназии высших наук князя Безбородко и в подлиннике, составленного ими журнала, Ваше Сиятельство изволите усмотреть, что младший профессор сей же Гимназии, надворный советник Миллер вероятно, по давней несчастной привычке и при настоящей должности предается пьянству и невоздержной жизни. Так как при таковых порочных качествах надворный советник Миллер, представляя позорный пример детям, отвращая прочих родителей от сего учебного заведения, не может быть в звании наставника, то увольнение его от настоящей профессорской должности предаю в начальниче Вашего Сиятельства благорассмотрение, донося при сем, что для соблюдения в Гимназии доброго порядка и благочиния теперь же удалил я его Миллера, от общего управления делами Гимназии и отправления самой должности профессора”[18]. О выполнении распоряжения Попечителя ХУО и принятых мерах свидетельствует отношение младших профессоров Гимназии 6 апреля 1821 года: “В следствие предписания Вашего Превосходительства о удалении младшего профессора Миллера от общего управления делами Гимназии и самого отправления профессорской должности ему, Миллеру, о том объявлено, преподавание немецкого языка с общего согласия поручено младшему профессору титулярному советнику Пилянкевичу, основательно знающему оный язык...”[19]

Однако и после удаления Миллера от занимаемой должности в Гимназии не утихают распри между профессорами, правда, теперь их усилия направлены против семейства бывшего директора Кукольника. Начинается все от заявления учителей французского и немецкого языка и надзирателей иностранцев Амана и Зельднера, которые явились 25 мая на общее собрание и заявили, что они “не желают и не могут долее исправлять надзирательской должности, так как статская советница Кукольник, почасту приглашая к столу своему или на чай некоторых воспитанников, неизвестно из каких видов или своекорыстных интересов, внушает им неприличный для юношества образ мыслей против надлежащего уважения их наставников и надзирателей, вперяет им, что Аман не есть настоящий учитель, что он по состоянию своему происходит из мещан и не сведущ в порученной ему должности, что будто покойный муж ее составил ему, Аману, счастье, извлеки его из

состояния мещанства, что Зельднер, как иностранец, будучи неизвестного состояния, едва ли может принадлежать к благородному сословию; что Пилянкевич, проводя все время у своей сестры (вдовы Кукольника) и во всем от нее интересуясь, а потому во всем потворствуя и угождая ей, не только не отклоняет детей или сестру свою от вышеизъясненных внушений, но, в угодность ей и как бы из собственных личных каких выгод, подтверждает речи ее и тем более в юношеских сердцах возжигает искру неповиновения и непослушания, из чего следствием может произойти одна немалая утрата и даже порча их нравственности, особенно неминуемое уклонение от общих правил благоповедения” [20]. Обращает на себя внимание логически построенная “обвинительная речь” надзирателей Амана и Зельднера, едва владевших навыками правильной изустной речи. Но цель была достигнута: не выдержал Пилянкевич, ибо речь шла и о его “неэтическом поведении”, как отмечается дальше в протоколе (“журнале”), он “встал с своего места и, вместо надлежащего изъяснения дела, причин и обстоятельств его, стал поносить Амана и Зельднера, произносил на них весьма неприличные и самые оскорбительные речи, называя их разными именами, одному ремесленному состоянию мещанства принадлежащими, причем не удержался в дерзости своей изречь оскорбительную хулу даже на все собрание, именуя оное каким-то скопищем и преунизительным словом - шайкою и таковую, столь неприличную, столь же и явно нарушающую общий порядок, дерзость свою заключил самым грубым выходом из собрания и крепким при затворении дверей ударом с неблагонамеренными вещаниями и, что всего неприличнее, с угрозами, ссылаясь особенно на сестру свою, что она дотоле здесь проживает и за всеми, профессорами, учителями и гувернерами соглядатайствовать будет, доколе не получит чего-то желаемого и доколе на своем не поставит того”[21]. Временное правление, во главе с Парфением Никольским, явно шло в наступление против осиротевшей семьи Кукольника, втягивая в орбиту своих надуманных обвинений все новых членов этой семьи. Вскоре было сказано, что и старший сын директора Платон Кукольник, которому общее правление запретило общаться в свободное время с воспитанниками пансиона, “стал, под разными благовидными предложениями, посещать последних в свободное от учения часы и внушать им возмутительные мысли против порядка, послушания и повиновения, и даже уверять, что все служащие в гимназии чиновники скоро изгнаны будут, а для большего привлечения к себе воспитанников стал сообщать им соблазнительные песни, из коих некоторые сам нарочно для того сочинял”.

А затем повторяется та же история с Миллером: оказывается, 29 августа 1821 года Платон Кукольник, “войдя в виде некоего свободного франта в сборный зал воспитанников в утреннее пред литургиею время, когда они по установленному порядку, выслушав в половине восьмого

часа чтение из “Нового Завета”, готовились идти к литургии, взяв книгу “Завета”, стал декламировать со всеми актерскими жестами, дерзнув даже делать политические изъяснения на тексты, каковое изъяснение и в простом смысле совершенно запрещено при оном чтении и самим учителям” [22]. Не проверив подлинных обстоятельств дела, касающегося семьи Кукольниковых, Попечитель ХУО распорядился 19 сентября того же года “немедленно выслать Кукольника из Гимназии и впредь в оную ни под каким предлогом не допускать; равным образом госпоже статской советнице Кукольниковой, давшей повод к существующим в Гимназии беспокойствам и присылавшей ко мне на всех вообще профессоров, кроме брата своего Пилянкевича, жалобу, которая, по строгому разысканию [23] моему чрез заслуженного и достойного чиновника, оказалась совершенно неправильной, объявить ей с должным приличием, чтобы она тотчас оставила Гимназию и избрала для себя с семейством своим жительство по данному от меня паспорту, где пожелает; младшему профессору Пилянкевичу, вышедшему из границ благопристойности, сделать замечание и подтвердить, чтобы он был внимательнее к долгу службы, к пользе казенной и к присяге, на все то им данной” [24]. Предписание Попечителя ХУО завершалось заключением, что “о всем таком распоряжении моем донес я господину министру и уведомил господина Почетного попечителя” [25].

Не нам судить, кто здесь прав или неправ и в какой мере. Однако вывод напрашивается один: когда идет борьба за власть, то, как говорится, “все средства хороши”. Было бы благоразумнее все это дело из уважения к подвигу ученого, да и к самой незаурядной личности В.Г.Кукольника поручить более ответственному лицу, ежели сам Попечитель ХУО не смог лично разобраться во всем этом безобразном деле, то же относится и к Министру князю А.Н.Голицыну, и Почетному попечителю графу А.Г.Кушелеву-Безбородко. Подлинное лицо реакционной креатуры пресловутых нежинских профессоров раскроется вновь, когда развернется, после отъезда И.С.Орлая, новый виток спирали в борьбе за вожделенное место, и тогда инкриминироваться будет “самое страшное обвинение”, как выразится И.Белоусов, „обвинение в вольнодумстве”.

О подлинном подтексте всех упомянутых фактах и возмутительном поведении “мудреца - негодяя”, т.е. П.Никольского писал Попечителю ХУО архимандрит Виктор, но и тот был предупрежден, чтобы не вмешивался в “мирские дела”. В архиве Попечителя ХУО сохранилось прошение Софии Кукольник и переписка в связи с письмом архимандрита Виктора.

Чем ознаменовалась деятельность временного правления Гимназии до назначения нового директора статского советника И.С.Орлая, которое последовало в октябре месяце 1821 года (вскоре после отъезда семьи Кукольник из Нежина)? Ведь многие родители, напуганные рас-

пространившимися слухами, спешили забрать своих детей обратно. Новопоступивших было не так уж много: к весне 1821 года прибавились не более 7 человек, в том числе и Н.Гоголь-Яновский. Правда, о зачислении своего сына в Гимназию вольным пансионером В.А.Гоголь-Яновский писал директору В.Г.Кукольнику, но ответа от последнего не подучил. Кроме Н.Гоголя-Яновского, в Гимназию были зачислены: а) “казенные”: В.Любич-Романович (18 февраля), П.Богаевский (27 февраля), А.Пузыревский и Н.Немирович-Данченко (20 мая); б) “своекоштные”: Иван и Петр Соковичи (14 марта, оба выбыли осенью 1821 г.), Н.Гоголь-Яновский (1 мая), Иван, Василий и Павел Томары (23 и 31 мая), Лев Милорадович (1июня), Н.Новицкий (17 июня), Аполлон и Платон Лукашевичи (24 августа), А.Карлицкий (20 сентября) и А.Макаров (27 октября), т.е. к началу нового учебного года прибавилось всего 12 воспитанников.

Немаловажное значение для судеб Гимназии имело ходатайство почетного попечителя А.Г.Кушелёва-Безбородко о допуске к учению в Гимназии вольноприходящих учеников, что открывало возможность обучения в Гимназии детям малоимущих дворян, а затем и других сословий, т.е. демократическим слоям населения. В марте 1821 года Министр духовных дел и народного просвещения князь А.Н.Голицын отправляет предписание на имя Попечителя ХУО “О вольноприходящих для учения в Гимназии высших наук князя Безбородко”: “Г. Почетный попечитель Гимназии в/н к/Б граф Кушелев-Безбородко представил мне между прочим, что допускаемое § 7 проекта Устава смешение пансионеров с вольноприходящими за нравственностью коих, особенно в большом числе оных Гимназии никак нельзя иметь равный присмотр, может быть весьма вредно, и для того просил ограничить число вольноприходящих бедными, кои лишены способов к воспитанию своему и не могли поступить в казенные воспитанники, предположив прием их постановить на одних правилах с казенными воспитанниками, и с тем, чтобы те, на чьих руках они находятся, уже сами наблюдали за их поведением и малейшие отступления от правил училищных служило поводом их исключения.

Хотя меру сию не можно не признать полезною, но как она, по обстоятельствам может подвергаться изменению, то я признаю удобнейшим, не постановляя о сем в Устав никакого ограничения, предоставить прием вольноприходящих усмотрению гимназического начальства с утверждением Вашего превосходительства.

О сем уведомив ныне же графа Кушелева-Безбородко, за нужным считаю сообщить о том Вам, Милостивый Государь мой, для надлежащего с Вашей стороны по оному распоряжению”[26].

В апреле 1821 года соответственное предписание было отправлено Попечителем ХУО в Нежинскую Гимназию “для должного впредь по оному исполнению”[27].

Временному правлению Гимназии, уже после кончины В.Г.Кукольника, было направлено новое предписание по поводу расписания предметов, которым оно и руководствовалось в весенние месяцы 1821 г. Министр д/д и н/п писал Попечителю ХУО 5 марта 1821 года:

“По отношению Вашего Превосходительства с приложением составленного на первый случай для воспитанников Гимназии в/н к/ Б РАСПИСАНИЯ УЧЕБНЫХ ПРЕДМЕТОВ обязываюсь уведомить Вас, Милостивый Государь мой, что расписание сие одобряется ныне токмо как распоряжение временное, при настоящем положении Гимназии необходимое; в последствии же начальство Гимназии обязано будет предоставить мне чрез Вас постоянное и подробное расписание преподавания наук в оной. Впрочем, согласно с отношением моим к Вам по сему предмету от 17 ноября 1820 года № 3733, касательно постепенного преподавания иностранных языков для облегчения учащихся, покорнейшие прошу Ваше Превосходительство предписать помянутой Гимназии, чтобы и в продолжение текущего трехлетия преподавание сих языков производилось в оной не вдруг всех, но одного за другим, как-то: в первый год преподавались бы только русский и латинский языки, во второй присовокуплялся бы к тому французский, а в третий немецкий, разумею сие о порядке грамматического преподавания сих языков; ибо обучение чтению и письму может быть производимо независимо от того на всех сих языках и в одно время” [28].

Непоследовательность предписания очевидна: никто в Гимназии не вводил постепенного изучения иностранных языков, а начиналось их изучение сразу, что не могло не сказаться на качестве преподавания и уровне знаний учащихся, хотя, на первый взгляд, изучению иностранных языков уделялось первостепенное внимание (надзиратели обязаны были вести разговоры с учащимися лишь на французском или немецком языках). Более радикальные меры приняты были уже при директоре И.С.Орлае.

Следует отметить трехчастную структуру подчинения Гимназии высших наук князя Безбородко: непосредственно Попечителю ХУО, а через Него - Министерству духовных дел и народного просвещения, в частности Департаменту народного просвещения. Если на первых порах в делах Гимназии принимал активное участие Почетный попечитель (основание Гимназии, выработка проекта ее устава, выбор и назначение директора, профессоров и учителей), то уже 30 мая 1821 года Министр народного просвещения князь А.Н.Голицын распорядился, чтобы впредь гимназическое начальство сносилось лишь с Попечителем ХУО, а через него – с Министерством: “Прошу Ваше Превосходительство поставить означенной Гимназии в руководство общее правило, чтобы во всех случаях без исключения, когда нужно разре-

шение, представлено было Попечителю учебного округа, который один токмо по долгу звания своего и должен разрешать таковые представления, сам собою или с утверждения Министра”[29].

Тем временем в Гимназии в связи с прибавлением числа воспитанников все учащиеся были разделены на два отделения: в начальном отделении – 14, во втором – 24. Списки воспитанников интересны тем, что дают возможность определить первоначальный круг соучеников Н.Гоголя по второму отделению, а также по Благородному пансиону.

В первом отделении весной 1821 года были налицо:

1. Богаевский П.
2. Бороздин Я.
3. Бардовский Пр.
4. Григоров Н.
5. (Немирович)-Данченко Н.
6. Думитрашко Н.
7. Марков В.
8. Миницкий Александр
9. Новицкий Н.
10. Прокопович Н.
11. Прокопович В.
12. Пузыревский А.
13. Халчинский И.
14. Щербак М.

Во втором, где занимался и Н.Гоголь, – 24 ученика, но сюда должен входить и Нестор Кукольник (в начале нового учебного года мать не пожелает, чтобы сын продолжал учение при временном правлении):

1. Бороздин Ф.	13. Редкин П.
2. Бороздин Н.	14. Романович Н.
3. Высоцкий Г.	15. Скоропадский П.
4. Герард Н.	16. Скоропадский М.
5. Гоголь-Яновский Н.	17. Сокович И.
6. Кобеляцкий И.	18. Сокович П.
7. Коханович С.	19. Стахович И.
8. Кукольник Н.	20. Томара П.
9. Любич-Романович В.	21. Лисаневич А.
10. Миницкий И.	22. Томара И.
11. Милорадович С.	23. Томара В.
12. Милорадович Л.	24. Тарновский В.

Не все продолжают учение, кроме того, на второй год оставлены будут Н.Гоголь-Яновский и П.Сокович.

Если для первого отделения расписание осталось прежним, то второе отделение проходило следующие учебные предметы:

Учебные предметы	Понед.	Вторник	Среда	Четверг	Пятн.	Субб.	Воскр.
Поутру							
Чтение Нового завета	7 1/2 - 8	То же	То же	То же	То же	То же	То же
Латинский язык	8 - 10		8 - 10				
Латинское чистописание					8 - 9		
Российский язык	10 - 12		10 - 12				
Росс. Чистописание					9 - 10		
Французский язык				8 - 10			
Немецкий язык		10 - 12		10 - 12			
История						10 - 12	
География					10 - 12		
Арифметика		8 - 10				8 - 10	
Пополудни							
Закон Божий		2 - 4		2 - 4			
Нем. чистописание					2 - 4		
Франц. чистописание	2 - 4						
Рисование			2 - 4			2 - 4	

Как видно из “Расписания” во втором отделе первоначально проходились те же предметы, что и в первом отделении.

По результатам экзаменов в конце учебного года успевающие были переведены в старшие отделения. Все оценки по предметам, за исключением рисования, суммировались:

“Ведомость о испытании воспитанников гимназии высших наук князя Безбородко с показанием их успехов шарами”[30].

Первого отделения											
Богаевский Петр	3	3		1	2	1	1	1	12	2	В особые часы все занимаются чистописанием
Бороздин Яков	3	3		3	3	2	3	4	21	2	
Бардовский Прокт.	1		1	1	1	1	1	1	7	1	
Григоров Николай	3		3	3	3	4	2	3	21	2	
Данченко Николай	4		4	1	1	2	1	1	14	1	
Думитрашко Никт.	4	4	4	2	3	1	2	2	18	2	
Марков Владимир	4	4	4	4	4	4	4	4	28	2	
Миницкий Ал-др.	4		4	3	3	3	2	3	22	2	
Новицкий Н.	4		4	2	2	1	1	1	15	2	
Прокопович Н.	2		2	3	3	1	2	1	14	1	
Пропокович В.	2		2	1	2	1	1	1	10	1	
Пузыревский Анд.		2		2	1	2	1	1	9	1	
Халчинский Ив.	3		3	3	3	3	3	3	21	1	
Щербак Михаил	3		3	3	2	2	3	2	18	1	

Литература

1. ЦГИАЛ. Ф.733. 0.94. Д.4. Л.8.
2. ЦГИАЛ. Ф.733. 0.94. Д.4. Л.1.
3. ЦГИАЛ. Ф.733. 0.94. Д.4. Л.2. 31 июля 1820 г., № 1011.
4. ЦГИАЛ. Ф.733. 0.94. Д.4. Л.1-2.
5. ЦГИАЛ. Ф.733. 0.94. Л. .
6. ГИАУ. Ф.2162. 0.1. Д.224. Л. .
7. Гимназия и лицей князя Безбородко, С.188.
8. ГИАУ. Ф.2162. 0.1. Д.224. Л. 78 /Аттестат, выданный Академией художеств Капитону Павлову, был представлен Почетным попечителем графом Кушелевым Безбородко 10 марта 1821 г. /ЦГИАЛ.Ф.733.Д.94. Д.4.Л.22 /19 марта того же года Капитон Павлов был утвержден Министром духовных дел и народного просвещения учителем рисования и надзирателем над воспитанниками (Там же, л.24). Аттестат К.Павлова публикуется в “Приложениях” к настоящей публикации.
9. ГИАУ. Ф.2162. 0.1. Д.253: 0 смерти директора Гимназии высших наук князя Безбородко В.Г.Кукольника. Л.4.
10. ГИАУ. Ф.2152. 0.1. Д.253. Л.5.
11. ГИАУ. Ф.2162. 0.1. Д.253. Л.6-7.
12. ГИАУ. Ф.2162. 0.1. Д.253. Л.16.

13. Там же. Л.17. Позже архимандрит Виктор направит жалобу Попечителю ХУО на младшего профессора Никольского как якобы самоуправно распоряжающегося во время церковного отпевания.
14. ГИАУ. Ф.2162. 0.1. Л.19 (Рапорт от 2 марта 1821 г. № 26 “О неблагопристойном поведении младшего профессора Миллера”).
15. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. - С.35.
16. ЦГИАЛ. Ф.733. Д.94. Д.4. Л.10, 17. Там же. – Л.11.
17. Там же. – Л.11.
18. ЦГИАЛ. Ф.733. 0.94. Д.4. Л.12. 19) ГИАУ. Ф.2182. 0.1. Д.224. Л.25.
19. ГИАУ. Ф.2162. 0.1. Д.224. Л.25.
20. Цит. по кн.: Гимназия и лицей кн. Безбородко.- С. 36.
21. Там же. – С.36-37.
22. Гимназия и лицей кн. Безбородко. - С. 37-38.
23. “Расследовал” инцидент местный смотритель поветового училища майор Томара, четверо сыновей которого вскоре поступили в Гимназию.
24. Гимназия, стр. 38.
25. Там же.
26. ГИАУ. Ф.2162. 0.1. Д.253. Л.60.
27. Там же. – Л.61. Обращает на себя тот факт, что тем самым Почетный попечитель Гимназии устранился от приема вольноприходящих в Нежинскую Гимназию, что во многом “развязывало руки” принимающих.
28. ГИАУ. Ф.2162. 0.1. Д.233. Л.П. № 750.
29. Там же. – Л.65.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Яковець В.П.	
Про реалізацію комплексної цільової програми “Вчитель” у Ніжинському державному педагогічному університеті імені Миколи Гоголя.....	5
Воропаєв В.А.	
Гоголь и Государь Николай Павлович.....	16
Виноградов И.А.	
Гоголь и Н. Н. Шереметева в их отношении к декабристам.....	29
Николаенко А.И.	
Гоголь и Кукольник.....	46
Милогина Е.Г.	
“Эстетическая историософия” Н.В.Гоголя и универалистские идеи иенских романтиков.....	56
Киченко А.С.	
О поэтике гоголевских пейзажей.....	64
Обийкіна С.П.	
Розвиток ад’єктивованих і субстантивованих значень у дієприкметниках (на матеріалі новелістики Є.Гуцала).....	67
Зеленько А.С.	
Історико-філологічна спадщина науковців Ніжинської вищої школи (про укладання словника діалектної лексики Східного Полісся).....	74
Бойко Н.І.	
Внутрішня форма як показник експресивної лексичної одиниці.....	80
Топтун В.М.	
Способи словотворення у зоонімії Чернігівщини.....	89
Торкут Н.М.	
Категорія humanity як концептуально-змістове ядро етико- виховного трактату Томаса Еліота “Правитель” (1531).....	96
Самойленко Г.В.	
Перші кроки і злети поетичної творчості Євгена Гуцала.....	105
Пугач В.М.	
Деякі граматичні особливості виданих В.І.Резановим драм XVII - початку XVIII ст.....	116

ІСТОРІЯ

Андрощук Ф.А.	
О времени и обстоятельствах возникновения Шестовицкого археологического комплекса.....	119

Пусь В.М.	
Денежная система малороссийской территории Брянщины в XVII - начале XVIII вв.....	122
Пилипчук О.Я., Крамкова Т.В.	
Михайло Максимович як зоолог, натурфілософ-еволюціоніст та українознавець XIX століття.....	126
Самойленко О.Г.	
Спадщина істориків Ніжинської вищої школи в історіографії XIX - XX ст.....	131
Дудко О.О.	
Олександр Лотоцький: сімнадцять років у “російському Римі”.....	148
Коник О.О.	
Політичні обставини обрання депутатів першої Державної думи Російської імперії від Чернігівської губернії.....	152
Григорчук П.С., Яременко О.І.	
Хліборобський рух на Полтавщині в 1918 р. та його роль у встановленні гетьманату.....	153
Страшко Е.М.	
Гоголівська вища школа у розвої 20-30-х рр.....	156
Петренко Є.Д.	
Переселення козаків і селян з Лівобережної України на Північний Кавказ (друга половина XIX-початок XX ст.).....	162

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ КУЛЬТУРИ

Рудик С.К., Рудик К.С.	
Кінь у житті, побуті та культурі наших далеких предків.....	166
Шапоренко В.В.	
Портретний живопис у художній колекції Г.П.Галагана: галерея родинних портретів.....	171
Самойленко Г.В.	
Ніжинському філологічному - 125 років	177

АРХІВНІ ЗНАХІДКИ

Ситий І.М.	
Церковні печатки XVI-XX ст.....	184
Зеленська Л.І.	
Листи Сергія Єфремова до Михайла Коцюбинського.....	192
Михальский Е.Н.	
Внезапная кончина В.Г.Кукольника Временное правление Гимназии высших наук князя Безбородко.....	219

Підписано до друку 06.10.2000 Формат 60x84/16 Папір офсетний
Гарнітура Computer Modern Ум.друк.арк.14,9 Тираж 300 пр.
Замовлення №

Різограф НДПУ імені Миколи Гоголя, м.Ніжин, Кропив'янського, 2.

Редакційно-видавничий відділ університету

8 (04631) 2-22-37

E-mail: yavp@ne.cg.ukrtel.net